

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”

Л.В. Леванцэвіч

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны комплекс

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2014

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923
Л-34

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
В.Б. Пераход

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Н.М. Борсук

Леванцэвіч, Л.В.

Беларуская дыялекталогія : вучэбна-метадычны комплекс /
Л.В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2014. –
122с.

У вучэбна-метадычным комплексе падаецца праграма, прыведзены пытанні да заліку, распрацаваны лекцыйныя матэрыялы, тэматыка і змест практычных (прадугледжана выкананне заданняў рознага характару), пытанні да заліку, падаюцца тэксты на дыялектнай мове для моўнага аналізу. Асноўная ўвага скіравана на комплексны аналіз тэкстаў дыялектнай мовы розных па часе і месцы ўзнікнення.

Прызначаны для студэнтаў філалагічнага факультэта.

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923

УСТУП

Беларуская дыялекталогія – гэта вучэбная дысцыпліна, мэтай якой з’яўляецца даследаванне сучаснага стану дыялектаў на тэрыторыі Беларусі. Курс ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (крыніцы мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групоўку гаворак на беларускай тэрыторыі.

Мэта вучэбна-метадычнага комплексу – сфарміраваць дакладную сістэму ведаў аб фанетычных, марфалагічных, лексіка-семантычных і сінтаксічных асаблівасцях беларускіх дыялектаў, навучыць разглядаць дыялектныя рысы не ізалявана, а на інтэрдзіялектным полі як кампаненты адпаведных супрацьстаўленых або несупрацьстаўленых адрозненняў. Задачы: даць уяўленне пра асноўныя паняцці дыялекталагічнай навукі, пра яе сувязь з іншымі дысцыплінамі сацыяльна-гуманітарнага цыкла, дапамагчы засвоіць неабходны тэрміналагічны блок па дыялекталогіі; паказаць падабенства і асноўныя параметры адрозненняў дыялектнай і літаратурнай мовы, навучыць суадносіць дыялектныя асаблівасці з нормамі літаратурнай мовы; выпрацаваць навыкі работы з дыялектнымі картамі, атласамі, слоўнікамі і ўменне вызначаць тэрытарыяльную лакалізацыю дыялектных з’яў.

Курс займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія, па-першае, дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Па-другое, вывучэнне рэліктавых моўных з’яў, якія да нашых дзён захаваліся ў гаворках, дазваляе лепш разабрацца ў гістарычных моўных асаблівасцях і працэсах. Гэта спрыяе больш глыбокаму засваенню студэнтамі курсаў сучаснай літаратурнай мовы, гісторыі літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту – будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя. Каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўнай разнавіднасцяў.

Данае выданне ўключае: вучэбную праграму, тэарэтычную частку, практычныя пытанні і заданні, пытанні для самакантролю, тэксты для моўнага аналізу, спіс літаратуры.

Для якаснага вывучэння курса беларускай дыялекталогіі студэнтам рэкамендуецца выканаць наступны алгарытм дзеянняў:

- вывучыць лекцыйны матэрыял;
- выканаць дамашнія заданні па адпаведных тэмах;
- адказаць на пытанні для самакантролю;
- падрыхтавацца да практычных заняткаў (даклады, рэфераты, прэзентацыі).

Студэнт павінен умець вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак; дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы; вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з'яў. Ведаць групоўку тэрытарыяльных дыялектаў; асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал); асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах; асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы.

Прыкладны расклад гадзін па відах навучання: усяго 52 гадзіны (па стандарту), у тым ліку 28 лекцыйных, 24 практычныя заняткі.

ЗМЕСТ КУРСА “БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ”

Уводзіны. Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы. Асноўныя адрозненні паміж імі. Мясцовыя разнавіднасці беларускай дыялектнай мовы. Азначэнні мясцовай гаворкі, дыялектнай групы гаворак, дыялекту. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.

Прадмет і задачы дыялекталогіі. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі. Гістарычная і апісальная дыялекталогія. Тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі. Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне. Сувязь дыялекталогіі з лінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя мовы, дыялекталогія і сучасная беларуская літаратурная мова, дыялекталогія і тапаніміка. Сувязь дыялекталогіі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя, дыялекталогія і этнаграфія, дыялекталогія і літаратуразнаўства, дыялекталогія і археалогія, дыялекталогія і фалькларыстыка і інш.

Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Паняцце ізагласы, пучка ізаглас, лінгвістычнага арэала, суадносіны паміж імі. Тыпы лінгвагеаграфічных карт. Супрацьстаўленія і несупрацьстаўленія дыялектных адрозненняў. Іх выкарыстанне для падзелу гаворак на групы. Паняцце дыялектнай зоны. Сярэдняя (цэнтральная), заходняя, усходняя, паўночна-заходняя і паўднёва-заходняя дыялектныя зоны. Выкарыстанне дыялекталагічных праграм пры вывучэнні беларускіх народных гаворак. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (ДАБМ), яго структура, змест. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНГ). Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА). Лінгвістычны атлас Еўропы (ЛАЕ).

Своеасаблівасць развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах. Узаемаўплыў беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў на розных гістарычных адрэзках часу. Уплыў літаратурнай мовы на дыялекты ў нашы дні. Роля беларускіх дыялектаў у фарміраванні сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

З гісторыі развіцця беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі. Матэрыялы пра беларускія дыялекты ў этнаграфічных і фалькларыстычных працах (П. Шэйн, А. Сержпутоўскі, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, М. Федароўскі, І. Сербай і інш.). Лексікаграфічнае апісанне беларускіх дыялектаў у працах І. Насовіча і У. Дабравольскага. Пытанні беларускай дыялекталогіі ў асветленні Я. Карскага. Вывучэнне беларускіх гаворак у працах рускіх моваведаў А. Шахматава, А. Сабалеўскага, В. Багародзіцкага і інш. Дыялектныя

слоўнікі 20-х гадоў М. Каспяровіча, І. Бялькевіча, М. Шатэрніка і інш. Працы Г. Венкера, Ж. Жыльерона, П. Бузука і інш. па лінгвістычнай геаграфіі. Асноўныя дыялектныя слоўнікі беларускай мовы.

Фанетыка. Адзінства асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, зацвярдзенне шыпячых, губных і інш.). Агульныя фанемы для беларускіх дыялектаў і літаратурнай мовы. Галоўныя адрозненні паміж дыялектамі беларускай мовы ў галіне фанетыкі.

Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў. Фанетычны алфавіт. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі. Літары і знакі, якія выкарыстоўваюцца ў фанетычнай транскрыпцыі дыялектнай мовы, іх інвентарызацыя і значэнне. Спрощаная транскрыпцыя. Узоры яе ўжывання.

Фанетыка. Вакалізм. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі. Тыпы гаворак па складу галосных фанем. Націскныя галосныя паўночна-ўсходняга дыялекту. Націскныя галосныя паўднёва-заходняга дыялекту. Адрозненні ў націскным вакалізме паміж дыялектамі беларускай мовы.

Фанема <ê (ie)>. Яе месца ўтварэння і асаблівасці вымаўлення ў розных беларускіх гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Этымалагічныя карані фанемы <ê (ie)>. Адпаведнікі фанемы <ê (ie)> ў паўночна-ўсходнім дыялекце. Ужыванне фанемы <ê (ie)> ў каранях слоў. Ужыванне фанемы <ê (ie)> ў суфіксах і канчатках слоў. Фанема <ô (yo)>. Акустыка-артыкуляцыйныя якасці фанемы <ô (yo)> ў розных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення фанемы <ô (yo)>. Ужыванне фанемы <ô (yo)> ў каранях, суфіксах і канчатках слоў.

Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанемы <i> ў гаворках. Ужыванне <i> ў закрытых складах на месцы знікшага <ѣ> і этымалагічнага <o>. Месца ўтварэння і спосаб вымаўлення фанемы <ы> ў беларускіх гаворках. Чаргаванне <ы> / <у>, <ы> / <і> ў асобных беларускіх гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <e> і ўмовы пераходу <e> ў <o> ў гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <a> і чаргаванні <a> / <o>, <a> / <e> ў беларускіх гаворках. Фанема <o>, лабіялізацыя галосных у гаворках.

Ненаціскны вакалізм. Асаблівасці артыкуляцыі і вымаўлення ненаціскных галосных у беларускіх гаворках. Паняцце колькаснай і якаснай рэдукцыі. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у першым пераднаціскным складзе і ва ўсіх астатніх складах. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак. Сутнасць дысімілятыўнага акання. Дысімілятыўнае аканне, ускладненае асімілятыўнасцю. Тэрыторыя пашырэння дысімілятыўнага акання.

Сутнасць недысімілятыўнага акання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае аканне і яго ізагласы. Акаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Оканне ў беларускіх гаворках. Захаванне этымалагічных фанем <о> і <а> ў ненаціскных складах. Замена этымалагічнага [а] на [о] ў некаторых гаворках паўднёвай часткі Беларусі. Выпадкі вымаўлення [у] на месцы ненаціскага [о]. Окаюча-акаючы вакалізм у беларускіх гаворках пераходнага тыпу.

Яканне як тып ненаціскага вакалізму. Дысімілятыўнае яканне і тэрыторыя яго пашырэння. Асаблівасці віцебскага дысімілятыўнага якання. Сутнасць недысімілятыўнага якання Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае яканне, адрозненне паміж імі. Якаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Еканне ў беларускіх гаворках. Тэрыторыя распаўсюджання екання. Екаюча-якаючы вакалізм.

Характар вымаўлення галосных пасля мяккіх зычных у пасля- і пераднаціскных складах. Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у пачатку слова. Рэдукаваны характар вымаўлення галосных [а], [о], [е] ў другім і далейшых складах перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных. Вакалізм паслянаціскных складоў. Вымаўленне галосных [а], [о], [е] ў паслянаціскных складах.

Кансанантызм. Агульныя асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках. Склад зычных фанем і іх характарыстыка. Рэгіянальныя рысы кансанантызму. Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя гаворкі на Беларусі. Дзеканне і цеканне ў гаворках асноўнага дыялектнага масіву. Гаворкі з адсутнасцю дзекання і цекання. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы. Гаворкі з парнымі мяккімі [д], [т]. Гаворкі з зычнымі [д], [т] перад галоснымі прыдняга рада [е], [і]. Цвёрдыя няпарныя фанемы <ж>, <ш>, <ч>, <дж>, <ц> у гаворках. Наяўнасць мяккіх разнавіднасцяў гэтых фанем у асобных беларускіх гаворках. Цоканне ў гаворках Беларусі. Губныя фанемы, супрацьстаўленыя па цвёрдасці/мяккасці (<б> – <б’>, <п> – <п’>, <м> – <м’>, <в> – <в’>). Характар іх вымаўлення перад галоснымі ў розных гаворках Беларусі. Губна-зубныя фанемы <ф> – <ф’> у гаворках.

Спалучэнні зычных фанем. Змены зычных у гаворках. Кансанантныя дыялектныя з’явы. Асіміляцыя і яе віды. З’ява дысіміляцыі. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў. Падаўжэнне зычных у гаворках.

Марфалогія. Адзінства граматычных катэгорый у марфалагічнай сістэме дыялектнай мовы. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай сістэме

беларускіх гаворак. Прычыны марфалагічных адрозненняў паміж рознымі гаворкамі беларускай мовы.

Назоўнік. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду. Несупадзенні граматычнай катэгорыі роду паміж рознымі гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай, прычыны гэтых несупадзенняў.

Дыялектныя адрозненні ў граматычнай катэгорыі ліку. Рэліктавыя формы парнага ліку ў беларускіх гаворках.

Катэгорыя склону ў гаворках. Клічны склон назоўнікаў.

Скланенне назоўнікаў адзіночнага ліку. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў. Назоўнікі ніякага роду з канчаткам **-o** ў назоўным і вінавальным склонах. Пашыранае ўжыванне канчатка **-y** ў назоўніках роднага склону ва ўсіх беларускіх гаворках. Ужыванне канчатка **-ovi** ў давальным склоне назоўнікаў у некаторых гаворках. Неадушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду вінавальнага склону з канчаткам **-a** ў гаворках. Асаблівасці ўжывання канчаткаў назоўнікаў творнага склону. Канчаткі назоўнікаў у месным склоне.

Асаблівасці другога скланення назоўнікаў. Канчаткі **-e** (**-э, -y**), назоўнікаў роднага склону ў беларускіх гаворках. Канчаткі **-ê, -ie** (**ыэ**), **-i, -ы, -a** назоўнікаў давальнага і меснага склону ў гаворках. Канчаткі **-ой, -ай, -ьй, -ый** назоўнікаў творнага склону ў асобных гаворках.

Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Канчатак **-ы** (**-і**) назоўнікаў давальнага, роднага і меснага склону ў дыялектнай мове. Канчаткі **-ою** (**-эю**), **-аю, -ай, -эй, -ой** назоўнікаў творнага склону ў некаторых гаворках.

Скланенне назоўнікаў множнага ліку. Націскны канчатак **-e** (**-ê, -ie, -ыэ**) і ненаціскныя канчаткі **-i** (**-ы**), **-a** назоўнікаў назоўнага склону ў гаворках. Націскны канчатак **-оў** (**-уоў**), ненаціскны канчатак **-аў** (**-оў, -ув, -уў**), а таксама канчатак **-эй** назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Канчатак **-ом** (**-ôм**) назоўнікаў давальнага склону некаторых беларускіх гаворак. Канчатак **-ы** (**-і**) вінавальнага склону адушаўленых назоўнікаў у сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках. Канчатак **-амы** (**-ам**) назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Архаічныя канчаткі **-ох** (**-ôх, -уох**), **-ех** назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Асаблівасці ўжывання ўставак **-яц** (**-ят**) у некаторых рознаскланяльных назоўніках. Канчаткі пры скланенні назоўнікаў, якія абазначаюць маладых істот, назоўнікаў на **-мя** ў гаворках. Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага роду на **-а** (**-я**). Асаблівасці скланення назоўнікаў *маці* і *свякроў* у беларускіх гаворках.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі. Указальныя займеннікі. Лексічныя значэнні ўказальных займеннікаў *гэты* і *гэны*. Выкарыстанне энклетычных форм

-це, -се займеннікаў у вінавальным склоне. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэння ў гаворках. Прыналежныя, азначальныя, пытальна-адносныя і адмоўныя займеннікі ў беларускіх дыялектах.

Прыметнік. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, граматычныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і асаблівасці іх ужывання ў дыялектнай мове. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага склону ў гаворках. Сцягнутыя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага-вінавальнага склону ў гаворках. Утварэнне і ўжыванне сцягнутых форм прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў). Адрозненне кароткіх прыметнікаў ад сцягнутых форм. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) роднага, давальнага, творнага і меснага склону ў беларускіх гаворках. Скланенне прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) множнага ліку ў гаворках. Скланавыя формы прыналежных займеннікаў.

Суфіксальныя і аналітычныя спосабы ўтварэння ступеняў параўнання прыметнікаў у дыялектнай мове.

Лічэбнік. Формы скланення колькасных лічэбнікаў *адзін (адна, адно), два (дзве), тры, чатыры* ў беларускіх гаворках. Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад *пяці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

Дзеяслоў. Формы інфінітыва ў беларускіх гаворках. Адрозненні ўтварэння інфінітыва ў дыялектнай мове ад літаратурнай. Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў. Адметнасці чаргавання заднеязычных з шыпячымі ў дзеясловах цяперашняга і будучага часу з асновай на [г], [к]. Чаргаванне цвёрдых зубных зычных асновы на [с], [з], [д], [т], [н] з адпаведнымі мяккімі. Аснова дзеясловаў на губныя зычныя [б], [п], [м], [в] у гаворках.

Спражэнне дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу ў гаворках. Разнастайнасць канчаткаў трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў множнага ліку першага спражэння ў першай асобе і іх залежнасць ад пазіцыйных змен галосных. Канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэння ў другой асобы множнага ліку ў гаворках.

Граматычныя формы будучага складанага часу дзеясловаў у гаворках. Складаная (аналітычная) форма будучага часу з дапаможнымі дзеясловамі *быць, буду, мець (маю, маеш, мае), мецца* і інфінітыва асноўнага дзеяслова. Злітная (сінтэтычная) форма будучага часу з

інфінітывам асноўнага дзеяслова са старажытным дапаможным дзеясловам *иму (иметь, имет)*. Формы прошлага часу дзеясловаў у дыялектнай мове.

Формы загаднага ладу ў гаворках. Утварэнне другой асобы адзіночнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне другой асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне першай асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Ужыванне элементаў *-ка, -тка, -ма (-мо)* у формах дзеясловаў загаднага ладу.

Зваротныя формы дзеясловаў з рознымі варыянтамі часціцы *-ся* ў беларускіх гаворках.

Асаблівасці ўтварэння і выкарыстання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-уч, -ач* і дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-ем* у беларускіх гаворках. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н, -ен, -ан, -он, -т* у гаворках. Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л* у дыялектнай мове.

Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*.

Прыслоўе. Адметнасці ўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове. Прыслоўі, якія ўтвораны ад прыслоўяў і іншых часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеяслоўных асноў). Утварэнне складаных прыслоўяў у беларускіх гаворках. Формы ступеняў параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў у гаворках. Асаблівасці ўтварэння прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц у дыялектнай мове.

Сінтаксіс. Тыпы дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Прычыны дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі, уласцівыя ўсім гаворкам і толькі некаторым з іх. Тыпы дыялектных беспрыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з родным прыналежнасці, з родным часу, з давальным прыналежнасці, з вінавальным прамога а'екта, з творным прычыны або падставы дзеяння, словазлучэнні з дзеясловамі *хварэць, балець, западаць* і інш. Тыпы дыялектных прыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з дзеясловамі руху і мэтанакіраванага дзеяння, з дзеясловамі маўлення, мыслення, з дзеясловамі *смяцца, рагатаць, жартаваць* і інш., дзеяслоўна-імянныя канструкцыі з прасторавымі адносінамі, з прычыннымі адносінамі. Прэдыкатыўныя канструкцыі.

Просты сказ. Аднасастаўныя сказы ў беларускіх гаворках: намінатыўныя, безасабовыя сказы і спосабы выражэння ў іх галоўнага члена. Двухсастаўныя сказы ў дыялектнай мове, спосабы выражэння дзейніка і выказніка ў іх. Назоўнік клічнага склону ў ролі дзейніка. Дзеепрыслоўе ў ролі выказніка. Асаблівасці складаназлучаных сказаў у

беларускіх гаворках. Тыпы сінтаксічных адносінаў: спалучальныя, супастаўляльныя, супраціўна-абмежавальныя, чыста супраціўныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя.

Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў: сказы з даданымі часу, з даданымі месца, з даданай азначальнай часткай, з даданай дапаўняльнай часткай, з даданай часткай умовы, з даданай часткай прычыны, з даданай часткай мэты, з даданай уступальнай часткай, з даданай часткай спосабу дзеяння, з даданай параўнальнай часткай. Найбольш характэрныя і ўжывальныя злучнікі ў гэтых сказах. Складаназалежныя сказы са звычайнай паслядоўнасцю падзей і з хуткай зменай падзей. Складаназалежныя сказы, у якіх даданыя часткі абмяжоўваюць пачатак або канец падзей. Сказы са злучнікамі. Сказы са злучальнымі словамі.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі. Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Лексіка. Слоўнікавы склад беларускіх гаворак. Агульнанародная, дыялектная і размоўная лексіка ў складзе беларускіх гаворак. Гістарычныя групы слоў у лексіцы сучасных беларускіх гаворак (агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія, вузкадыялектныя словы і словы дыялектаў суседніх моў).

Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць у дыялектнай лексіцы. Аднадыялектныя і міждыялектныя варыянты слоў. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.

Дэталізаваныя найменні прадметаў і з'яў рэчаіснасці ў гаворках.

Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў. Паняцце дэматывацыі.

Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы). Лексіка-семантычныя дыялектныя адрозненні (амонімы). Лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя) дыялектныя адрозненні (суфіксальныя, прэфіксальныя, суфіксальна-прэфіксальныя, асноваскладанне). Лексіка-фанематычныя дыялектныя адрозненні (фанематычныя, акцэнтныя). Несупрацьстаўленя дыялектныя адрозненні.

Лексічная полісемія ў гаворках. Дыялектная аманімія і шляхі яе ўзнікнення. Спецыфіка і характар дыялектнай сінаніміі. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы. Прафесіянальная лексіка ў слоўнікавым складзе дыялектнай мовы.

Пашыранае ўжыванне лексікі літаратурнай мовы ў сучасных беларускіх гаворках. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Фразеалогія. Агульнае значэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў: адсутнасць іх у літаратурнай мове, наяўнасць у складзе фразеалагізма дыялектных слоў, выкарыстанне адметных уласных імён, ужыванне ў асобым значэнні і інш. Тыпы эмацыянальна-экспрэсіўных дыялектных фразеалагізмаў. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў. Мнагазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове. Прадметная класіфікацыя дыялектных фразеалагізмаў. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках. Некрацізмы (або словы з забытай семантыкай) у складзе дыялектных устойлівых словазлучэнняў. Стылістычная і эмацыянальна-экспрэсіўная роля дыялектных фразеалагізмаў у маўленні. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя сінтаксічныя мадэлі дыялектных фразеалагізмаў. Асноўныя крыніцы дыялектнай фразеалогіі.

Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі. Асаблівасці гаворак асноўнага масіву беларускай мовы. Моўныя ўласцівасці палескай групы беларускіх гаворак.

Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы і тэрыторыя іх пашырэння. Супрацьстаўленыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.

Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (полацкая і віцебска-магілёўская).

Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту (гродзенска-баранавіцкая і слуцка-мазырская).

Сярэднебеларускія гаворкі, іх моўныя ўласцівасці і тэрыторыя пашырэння.

З гісторыі вывучэння беларускіх гаворак. Групоўка беларускіх гаворак у працах А. Сабалеўскага і А. Шахматава. Вучэнне Я. Карскага па дыферэнцыяцыі беларускіх гаворак. Падзел беларускіх гаворак на групы П. Бузуком і М. Дурнава. Класіфікацыя беларускіх гаворак у Дыялекталагічным атласе беларускай мовы (ДАБМ).

КУРС ЛЕКЦЫЙ

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ

Сучасная беларуская нацыянальная мова, як і нацыянальныя мовы іншых народаў, мае дзве разнавіднасці – літаратурную мову з яе разнастайнымі стылямі (мастацкім, публіцыстычным, афіцыйна-справавым і інш.), узорную, унармаваную, і дыялектную мову, стылістычна нейтральную. Літаратурная мова і дыялектная мова як разнавіднасці адзінай мовы нацыі знаходзяцца ў цеснай сувязі і ўзаемадзеянні. Але паміж імі ёсць і адрозненні, найбольш істотныя з іх наступныя: а) літаратурная мова – адзіная на ўсёй тэрыторыі пашырэння той або іншай мовы нацыі, дыялектная мова існуе як разнастайныя дыялектныя разнавіднасці; б) літаратурная мова выступае ў дзвюх формах – пісьмовай і вуснай, дыялектная мова – толькі ў вуснай, беспісьмовай форме; в) літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы культурнага жыцця і грамадскай дзейнасці народа, гэта мова культуры, навукі, справай дакументацыі, дыялектная мова – гэта бытавая мова.

Вывучэннем мясцовых, тэрытарыяльных моўных разнавіднасцей займаецца спецыяльны раздзел мовазнаўства – дыялекталогія (ад грэч. *diálektos* – гаворка, размова і *logos* – слова, вучэнне, паняцце).

У дыялекталогіі ўжываюцца спецыяльныя тэрміны – беларускія гаворкі (гаворкі беларускай мовы, гаворкі беларускай дыялектнай мовы, дыялектная мова, народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.), мясцовая гаворка, група гаворак, дыялект, дыялектная мова, цэнтральныя гаворкі, перыферычныя гаворкі, міждыялектныя групы гаворак, змешаныя або пераходныя гаворкі, асобная астраўная дыялектная група, дыялектныя зоны. **Гаворка** ці **мясцовая гаворка** або **гаворка беларускай мовы** – самая дробная дыялектная адзінка, мова аднаго ці некалькі населеных пунктаў з уласцівым ёй адзінствам фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. **Беларускія гаворкі** – усе гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы, а таксама гаворкі, якія вылучаюцца ў выглядзе беларускамоўнага абшару ў адрозненне ад абшараў гаворак суседніх моў (рускай, украінскай, польскай і літоўскай). **Група гаворак** – некалькі гаворак з блізкімі ці аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі. **Дыялект** – групы гаворак з характэрнымі для іх агульнымі спецыфічнымі моўнымі рысамі, якімі яны выразна адрозніваюцца ад іншых груп гаворак, з іх узаемным тэрытарыяльным размяшчэннем. Дыялект з’яўляецца часткай беларускай нацыянальнай мовы і таму супрацьпастаўляецца іншым дыялектам. Кожны дыялект мае ў сваім складзе структурна-тэрытарыяльныя адрозныя групы гаворак. Са

значэннем “дыялект” у лінгвістычнай літаратуры ўжываецца і тэрмін “гаворка”. **Дыялектная мова** (народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.) – гэта ўсе мясцовыя, тэрытарыяльныя разнавіднасці пэўнай мовы.

Цэнтральныя гаворкі – гаворкі з найбольш захаванай уласнай дыялектнай структурай.

Перыферыйныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай дыялектнай структурай.

Міждыялектныя групы гаворак (змешаныя або пераходныя) існуюць на мяжы суразмяшчэння і ўзаемадзеяння дыялектаў.

Асобная **астраўная дыялектная група** – тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Дыялектныя зоны – гэта рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-гістарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі. Дыялектныя зоны з’яўляюцца незалежнымі, не звязанымі адна з адной фармацыямі беларускіх гаворак. Яны не супрацьпастаўляюцца па асаблівасцях, а ўзаемна накладваюцца адна на адну.

Беларуская дыялекталогія – гэта навука пра беларускую дыялектную мову, пра мясцовыя, тэрытарыяльныя дыялекты. Прадметам вывучэння беларускай дыялекталогіі з’яўляецца народная гутарковая мова ў яе сучасным стане.

Адрозніваецца дыялекталогія гістарычная (дыяхранічная) і апісальная (сінхранічная). Гістарычная дыялекталогія займаецца вывучэннем тэрытарыяльных дыялектаў на розных этапах развіцця той або іншай мовы, паходжання дыялектаў, устанаўлівае заканамернасці развіцця моўных фактаў. Апісальная дыялекталогія вывучае сучасны стан дыялектаў: фанетычную сістэму, граматычны лад, слоўнікавы склад. Паміж гістарычнай і апісальнай дыялекталогіяй няма рэзкай мяжы. Глыбокае вывучэнне і апісанне сучаснай мовы павінна дапаўняцца гістарычнымі фактамі. І, наадварот, гістарычнае вывучэнне дыялектаў немагчыма без вывучэння іх сучаснага стану.

Тэрытарыяльныя, ці мясцовыя дыялекты – гэта разнавіднасць нацыянальнай мовы, так званая ніжэйшая яе форма. Кожны дыялект уключае ў сабе, з аднаго боку, рысы, агульныя ўсім дыялектам і літаратурнай мове, з другога боку, рысы, якія адрозніваюць яго ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Напрыклад, большасці беларускіх гаворак і літаратурнай мове ўласціва аканне і яканне, зацвярдзенне шыпячых і этымалагічнага [ц], дзеканне і цеканне, зменныя часціны мовы ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове маюць тры роды (мужчынскі, жаночы, ніякі), два лікі (адзіночны і множны), а дзеясловы і два тыпы спражэння;

большасць слоў, якія абазначаюць неабходныя ў жыцці людзей прадметы, паняцці, з’явы, агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. Інакш кажучы, асноўныя элементы фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага складу агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. У гэтым агульным праяўляецца адзінства беларускай мовы як мовы нацыі. Але кожны тэрытарыяльны дыялект мае і свае спецыфічныя рысы, якімі ён адрозніваецца ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Адметныя, спецыфічныя рысы дыялекту выступаюць на ўсіх узроўнях – у фанетыцы, марфалогіі, лексіцы і сінтаксісе. Напрыклад, большасці гаворак паўднёва-заходняга дыялекту ўласцівы закрытыя галосныя фанемы [ê], [ô] (*л’эс, б’элы, кôn’, тôк*), якія не характэрныя паўночна-ўсходняму дыялекту і літаратурнай мове. У паўночна-ўсходнім дыялекце форма 3-й асобы цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў І спражэння абвеснага ладу заканчваецца на **-ц’** (*ідз’эц’, □ б’арэц’, н’ас’эц’*), у паўднёва-заходнім дыялекце і літаратурнай мове гэтыя формы ўжываюцца без **-ц’** (*□ б’арэ, ідз’э, н’ас’е □*). Такім чынам, мясцовыя дыялекты – гэта складанае спалучэнне агульнага і адметнага, гэта адзіная сістэма, у якой агульнае і адметнае знаходзяцца ў цеснай гарманічнай сувязі. Тэрытарыяльныя дыялекты беларускай мовы вельмі блізкія адзін да аднаго, яны мала адрозніваюцца граматычным ладам, слоўнікам. Агульных элементаў у беларускіх дыялектах значна больш, чым адметных. Таму наяўнасць тэрытарыяльных дыялектаў беларускай мовы не пярэчыць свёрджанню пра адзінства беларускай нацыі ў цэлым.

Тэрытарыяльныя дыялекты – катэгорыя гістарычная. Яны ўзніклі ў часы Полацкага Княства і Кіеўскай Русі на аснове племянных дыялектаў. Тэрытарыяльныя дыялекты – гаворкі абласцей, якія аб’ядноваліся эканамічна і палітычна вакол пэўнага горада. Яны маглі супадаць са старымі племяннымі дыялектамі, але маглі і не супадаць, бо з утварэннем феадальных княстваў адбылася пэўная перагрупоўка і нівеліроўка дыялектаў.

Пры фарміраванні мовы беларускай народнасці сталі вядучымі два дыялекты – паўднёва-заходні (гаворкі Турава-Пінскага Княства і навагородска-гродзенскія гаворкі) і паўночна-ўсходні (гаворкі Полацкай і Смаленскай земляў).

Як мы бачым, сучасныя беларускія дыялекты – гэта спадчына мінулага, спадчына першых дзяржаўных утварэнняў на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, спадчына эпохі феадалізму. У феадальную эпоху дыялекты былі катэгорыяй жывой, прадуктыўнай, тады ўзнікалі і развіваліся новыя дыялекты. Пытанне ў тым, ці магчыма ў наш час фарміраванне і развіццё новых дыялектаў? Ці ўсё ж такі тырытарыяльныя дыялекты – гэта астаткавая, рэліктавая катэгорыя?

Як нам вядома, на тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца два дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, кожны з якіх мае спецыфічныя рысы. Паміж імі знаходзіцца паласа пераходных, ці сярэднебеларускіх гаворак, якія маюць пэўныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялекту і вызначаюцца сваімі асаблівасцямі.

Методыка дыялекталагічных даследаванняў:

Гаворкі вывучаліся і вывучаюцца найперш шляхам непасрэднага кароткага або працяглага назірання над мясцовым маўленнем. У паселішчы вызначаецца група асоб з добрым веданнем гаворкі, тыповым мясцовым маўленнем, за мовай якіх вядзецца назіранне. Дыялекталагічнае назіранне можа быць пасіўным, калі яно зводзіцца толькі да выяўлення і фіксацыі структурных з’яў гаворкі з маўлення абраных асоб у працэсе звычайных гутарак. Актыўнае назіранне над гаворкай праводзіцца з дапамогай папярэдне складзеных праграм, анкет або апытальнікаў.

Шырока ўжываецца зараз лінгвагеаграфічная методыка вывучэння гаворак. Гэтая методыка звязана з высвятленнем пашырэння і варыянтнасці структурных з’яў гаворак усёй моўнай прасторы. Затым звесткі наносяцца на лінгвістычныя карты.

Існуе таксама сацыялінгвістычная методыка вывучэння. Пры ёй апытваюцца прадстаўнікі розных сацыяльна-вытворчых груп.

Этналінгвістычная методыка характарызуецца імкненнем да адлюстравання структурных з’яў гаворак у кантэксце мясцовай матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Апрача тэрытарыяльных дыялектаў, існуюць сацыяльныя дыялекты (прафесійныя дыялекты). **Сацыяльнымі дыялектамі** (сацыялектамі) называюць найперш асаблівыя размоўныя адгалінаванні ў мове. Падобная прафесійная дыферэнцыяцыя мовы заключаецца галоўным чынам у наяўнасці ў такіх адгалінаваннях мовы пласта спецыяльных моўных сродкаў (тэрмінаў, спецыяльных назваў, абазначэнняў, формул, выказаў і інш.), звязаных толькі з пэўным родам прафесійных заняткаў у розных сферах вытворчай, навуковай, культурнай, дзяржаўнай, грамадскай і іншай дзейнасці. Вялікімі і складанымі сістэмамі такіх спецыяльных моўных сродкаў вызначаюцца падобныя прафесійныя сацыялекты ў складзе літаратурнай мовы. Яны распрацоўваюцца і ўпарадкоўваюцца ў выглядзе розных тэрміналагічных слоўнікаў.

Падобнымі адрозненнямі, хоць і не ў такім аб’ёме, характарызуецца таксама (асабліва характарызавалася ў мінулым) і мясцовая мова прадстаўнікоў традыцыйных пабочных і рамесных заняткаў вясковага, местачковага і гарадскога насельніцтва – кавалёў, цесляроў, бондараў, плытнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і інш. У іх мясцовым моўным багажы ў

дадатак да агульных з усімі іншымі моўных сродкаў ёсць яшчэ шмат такіх, якімі яны карыстаюцца ў сваёй кампаніі майстроў.

Так, напрыклад, асаблівымі па лексіцы і выказах з’яўляюцца традыцыйныя моўныя набыткі беларускіх бортнікаў-пчаляроў, у прыватнасці бортнікаў Палесся, дзе яшчэ ў першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі (а дзе-нідзе і ў наш час) гэты старажытны від пчалярства можна было назіраць у многіх месцах у прыроды. Вось для прыкладу некаторыя асаблівыя бортніцкія словы і выразы, якія адзначаны былі ў гутарцы з былым палескім бортнікам (з-пад Турава): *скаль р’обіць разв’едку, тогды прылетае рой* (скаль – пчаліная разведка, якая знаходзіць месца для пасялення роя пасля яго вылету). *Тут слэпеты водзіліса, шчэ й вошчы* □ *на е* (слэпеты – дзікія пчолы). *Сцельнікі ўжэ ўсе заберэшчаныя* (гэта значыць, мёд у сотах у вуллі запячатаны, чарачкі закрыты васковымі крышачкамі). *Крэмл’ена хв’о́я* (дрэва са зрэзанай спецыяльна верхавінай пад борць). *Лі́на ў □ лёзіве* (вяроўка ў прыстасаванні, з дапамогай якога ўзлазяць на борцевае). *В’озьмеш зубеля́ для к’урэ́ва* (зубель – кавалак сухой трухлявай драўніны для падкурвання пчол дымам). Гэта выразы, вырваныя з кантэксту гутаркі. Але яны даюць мажлівасць уявіць, як выглядала гутарка мясцовых палескіх бортнікаў між сабой, як шмат было ў іх сваіх спецыяльных так званых “рамесных” слоў і выказаў, неабходных і зразумелых ім. А колькі з гэтым поўным прыгод і таямніц карысным лесавым заняткам, бортніцтвам, звязана назіранняў над прыродай, прыкмет, легенд, казачных паданняў, розных выслоўяў!

Падобная адасобленасць у сродках мовы, абумоўленая спецыфікай працоўнага занятку, галіны дзейнасці, уласціва прадстаўнікам, можна сказаць, усіх больш-менш спецыялізаваных прафесій. Дастаткова звярнуць увагу, напрыклад, на прафесійную гаворку медыкаў, вайскоўцаў і спецыялістаў любой галіны народнай гаспадаркі, а тым больш вучоных у розных галінах навукі. Складаюць спецыяльныя слоўнікі тэрміналогіі, назваў і выказаў, уласцівых розным галінам навукі, вытворчасці, культуры, іншым заняткам людзей, якія адлюстроўваюць лексічную і іншую спецыфічнасць адпаведных прафесійных адгалінаванняў мовы.

Сярод сацыяльных дыялектаў ёсць і такія, якія, можна сказаць, прызначаны і служаць для таго, каб прадстаўнікі пэўнай прафесійнай групы або пэўнага занятку ці сацыяльнай групы пры размове між сабой маглі ўтаіць, зрабіць недаступным для разумення пабочным для іх людзям тое, пра што ідзе гутарка, адасобіцца ад усіх. Гэта тайныя мовы, або жаргоны (фр. *jargon* – штучная або сапсаваная, знявечаная мова).

Жаргон характарызуецца або рознымі невядомымі і незразумелымі для ўсіх словамі і выразамі, якія замяняюцца агульнавядомымі ў мове, або экстравагантным сэнсавым напаўненнем апошніх, або гукавым і

структурным іх перакручваннем і ўскладненнем. Падобны моўны антураж, моўнае “аздабленне” надае звычайна жаргону яшчэ і пэўную эмацыянальную афарбоўку – жартаўлівасць, іранічнасць, грубаватасць або вульгарнасць і інш. Гэта, дарэчы, прыцягвае да жаргону ўвагу, у прыватнасці, моладзі.

З беларускіх (беларускамоўных па аснове) жаргонаў мінулага найбольш вядомыя – жаргон капільскіх краўцоў, жаргон (катрушніцкі лемезень) дрыбінскіх шапавалаў жаргон (парушніцкі лемез) шклоўскіх шаўцоў, а таксама жаргон (любецкі лемез) былых прафесійных жабракоў. Ёсць звесткі і пра існаванне ў мінулым у некаторых месцах і іншых жаргонаў, напрыклад, жаргона шаўцоў і краўцоў г. Крычава, лабараў г. Іванава (лабары – збіральнікі ахвяраванняў на будаўніцтва цэркваў), жаргонаў лірнікаў, карабейнікаў, кажущнікаў (захад Палесся) і інш.

Катрушніцкі лемезень (у жаргоне слова лемезень – мова і язык, катрушнік – шапавал) – тайная мова г. Дрыбіна, што на Магілёўшчыне. Як адзначае яе першаадкрывальнік, вядомы этнограф і гісторык Беларусі Е. Р. Раманаў, у спецыяльнай працы пра гэту мову, “тайныя мовы выкліканы, бясспрэчна, жаданнем захаваць у тайне ад масы такія звесткі, якія прызначаны толькі для пэўнага гуртка”. Асаблівай граматыкі ў іх няма. Уся адметнасць у слоўніку. Пра гэту адметнасць сведчыць значная тэматычная падборка лексікі, якая складае гэту працу.

Фізічная прырода: *цыр* – зямля, *суча* – вада, *дўляс* – агонь, *свьянка* – сонца, *трухней* – дождж, *шугара* – гара, *шалота* – балота, *хлыць* – цячы і рэчка, *стычыць* – стаяць і возера, *куэза* – жалеза, *кугун* – чыгун і інш.

Чалавек: *кучалавек* – чалавек, *жбан* – мужчына, *жбаха* – жанчына, *куж* – муж, *кужа* – жонка, *шкрэд* – дзед, *яруха* – бабка, *бакитэй* – бацька, *бакитэйка* – маці, *збран* – брат, *збранаўка* – сястра, *стод* – багач.

Сапраўды, незразумела і таямніча выглядаюць самыя звычайныя паведамленні на гэтым жаргоне: *хіць у хазь, а то трухней змашкуніць* – ідзі ў хату, а то дождж змочыць.

Умоўная мова лабараў мястэчка Янава (Іванава) была апісана Ф. Стаўровічам у 1869 г. Калісьці янаўцы належалі польскім каралям і карысталіся пэўнымі прывілеямі. Пасля мястэчка пераходзіла ад аднаго пана да другога, але прывілеі (напрыклад, вызваленне ад паншчыны) заставаліся. Менавіта гэта, а таксама недастатковая колькасць зямлі і прывялі сялян Янава да лабарства. Амаль увесь год лабары вандравалі па краіне з царкоўнымі кнігамі, у якіх яны запісвалі ахвяраваныя сумы. Аднак, акрамя гэтага, яны займаліся яшчэ жабрацтвам і проста махлярствам.

Лабары мелі і сваю асобую мову, якой карысталіся ў прысутнасці чужых людзей. Стаўровіч прыводзіць некалькі слоў з іх мовы: *хлюса* –

царква, *Охвес* – Бог, *Корх* – святар, *ставер* – крыж, *хирганица* – чалавек, *ребсанька* – кніга для запісу ахвяраванняў, *либерская гавридня* – лабарская размова, *хруц* – рубель, *хлюсний ставер* – царкоўны крыж. Некаторыя з гэтых слоў запазычаны з грэчаскай мовы, напрыклад, *тэос* – Бог, *стаўрос* – крыж, *эклезія* – царква. На думку Е.Р. Раманава, які запісваў выцірняцкі гаўрыднік у канцы XIX ст., носьбіты гэтай мовы бралі пачатак ад грэчаскіх і афонскіх манахаў, якія з падзеннем Візантыі (дзяржава ў IV – сярэдзіне XV стст.) наваднілі землі ўсходніх славян на зборы ахвяраванняў на храмы і манастыры.

Жаргоны рамеснікаў, асабліва такіх сацыяльных груп, якія не адмяжоўваліся нацыянальна або нейкім асобным месцам свайго існавання, з’яўляліся звычайна міжнацыянальнымі па асаблівасцях (агульнымі для прадстаўнікоў некалькіх блізкіх моў). Прыкладам можа быць жаргон жабракоў і лабараў, які ў Беларусі, Расіі і на Украіне адрозніваўся толькі тым, што было ў ім не ад жаргона, а ад мовы – беларускай, украінскай ці рускай.

Іншы раз мовяць пра так званыя класавыя жаргоны, якія бытавалі ў асяроддзі арыстакратаў і буржуазіі і характарызаваліся словамі і зваротамі, перанятымі з іншых моў. У Расіі, напрыклад, існаваў жаргон рускага дваранства, які з’яўляўся мешанінай рускіх і французскіх слоў. На Беларусі быў вядомы шляхецкі жаргон – штучная мешаніна беларускай і польскай мовы. Янка Купала ў камедыі “Паўлінка” трапна высмеяў ужыванне такога жаргону прадстаўнікамі беларускай шляхты.

Тое ж можна сказаць і пра вядомы сёння жаргон беларускіх, рускіх і ўкраінскіх школьнікаў, а таксама студэнтаў і моладзі, пра зладзейскі жаргон. Гэтыя жаргоны падобныя па сваіх уласных адметных асаблівасцях і нацыянальнамоўныя па асаблівасцях, напрыклад, граматыкі, словаўтварэння і інш.

У школьным жаргоне выкарыстоўваюцца сродкі звычайнай мовы, але яны па стандартных узорах штучна і адвольна дэфармуюцца фанетычна або па словаўтваральнай структуры: нейкі склад або гук дадаецца да слоў пры гутарцы ці ўстаўляецца ў сярэдзіну іх структуры, перастаўляюцца склады ў словах і г.д. Напрыклад, жаргонныя словы (маладзёжны сленг) вучняў: *ізоша* – урок выяўленчага мастацтва, *фізра* – урок фізкультуры, *геаграфічка* – настаўніца геаграфіі, *пара*, *гуска* – двойка, *садраць* – спісаць; студэнцкай моладзі: *фак* – факультэт, *прэпод* – выкладчык, *шпора* – шпаргалка, *чыталка* – чытальная зала і інш.

Жаргоны такога роду, у якіх для ўтойвання сэнсу слоў і паведамленняў ужываецца розная падобная штучная іх дэфармацыя, называюць іншы раз арга (фр. *argot* – подлая мова, мова жабракоў, злодзеяў).

Усе сацыяльныя дыялекты – ад прафесійных адгалінаванняў мовы да арга – з’яўляюцца па структуры толькі часткова адасобленымі варыянтамі або разнавіднасцямі мовы ў яе сістэме, у прыватнасці, па слоўніку, выразах, зрэдку па граматычных асаблівасцях. Фанетыка і марфалогія іх ў цэлым агульнамоўная. Таму гэта не зусім паўнацэнныя і самастойныя структурныя ўтварэнні ў мове. Іх называюць звычайна дыялектамі.

Моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі пэўнай мовы адну ад другой, называюцца дыялектнымі адрозненнямі. Напрыклад, дыялектным адрозненнем у фанетыцы могуць быць розныя вынікі змянення [e] на [o]: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *ав’ос, в’оска, кан’ом*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту – *ав’ес, в’эска, кан’эм*; дыялектнае адрозненне ў марфалогіі ўтвараецца флексіяй творнага склону адзіночнага ліку □ назоўнікаў жаночага роду: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *в’асной, зоркай*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *в’аснойу, зоркайу*. Вялікая колькасць дыялектных адрозненняў уласціва лексіцы: назвы глінянага збанка для малака ў гаворках *гарлач, кушын* (паўночна-ўсходнія і сярэднебеларускія), *збано □ к, ву □ с’в’іца, карбун’ік* (паўднёва-заходнія).

Вылучаюць два тыпы дыялектных адрозненняў – супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя. **Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні** – гэта моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты (эквіваленты) у другіх гаворках. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні адносяцца да любога ўзроўню мовы – фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі, фразеалогіі. Напрыклад, супрацьстаўленымі будуць: у фанетыцы – наяўнасць [p’] (мяккага) у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту: *р’эчка, р’эпа* і [p] цвёрдага ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *рэчка, рэпа*; у марфалогіі – прыналежнасць назоўнікаў, якія абазначаюць назвы маладых істот, да мужчынскага роду ў паўночна-ўсходнім дыялекце: *дз’іц’онак, ц’ал’онак, гус’онак*, да ніякага – у паўднёва-заходнім: *дз’іц’а, ц’ал’а, гус’ан’а*; у сінтаксісе – наяўнасць канструкцый “да + родны склон” у адных гаворках: *пайшоў да брата* і “к + давальны склон” – у другіх: *пайшоў к брату*; у лексіцы – ужыванне слоў *бульба, вутка* ў адных гаворках і адпаведна *картопля, кáчка* – у другіх. Дыялектнымі адрозненнямі такога тыпу адны гаворкі супрацьстаўляюцца другім. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні, як правіла, двухчленныя: *ідз’э – ідз’эц’, вав’орка – б’ёлка*, але могуць быць і мнагачленныя: *дз’аркач – гал’он – драч – карачун – драбуш – раскол* (назвы змеценага веніка).

Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні – гэта моўныя рысы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў (эквівалентаў). Яны найбольш характэрны для лексікі і абумоўлены гаспадарчымі, географічнымі,

этнаграфічнымі і іншымі асаблівасцямі мясцовасці. Так, у некаторых гаворках вядомы словы *аз'арод, п'ерапл'от, астрóўк'і* 'прыстасаванні для сушкі снапоў, вікі, гароху, канюшыны'. Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні нешматлікія. У дыялекталогіі большая ўвага надаецца супрацьстаўленым адрозненням, бо яны выяўляюцца на ўсіх узроўнях мовы і маюць істотнае значэнне для падзелу гаворак на групы.

СУВЯЗЬ ДЫАЛЕКТАЛОГІІ З ІНШЫМІ НАВУКАМІ І ЯЕ ЗНАЧЭННЕ

Дыялекталогія – параўнальна маладая навука. Як самастойны раздзел мовазнаўства пачала развівацца з XIX ст. За час свайго развіцця дыялекталогія выпрацавала ўласныя метады даследавання, узбагацілася каштоўнымі фактамі і вывадамі, якія маюць істотнае значэнне не толькі для мовазнаўства, але і для такіх сумежных навук, як гісторыя, археалогія, этнаграфія, анамастыка і інш. У сваю чаргу дыялекталогія развіваецца ў сувязі з іншымі навукамі, лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі.

Гаворкі ў складзе беларускай мовы – гэта адлюстраванне і вынік натуральнага гістарычнага развіцця першапачатковай этнагенетычнай старажытнаўсходнеславянскай і іншай па паходжанні моўнай спадчыны продкаў беларускага народа. Характарызуюцца гаворкі значнай разнастайнасцю сваіх асаблівасцей. Аднак якраз у гэтым заключаецца іх вялікая каштоўнасць для ўстанаўлення паходжання гэтых асаблівасцей і іх гісторыі. Розныя гаворкі, па словах Е.С. Мяцельскай, “захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця – пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы”.

Так, у асобных гаворках поўдня Беларусі ўжываюцца дыфтонгі [іе (ыэ)]: *л'іес, с'іэно, цыэп, рыэзаты*. У агульнаўсходнеславянскай мове галосны [ѣ] вымаўляўся як дыфтонг [іе (ыэ)], адсюль вывад: старажытны [ѣ] захаваўся ў некаторых гаворках. У адных гаворках больш моцна вымаўляецца першая частка дыфтонга – [і], у другіх другая – [е]. У гаворках Клецкага, Салігорскага, Слуцкага, Ляхавіцкага, Івацэвіцкага, Капыльскага і іншых раёнаў былы [ѣ] гучаннем не супаў з [е], ён вымаўляецца набліжана да [і]. Гэта закрыты гук [ê]: *л'ѣс, с'ѣно, цыѣп, рыѣзаты*. Асобныя гаворкі брэсцкага і гомельскага Палесся захоўваюць старажытную мяккасць шыпячых: *ж'інко, ч'ад, д'ывч'інка, ш'апка*; гаворкі ўсходняй Віцебшчыны і Магілёўшчыны – этымалагічны мяккі [р']: *гр'іва, др'эва*.

Захавалася ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту форма клічнага склону, якая была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове: *мамо, бра□тко, Іва□не*.

У паўднёва-заходнім дыялекце яшчэ даволі ўстойлівыя формы парнага ліку, якія ўжываліся тады, калі гаворыцца пра два прадметы, а таксама тры і чатыры (пры спалучэнні назоўнікаў з лічэбнікамі два, дзве, абодва, абедзве) ці называюцца парныя прадеты: *дз'в'е руцэ́, дз'ве кал'ас'е* і інш. Як вядома, формы парнага ліку калісьці ўжываліся ў агульнаславянскай, агульнаўсходнеславянскай і старажытнай беларускай мове. Парны лік з часам выпцяняўся множным лікам (*дэва столá > два сталы́, дэв'ѣ руц'ѣ > дзв'е рук'і*). У гэтых самых гаворках назоўнікі ніякага роду назоўнага склону множнага ліку захоўваюць старажытны канчатак **-а**: *в'о́дра, парас'áта, во́кна*.

У сучасных беларускіх гаворках ужываецца архаічная форма інфінітыва на **-ці (-ты)**: *п'і́ці, гаворы́ці, зобра́ты*. Яна характэрна для мовы жыхароў заходняй часткі Гродзеншчыны і Брэстчыны. Гэта форма была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове.

Шмат у якіх гаворках захаваліся старажытныя словы, што не сустракаюцца ў сучаснай літаратурнай мове, але былі ўласцівы агульнаўсходнеславянскай мове: *на́руб'і* – вопратка (Любанскі раён), параўнаем, агульнаўсходнеславянскае *рубъ* – кавалак тканіны, адзенне; *мл'інцы* – бліны (Івацэвіцкі раён), параўнаем, агульнаўсходнеславянскае *млинъ* (ад *melti* – ‘малоць’) – блін і інш.

Для гісторыі беларускай мовы важным з'яўляецца не толькі непасрэдная магчымасць бачыць тую ці іншую асаблівасць у яе развіцці, але і канкрэтнае знаёмства з асаблівасцямі ў іх старым архаічным выглядзе і стане. Інакш кажучы, вывучэнне гаворак беларускай мовы ў цэлым дае магчымасць раскрыць яе гістарычную эвалюцыю, этапы развіцця многіх яе асаблівасцей і пачатковы, зыходны стан многіх з іх.

Матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы ў спалучэнні з рознымі сведчаннямі пісьмовых помнікаў дазваляюць устанавіць не толькі дынаміку, але і адносную храналогію асаблівасцей беларускай мовы, інакш, іх адносіны па часе свайго з'яўлення і пашырэння. Вывучэнне марфалагічных асаблівасцей беларускай мовы з улікам адпаведных дыялекталагічных матэрыялаў “дало магчымасць зрабіць вывад, што спецыфічныя беларускія граматычныя рысы...падзяляюцца на два разрады. Адны з іх утвараюць рысы, больш раннія па паходжанню, яны ахопліваюць усю беларускую тэрыторыю. Да другога разраду адносяцца з'явы, пазнейшыя па часе ўзнікнення і вядомыя толькі частцы беларускіх гаворак. Пры гэтым ужо ў старабеларускі перыяд, як ужо намі адзначалася, выразна супрацьпастаўляліся два асноўныя дыялектныя масівы – паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні, якія працягваюць існаваць да нашага часу”.

Здабыткі дыялекталогіі беларускай мовы маюць важнае значэнне не толькі для раскрыцця гістарычнай эвалюцыі мовы, але і для вызначэння

найбольш верагодных або рацыянальных змяненняў яе ў будучым. У гаворках, па словах Е.С. Мяцельскай, эвалюцыя асобных моўных з’яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа з’яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым.

Але калі адзначаць значэнне дыялекталогіі для гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і старой пісьмовай мовы, то гэта, паводле Л.М. Шакуна, таксама і “вызначэнне тэрытарыяльнай “прывязкі” помніка, і гісторыя нармалізацыі літаратурнай мовы” і інш.

Трэба зазначыць таксама, што беларускія дыялекталагічныя матэрыялы і даследаванні маюць, вядома, важнае значэнне для гісторыі рускай, украінскай і іншых славянскіх моў, для параўнальна-гістарычных даследаванняў па гэтых мовах, для этымалогіі іх лексікі і інш.

Гаворкі беларускай мовы і сучасная літаратурная беларуская мова – існуючыя зараз віды нацыянальнай мовы беларускага народа. Як літаратурная мова, так і гаворкі з’яўляюцца асобнымі моўнымі ўтварэннямі або структурамі. Але яны знаходзяцца ў вельмі цесных адносінах паміж сабой.

Літаратурную беларускую мову ў сувязі з тым, што пры дапамозе яе рэалізуюцца агульнанацыянальныя, як сцвярджае Я.Ф. Карскі, “разумовыя інтарэсы народа – паэтычныя, рэлігійна-маральныя, сацыяльна-грамадскія, эканамічныя і навуковыя”, ставяць іншы раз над мясцовымі гаворкамі і па яе месцы ў нацыянальным моватворчым працэсе. Літаратурная мова прымаецца за адзіную сапраўдную выяву і ўзор “чыстай”, “прыгожай”, і “правільнай” беларускай мовы.

Аднак гэта не зусім так. Сучасная беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца, як вядома, у ХІХ ст. У складзе ўласнай моўнай спадчыны беларускага народа ніякай асобнай “узорнай”, агульнай для ўсіх вуснай або пісьмовай беларускай мовы ў гэты перыяд не было. Старая пісьмовая мова дзяржаўнага і грамадскага ўжывання ў ВКЛ была выцеснена з ужывання польскай мовай яшчэ ў канцы ХVІ – пачатку ХVІІ стст. Пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі замест польскай тут пачала распаўсюджвацца руская мова. Уласную моўную спадчыну беларускага народа складалі толькі гаворкі, пашыраныя ў вусных моўных зносінах беларускага народа.

Дыялекталагічныя матэрыялы – аснова для навуковага вызначэння асаблівасцей пісьмовага беларускамоўнага маўлення пачынальнікаў беларускай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Гэта, у прыватнасці, іх адносіны да той ці іншай гаворкі (або гаворак), ступень “прыземленасці” да яе мовы іх твораў у слоўніку і фразеалогіі, у пабудове сказаў і ў выбары

граматычных сродкаў, спалучэння слоў у іх, у перадачы на пісьме мясцовага вымаўлення гэтых моўных сродкаў. Гэта першыя спробы пошукаў і выяўлення найбольш характэрных з гэтых сродкаў для агульнанароднага беларускамоўнага маўлення. Гэта, нарэшце, творчае выкарыстанне гаворак мясцовай дыялектнай базы для стварэння моўных сродкаў патрэбнай паэтычнай яркасці або публіцыстычнай вастрынi для ўзняцця мовы сваіх твораў на ўзровень высокай дасканаласці, дакладнасці і вытанчанасці. Усё гэта выразна выступае і надзейна вызначаецца ў выніку супастаўлення мовы твораў пачынальнікаў з пэўнымі дыялектнымі матэрыяламі. Ды, нарэшце, дыялекталагічныя матэрыялы патрэбны і проста для разумення і тлумачэння некаторых мясцовых слоў і выразаў у падобных літаратурных творах. Без такой дыялекталагічнай “дапамогі” літаратуразнаўству абысціся было б цяжка.

Дыялекталогія беларускай мовы – навуковая база ў вызначэнні мясцовых гаворак, якія з’яўляліся асновай усталявання ў беларускай літаратурнай мове замест мясцовай і аўтарскай разнастайнасці ў галіне фанетыкі (і адпаведна арфаграфіі), граматычнага ладу і лексікі пэўнай аднастайнасці або адзінства моўных нормаў.

Дзякуючы сучасным дыялекталагічным даследаванням гаворак беларускай мовы на аснове іх лінгвагеаграфічнага вывучэння, было вызначана, што станаўленне нормаў беларускай літаратурнай мовы цесна звязана не з дыялектамі, як меркавалася раней, а з дыялектнымі зонамі беларускай мовы. Першапачаткова такой дыялектнай асновай нацыянальнай літаратурнай моватворчасці была паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы, гаворкі “ў зоне паміж Вільняй і Мінскам”, у паласе “па лініі Барысаў – Мінск – Маладзечна – Ашмяны” і гэта занальнае маўленне ў цэлым. Даследчыкі заўважаюць, што ў вызначэнні паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці першапачатковай асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы “важным, а магчыма рашаючым, фактарам было тое, што як арганізатары “Нашай нівы” і выдавецтваў, так і першыя буйныя пісьменнікі былі родам з Мінска і яго ваколіц (Ашмяны, Вілейка, Валожын). Таму ўдзел гаворак, якія яны прадстаўлялі (“вілейшчына”, “барысаўшчына”), аказаўся рашаючым”. “Рашаючы” ўдзел гэтых гаворак, а таксама “рашаючая” арганізацыйная і творчая актыўнасць іх прадстаўнікоў, прынамсі, у сцвярджэнні гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці адзінай асновы нормаў літаратурнай беларускай мовы была, вядома, не выпадковай. Якраз гэта дыялектная зона з’явілася арэнай найбольш вострай агульнаграмадскай польска-руско-беларускай моўнай канфрантацыі і станаўлення беларускай нацыянальнай самасвядомасці ў XIX – пачатку XX стст. Гаворкі адзначанай зоны былі тут як бы на “пярэднім краі” і ў якасці тыповага

ўзору і асновы нормаў яе літаратурнай разнавіднасці. Гэтай першапачатковай дыялектнай асновай тлумачыцца адпаведна паўночна-заходняя занальная прырода некаторых яе асаблівасцей і зараз.

У нацыянальным самавыяўленні і з'яднанні беларускага народа ў 20-я гады ХХ ст., на пачатку будаўніцтва самастойнай Беларусі, у якасці яе больш уплывовай і больш дзейснай часткі пачынае выступаць на чале з Мінскам як сталіцай яе цэнтральны рэгіён. У якасці асновы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы і ў выпрацоўцы яе нормаў пачынае вызначацца адпаведна цэнтральная дыялектная зона беларускай мовы. Аднак гэта было не зменай яе першапачатковай паўночна-заходняй занальнай дыялектнай асновы, а яе значным разгортваннем і пашырэннем.

Гаворкі цэнтральнай часткі тэрыторыі Беларусі, як зазначала Н.Т. Вайтовіч, “ляглі ў аснову літаратурнай мовы невыпадкова”. Яна лічыла, што разам з Мінскам гэта быў адзін з важнейшых гістарычных цэнтраў фарміравання беларускай нацыі, нацыянальна-вызваленчага руху. Асабліва важнае значэнне гэта частка Беларусі набыла ў савецкі час, калі “Мінск стаў сталіцай Рэспублікі”.

Гаворкі адзначаных вядучых дыялектных зон у нацыянальным беларускім моватворчым працэсе ў сувязі з набыццём адпаведнымі рэгіёнамі больш важнай або значнай ролі ў беларускім нацыянальным самавыяўленні і яднанні ўзвышаліся над іншымі гаворкамі беларускай нацыянальнай агульнасці, рабіліся як бы наддыялектнай пераходнай размоўнай ступенню да агульнанароднай літаратурнай мовы.

Апошнія дзесяцігоддзі мінулага стагоддзя і пачатак новага вызначаецца ўзмацненнем уплыву на нормы беларускай літаратурнай мовы гаворак заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы. Дастаткова выразна выступае гэта ў практыцы яе пісьмовага і вуснага ўжывання як у слоўніку, так і ў граматыцы. І гэта з'яўляецца адным з асноўных накірункаў сучаснага беларускага літаратурамоўнага развіцця. Пра адзначаную заходнюю занальную дыялектную аснову сведчаць таксама і намаганні часткі беларускай грамадскасці і мовазнаўцаў па ўвядзенні і замацаванні характэрных асаблівасцей гаворак, мясцовага маўлення заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы ў якасці літаратурных нормаў вымаўлення (і адпаведна арфаграфіі), а таксама формаўтварэння і словаўжывання.

Пэўная беларуская занальная дыялектная прырода, вытокі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы – важнейшы, але не адзіны від яе адносін з гаворкамі беларускай мовы. Літаратурная мова і гаворкі, у тым ліку і тыя, што з'яўляюцца асновай яе моўных нормаў, выступаюць асобнымі па прызначэнні і адносна самастойнымі разнавіднасцямі ў складзе нацыянальнай беларускай мовы. Але літаратурная мова і гаворкі

не знаходзяцца ў адносінах супрацьпастаўлення або ўзаемападпарадкавання. Гэтыя віды нацыянальнай мовы як бы дапаўняюць адзін аднаго. Літаратурная мова задавальняе агульнанацыянальныя патрэбы грамадскага характару. Мясцовыя ж гаворкі ўжываюцца ў сферы традыцыйнага, пераважна сельскага побыту і вытворчасці. Таму кожны з гэтых відаў нацыянальнай беларускай мовы мае і сваю адрозную структуру і захоўвае яе. У пэўнай ступені гэтыя моўныя структуры з'яўляюцца асобнымі функцыянальнымі часткамі агульнанацыянальнай моўнай сістэмы. Агульнанацыянальныя моўныя зносіны ў поўным аб'ёме забяспечваюцца ўласнай нацыянальнай мовай у складзе літаратурнай мовы і гаворак.

Адносіны паміж літаратурнай беларускай мовай і гаворкамі не толькі размяжоўваюць іх, але і ствараюць магчымасць для ўзаемага выкарыстання ўласцівых ім сродкаў. Дыялектызмы і рэгіяналізмы ўжываюцца пісьменнікамі для адлюстравання мясцовых асаблівасцей традыцыйнага беларускага побыту, а таксама для надання мясцовага каларыту мове дзеючых асоб у іх творах.

У наш час дыялектная мова – крыніца ўзбагачэння беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. Сведчанне папаўнення лексікі літаратурнай мовы за кошт дыялектнай – лексікаграфічныя матэрыялы апошняга часу. Так, у ТСБМ (1977–1984 гг.) шмат якія словы ў параўнанні з БРС (1962 г.) падаюцца без паметы *абл.* з прычыны іх шырокага ўжытку: *сасняк* ‘сасновы лес’, *гожа* ‘прыгожа’, *гарышча* ‘прастора паміж столлю і дахам на хаце’ і інш.

Выкарыстанне матэрыялаў народных гаворак дапамагае праводзіць нармалізацыю літаратурнай мовы на навуковай аснове. Так, у 1957 г. у правапіс былі ўнесены ўдакладненні і частковыя змены. Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу I спражэння ў 1-й асобе множнага ліку сталі пісаць пад націскам з канчаткам **-ом (-ём)**: *бярóm, нясём, ідзём, кладзём*. Як паказвае ДАБМ, такая змена невыпадковая. Большасць беларусаў ужывае форму на **-ом (-ём)**, і толькі ў заходняй частцы Брэсцкай і Гродзенскай абласцей бытуе форма на **-эм (-ем)** (ДАБМ, карта 150). Такім чынам, нормай літаратурнай мовы стала форма, больш пашыраная на тэрыторыі Беларусі. Пастанова ўзаканіла адрозненне форм лічэбнікаў мужчынскага роду два, абодва ва ўскосных склонах ад форм лічэбнікаў жаночага роду дзве, абедзве: *двух – дзвюх, двум – дзвюм, двумя – дзвюма, абодвух – абедзвюх, абодвум – абедзвюм*. Такое размежаванне лічэбнікаў па родах характэрна большасці беларускіх гаворак.

Гаворкі ў складзе беларускай мовы з'яўляюцца асновай мясцовага вуснага маўлення карэннага насельніцтва Беларусі. Але ў адрозненне ад сучаснай беларускай літаратурнай мовы – гэта моўны скарб, з якім

непасрэдна звязана паходжанне беларускага народа і ўся яго гісторыя. Структурна-тэрытарыяльная агульнасць і адметнасць беларускіх гаворак была і застаецца самым важным паказчыкам этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і прыналежнасці да яе носбітаў гэтых гаворак незалежна ад іх нацыянальнага ўсведамлення. Таму вывучэнне беларускіх гаворак мела ў мінулым і мае зараз вельмі важнае значэнне для вырашэння найбольш важных пытанняў этнаграфіі і гісторыі беларускага народа.

Вялікую каштоўнасць маюць, у прыватнасці, даследаванні адносінаў паміж беларускімі гаворкамі і гаворкамі суседніх моў, групой гаворак і іх тэрытарыяльнага пашырэння, лінгвістычнага статуса іх разнастайных рэгіянальных адзінстваў і груп, характару ўласцівых асаблівасцей і інш. Вынікі такіх даследаванняў разам з матэрыяламі па археалогіі, антрапалогіі і звесткамі са старых пісьмовых крыніц набліжаюць да ўстанаўлення этнічных папярэднікаў і непасрэдных гістарычных удзельнікаў працэсу складання беларускага этнасу і шляхоў яго развіцця.

Напрыклад, каб даць глыбокае тлумачэнне пытання пра паходжанне трох усходнеславянскіх народаў, неабходна ведаць гістарычныя абставіны іх узнікнення – палітычнае, сацыяльна-эканамічнае жыццё першых дзяржаўных утварэнняў на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, – Полацкага Княства, Кіеўскай Русі і інш. З VII–VI стст. да н.э. землі Усходняй Еўропы былі заселены рознымі народамі: на тэрыторыі сучаснай Беларусі жылі балты, Украіны – скіфы-сарматы, Расіі (ад Каспія па Волзе да Карэліі) – вугра-фіны.

У VI–VII стст. на гэтыя землі са сваёй прарадзімы ў Вісла-Одэрскім міжрэччы і заходнім беларускім Палессі прыйшлі славяне. Вынікам іх змешвання з мясцовым насельніцтвам стала зараджэнне новых народаў – беларусаў, украінцаў, расейцаў. У залежнасці ад таго, з кім зліваліся славяне, фарміраваліся і новыя мовы, традыцыі, менталітэт. На этнічнай тэрыторыі Беларусі рассяліліся некалькі славянскіх плямёнаў: крывічы (Віцебшчына, часткова Гарадзеншчына), дрыгавічы (цэнтральная Беларусь і паўночнае Палессе), радзімічы (Магілёўшчына, Гомельшчына), валыняне (Брэстчына). Крывічы і дрыгавічы ў X ст. стварылі магутную дзяржаву – Полацкае Княства, якое стала ядром беларускай нацыі. Увогуле вучоныя лічаць, што ў помніках, створаных на Беларусі ў XII–XIII стст., асноўныя рысы беларускай моўнай сістэмы акрэсліваліся даволі выразна, гэтак жа, як у помніках, створаных на ўсходзе і поўдні ўсходнеславянскага свету, выявіліся рысы рускай і ўкраінскай моў. Такая рыса, як дзеканне, адзначаецца яшчэ на пачатку X ст. арабскім пісьменнікам Аль-Масуд’і у слове “эль людзіна”, якое было саманазвай нашых продкаў.

Факты гісторыі маюць вялікае значэнне пры вырашэнні пытанняў групой гаворак, паходжання асобных дыялектных груп. Так, калі

супаставіць гаворкі Брэсцкага Палесся з паўночнаўсходнімі валынскімі і ровенскімі гаворкамі ўкраінскай мовы, то можна меркаваць, што яны звязаны агульнасцю паходжання. Гісторыя пацвярджае гэта: у эпоху феадалізму, у другой палове XII ст., а таксама ў XIII ст. Берасцейская Зямля ўваходзіла ў склад Уладзіміра-Валынскага Княства, у межах якога, відаць, і склалася большасць агульных асаблівасцей сучасных гаворак Брэсцкага Палесся і валынска-палескіх гаворак украінскай мовы.

Факты дыялекталогіі ў сваю чаргу маюць значэнне для гісторыі. Пры адсутнасці пісьмовых помнікаў даныя дыялекталогіі разам са сведчаннімі археалогіі і этнаграфіі – самы надзейны матэрыял пры вывучэнні гісторыі краю.

Даследаванні сродкаў гаворак беларускай мовы – гэта таксама багатая крыніца этнаграфічных і гістарычных звестак аб з’явах і асаблівасцях традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа і аб яго гістарычных сувязях з іншымі суседнімі і несуседнімі народамі. Вядома, што дыялектныя асаблівасці ў галіне фанетыкі і граматычнага ладу гаворак з’ўляюцца вынікам зменлівых працэсаў іх унутранага ўпарадкавання.

Гаворкі беларускай мовы, дыялекталагічныя зборы іх лексікі і фразеалагічных сродкаў, асабліва найбольш поўныя (буйныя рэгіянальныя слоўнікі, лексічныя атласы), з’ўляюцца, у пэўным сэнсе, крыніцай для таямніц матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Напрыклад, *вясёлка* як абазначэнне вядомай з’явы прыроды – гэта вынік першапачатковага збліжэння яе з поясам, у прыватнасці з *перавя* □ слам у снапах, пра што сведчаць адзначаныя ў ДАБМ беларускія дыялектныя назвы *перавясёлка*, *перавясло* □. *Гумно* □ – гэта першапачаткова, на думку этымолагаў, часткі гэтага слова: ток, дзе скацінай, *гавя* □ *дай*, абмалочвалі збазыну, топчучы, *мнучы* □ яе. Пацвярджае такую першасную семантыку лексемы захавання слова *гумно* □ ў значэнні адкрытага тока для малацьбы на поўдні Беларусі. *Харо* □ *мы* – гэта калісьці, відаць, не раскошныя жылыя пабудовы, а проста часова ўзведзеныя сховы ад дажджу, ветру і інш. На гэта ўказвае тое, што ў гаворках Палесся адзначанае слова мае значэнне любой гаспадарчай пабудовы. *Адры* □ *на* – назва сведчыць пра тое, што першапачаткова падобны будынак быў неяк звязаны з *адры* □ *м*, паўднёвабеларускім найменнем памосту (пад стог сена або збазыны, пад вулі на дрэве).

Такія прыклады ўказваюць на тое, якія цікавыя этнаграфічныя з’явы побыту і ўсведамлення беларускага народа дазваляюць раскрыць або пацвердзіць матэрыялы і даследаванні па дыялекталогіі беларускай мовы.

Такім чынам, сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі ў тым, што: 1) мова і этнас (супольнасць людзей, што родняцца моваю і культураю) маюць

пэўную тэрыторыю пашырэння, якая звязана з асаблівасцямі гістарычнай, палітыка-эканамічнай і фізічнай геаграфіі; 2) слова – гэта прадмет даследавання дыялектолагаў і часткова (прафесійная і галіновая лексіка) этнографіі.

У этнаграфічны перыяд цікавасці да гаворак прадметы, з’явы і іх назвы разглядаліся ў адзінстве. У дыялекталогіі гэта мае месца часта і зараз пры тлумачэнні ўтварэння і паходжання пэўных слоў. Існуе таксама спецыяльная галіна навукі – этналінгвістыка, якая ў раскрыцці мінулых з’яў і асаблівасцей матэрыяльнай і духоўнай культуры народаў грунтуецца і на дыялекталогіі. Падобнае даследаванне з’яў і асаблівасцей старой традыцыйнай духоўнай культуры насельніцтва Беларускага і Украінскага Палесся праводзіліся ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. пад кіраўніцтвам вядомага рускага славіста М.І. Талстога. У гэтай працы прымалі ўдзел і беларускія даследчыкі.

Вялікую каштоўнасць уяўляюць матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы і для анамастыкі – майстэрства даваць імёны –□ (ад грэч. *onomastikē* – навукі аб разнастайных геаграфічных назвах, аб прозвішчах і мясцовых празваннях людзей і аб іншых так званых уласных назвах). Многія з такіх назваў складаліся, натуральна, на аснове агульных слоў гаворак адпаведнага рэгіёна, і іх паходжанне і ўнутраны сэнс могуць быць раскрыты толькі зыходзячы з гэтага. На базе беларускіх дыялекталагічных матэрыялаў па слоўніку гаворак раскрываецца і даказваецца мясцовае паходжанне і першапачатковы сэнс тых слоў, якія былі, відаць, спачатку асабовымі імёнамі людзей, а потым і асновай такіх вядомых беларускіх прозвішчаў, як Гілевіч (*гіль* – назва птушкі снегіра на паўночным захадзе Беларусі), Пруднікаў, Запруднік (*пруд* – стаў на рацэ і вадзяны млын і, адпаведна, *пруднік* – млынар на ўсходзе Беларусі), Гарлачоў□ (□*гарлач* – збанок для малака, таксама ўсход Беларусі), Лашко, Ляшко, Ляшкевіч (*лашук*, *лаша́к*, *ло́ша*, *лашы́ца* – дарослае жарабя, паўднёвы ўсход Беларусі), Вярэніч (*вярэ́ня* – сплеченая з лыка кайстра, Палессе) і інш. Падобным чынам тлумачацца сотні адносна цёмных па паходжанні беларускіх прозвішчаў.

Без матэрыялаў дыялекталогіі беларускай мовы немагчыма было б растлумачыць належным чынам і паходжанне многіх геаграфічных назваў Беларусі. Так, ад дыялектнай беларускай назвы мохавага балота *бель* паходзяць шматлікія назвы паселішчаў тыпу Беліца, Бель, Бялёў і інш. У мясцовых гаворках Беларусі адшукана тлумачэнне такіх назваў паселішчаў, як Альса (*алёс*, *альса́* – забалочаны лісцевы лес), Мерач, Морац (*мярэ́ча*, *мо́рач* – глухія зарасці ў лесе), Смуга, Засмужжа (*смўга*, *смужаві́на* – нешырокая сточная далінка ў лесе), Языль, Язоўка, Езва,

Язавінь (яз, ез – плот, якім перагароджваецца рэчка, з праходам у сярэдзіне для стаўных пастак на рыбу).

Узніклі на аснове дыялектных слоў і шматлікія мікратапанімічныя назвы (мікратапанімія – сукупнасць назваў дробных геаграфічных аб’ектаў – навука, якая вывучае мікратапанію аб’ектаў: палёў, лясоў, сенажаць, балот, лугоў, дарог, пашаў, урочышчаў і інш., ад грэч. *mikrós* – малы, *tóros* – мясціна, *ónyma* – імя). Вось некаторыя, сабраныя на Случчыне Я.М. Адамовічам і прыведзеныя ў яго працы “Мікратапанімічныя назвы” (1971 г.). Напрыклад, Баброўня – сенажаць, ад *бабрóўня* ‘мясціна на рацэ, дзе вадзіліся бабры’, Жара – поле, ад *жара* ‘вапна’, Круховы – поле, ад *круха* ‘крушына’, Пель – азярцо, ад *пель* ‘нізіна сярод поля, звычайна круглая або авальная’; *пэлька* ‘палонка’, Плюсішча – лес, ад *плюс* ‘грыб, казляк’ і інш.

Такім чынам, сувязь тапаніміі і дыялекталогіі відавочная: шматлікія тапанімічныя назвы ўваходзяць у сістэму дыялектнай лексікі і бытуюць у жывой гаворцы. З аднаго боку, тапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў, даюць багаты і надзейны матэрыял пры вывучэнні гістарычнай дыялекталогіі, з другога – дыялекталогія дапамагае выявіць крыніцу ўзнікнення таго або іншага тапоніма.

Як вядома, асноўная задача настаўніка-моваведа – навучыць вучняў свабодна і правільна выкладаць свае думкі ў пісьмовай і вуснай форме, дапамагчы ім авалодаць багаццем літаратурнай мовы. З гэтай задачай цяжка справіцца, калі настаўнік не вызваліўся ад дыялектызмаў у сваёй мове, калі ён не ведае асноў дыялекталогіі, не можа заўважыць у мове вучняў дыялектных асаблівасцей, адрозніць іх ад недыялектных. Таму настаўніку неабходны звесткі па ўсіх раздзелах дыялекталогіі: лексіцы і фразеалогіі, фанетыцы і граматыцы.

Памылкі ў мове вучняў бываюць разнастайнага характару. Вось некалькі прыкладаў: *Распрануўса, бо горацэ. Яшчэ ў пятым класі.* (Лашанская школа Гродзенскага р-на). *Вада ўсё прыбувала. Було жаркее лето.* (Скрыгалоўская школа Мазырскага р-на).

Прыклады паказваюць, што памылкі ў мове вучняў звязаны з асаблівасцямі іх гаворкі. Настаўнік павінен знайсці і выкарыстаць патрэбныя прыёмы працы, каб ліквідаваць памылкі. Неабходна супастаўляць асаблівасці мовы вучняў з асаблівасцямі літаратурнай мовы і шляхам параўнання развіваць правільныя, літаратурныя навыкі пісьма і вымаўлення.

Дыялекталогію павінен ведаць не толькі вясковы, але і гарадскі настаўнік. Задача гарадскога настаўніка больш складаная, чым вясковага, бо вучні вясковай школы ў большасці выпадкаў з’яўляюцца носьбітамі адной гаворкі, памылкі ў іх мове аднолькавыя, а ў гарадской школе можна

сустрэцца з носьбітамі розных гаворак, і памылкі ў мове вучняў адлюстроўваюць асаблівасці многіх гаворак.

Настаўнік роднай мовы павінен выхоўваць правільныя адносіны да літаратурнай мовы і дыялекту. Сярод насельніцтва існуе памылковая думка, што дыялект, носьбітам якога ў наш час з'яўляецца ў асноўным сялянства, – гэта скажоная, пакалечаная мова. Кожнаму адукаванаму чалавеку трэба ведаць, што дыялект – натуральная моўная з'ява, якая ўзбагачае літаратурную мову.

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ЛІНГВАГЕАГРАФІІ

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з'яў, іх узаемаразмязчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі. Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі як навуковы метады выяўлення і адлюстравання мясцовых гаворак у іх узаемасувязі. Як і любая іншая галіна навукі, лінгвагеаграфія мае сваю сістэму навуковых паняццяў (тэрмінаў), асноўнымі з якіх з'яўляюцца: сетка апорных населеных пунктаў, праграма даследавання (Апытальнік), лінгвістычная карта, ізагласа, дыялекталагічны атлас, арэал, дыялектная зона, супрацьстаўленны і несупрацьстаўлены дыялектныя адрозненні.

Сеткай апорных населеных пунктаў з'яўляюцца абраныя для лінгвагеаграфічных даследаванняў населеныя пункты на пэўнай моўнай тэрыторыі. Як правіла, гэтая сетка бывае выбарачная, а апорныя населеныя пункты вызначаюцца, па магчымасці, на аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго. Гушчыня канкрэтнай апорнай сеткі (колькасць даследуемых паселішчаў) залежыць ад задач лінгвагеаграфічнага даследавання, абранай для вывучэння тэрыторыі, наяўнасці дастатковай колькасці навуковых сіл і інш.

Праграма даследавання – гэта яго мэта і канкрэтная тэматыка, якая знаходзіць сваё адлюстраванне ў лінгвагеаграфічным Апытальніку. У ім змешчаны ўказанні на тыя моўныя з'явы, наяўнасць якіх трэба ўстанавіць у гаворках апорных населеных пунктаў і дакладна занатаваць. У Апытальніку называюцца і апісваюцца з'явы, падаюцца прыклады іх выяўлення ў паасобных беларускіх гаворках.

Навуковае ўпарадкаванне і апрацоўка сабраных у экспедыцыях дыялектных матэрыялаў праводзіцца шляхам стварэння лінгвістычных карт і іх збораў – **лінгвістычных** (дыялекталагічных) **атласаў**.

На лінгвістычнай карце з дапамогай спецыяльнай сістэмы ўмоўных знакаў падаюцца звесткі пра якую-небудзь асобную дыялектную з'яву і яе рэалізацыю ў кожнай канкрэтнай гаворцы. Найчасцей асноўнай

асаблівасцю кожнай карты з'яўляецца адлюстраванне на ёй разнакасных структурных адносін паміж варыянтамі картаграфуемай з'явы (супрацьстаўлення адроненні). На карту наносацца адказы на пытанні пра тое, як вымаўляецца той ці іншы гук або спалучэнне гукаў у пэўнай фанетычнай пазіцыі. Кожная дыялектная з'ява на карце пазначана спецыяльным знакам або яго варыянтам, што дае магчымасць паказаць шматпланавасць структурных сувязяў разнастайнага вар'іравання картаграфуемага аб'екта. Першапачаткова сабраны матэрыял наносіцца на спецыяльную карту-бланкоўку, якая ўяўляе сабой геаграфічную карту даследуемай тэрыторыі з пазначанымі на ёй асноўнымі геаграфічнымі аб'ектамі: буйнымі рэчкамі, гарадамі, нярэдка межамі тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак, сеткай апорных населеных пунктаў. Такім чынам, толькі карта нярэдка дапамагае размежаваць якасна адрозныя элементы структуры мовы, што адлюстроўваліся ў назвах, утвораных на перакрываванні розных структурных узроўняў мовы.

Сабраныя ў населеным пункце звесткі з мясцовай гаворкі і ўпарадкаваныя ў паслядоўнасці пытанняў Апытальніка складаюць фальмуляры матэрыялаў. Збор такіх фальмуляраў па населеных пунктах апорнай сеткі з'яўляецца асновай для лінгвагеаграфічнага даследавання.

Паводле прынцыпаў падачы звестак на лінгвістычнай карце адрозніваюць сінтэтычнае і аналітычнае картаграфаванне. Пры **сінтэтычным** картаграфаванні розныя формы, варыянты, у якіх выступае з'ява ў розных гаворках, картаграфуецца кожная сама па сабе, безадносна да іншых яе варыянтаў. **Аналітычнае** картаграфаванне, якое атрымала значнае пашырэнне ў сучаснай лінгвагеаграфіі, ставіць мэтай выяўленне адрозненняў у рэалізацыі моўных з'яў і іх сістэматызацыю, што прыводзіць да групы гэтага адрозненняў паводле ўзроўняў, падузроўняў і г.д. (гукавыя, марфалагічныя, лексічныя і г.д.). На аснове групыкі адрозненняў выпрацоўваецца сістэма ўмоўных абазначэнняў.

Аналітычныя лінгвістычныя карты маюць каментарыі. У іх падаецца тое, што павінна дапамагчы прачытаць карту і асэнсаваць яе змест.

На кожнай карце выразна відаць тэрыторыя бытавання (пашырэння) той або іншай моўнай з'явы і, такім чынам, акрэсліваюцца яе межы. Лінія на карце, праведзеная паміж адрознымі моўнымі з'явамі, паказвае пашырэнне кожнай з іх і называецца **ізагласай** (грэч. *isos* – роўны, *glossa* – мова, маўленне, г. зн. мяжа пэўнай “роўнасці”, адпаведнасці ў маўленні). Ізагласы розных моўных з'яў часцей за ўсё не супадаюць, але нярэдка вылучаюцца невялікія зоны, дзе ізагласы праходзяць блізка адна да адной ў адным напрамку, утвараючы так званыя **пучкі**. Пучкі ізаглас адрозніваюцца паводле ўзроўневага характару ізаглас (фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя пучкі), па блізкасці праходжання (шчыльныя і

рыхлыя), па іх колькасці (магутныя і слабыя). Пучкі ізаглас супрацьпастаўляюцца адзін аднаму, і дзякуючы гэтаму выдзяляюць рознай велічыні і канфігурацыі тэрытарыяльныя масівы, што характарызуюцца адносным адзінствам пэўнай часткі моўных рыс. Такім чынам, на моўнай тэрыторыі яны выдзяляюць дыялектныя зоны, дыялекты, групы гаворак, падгрупы, гаворкі. Сама ж тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з'явы, называецца **арэалам** (лац. *arealis* ад *area* – плошча, прастора). Ізагласы шэрагу моўных з'яў, пашыраных на вялікай тэрыторыі, выдзяляюць асобныя дыялектныя зоны. Яны знаходзяцца ў баку ад паслядоўнага дыялектнага падзелу і ахопліваюць тэрыторыю, на якой распаўсюджаны часткі розных дыялектаў. Дыялектная зона выдзяляецца па тых моўных рысах, што з'яўляюцца нейтральнымі ў адносінах да гаворак. Такім чынам, агульныя моўныя рысы зоны гаворак як бы накладваюцца на тэрыторыю, на якой распасюджаны суадносныя рысы асобных дыялектаў. На думку навукоўцаў, вылучэнне дыялектаў і ўтварэнне дыялектных зон праходзіла ў розныя гістарычныя перыяды. У гэтым праяўляецца дваістая дыферэнцыяцыя, ці падзел і адпаведная групоўка гаворак беларускай мовы. Мясцовыя гаворкі беларускай мовы, з аднаго боку, дыферэнцыруюцца і тым самым падзяляюцца і групоуюцца паводле зыходных моўных, этнагенетычных, або дыялектных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Гэта адпаведна іх этнагенетычны, або дыялектны падзел ці, наадварот, групоўка. Яна з'яўляецца вынікам і адлюстраваннем пэўнай неаднолькавасці, своеасаблівасці розных частак гаворак беларускай мовы па іх першапачатковай аснове, па комплексе сродкаў і асаблівасцей, якія адпаведна вызначаюць іх як рэалізацыю пэўнай моўнай сістэмы. З другога боку, мясцовыя гаворкі беларускай мовы дыферэнцыруюцца і групоуюцца паводле маўленчых па сваёй прыродзе культурна-гістарычных, або занальных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Так званыя дыялектныя зоны з'яўляюцца сведчаннем і вынікам агульнасці, адпаведнасці гаворак паміж сабой адносна вынікаў іх сувязі з гаворкамі іншай дыялектнай асновы, моўнай прыналежнасці або з іншымі мовамі наогул у выніку культурна-гістарычных кантактаў. Гэта адпаведна іх культурна-гістарычная або, інакш, занальная групоўка і адасабленне. Два гэтыя тыпы адносін паміж гаворкамі па іх моўных сродках і асаблівасцях, як гэта відавочна і як гэта паказвае дыферэнцыяцыя і групоўка гаворак, з'яўляюцца прынцыпова адрознымі адзін ад аднаго. На лінгвістычнай прасторы беларускай мовы вылучаецца пяць дыялектных зон: паўночна-заходняя, паўднёва-ўсходняя, заходняя, усходняя і сярэдняя або цэнтральная. Спецыфічнымі асаблівасцямі паўночна-заходняй дыялектнай зоны з'яўляецца пашырэнне ў якасці пратэзы зычнага гука [г] (*гóчы*,

гостры, гануча, гусаты), агульнае скланенне ўсіх назоўнікаў жаночага роду (*мышá, гус'á, скрón'а*), ужыванне дзеепрыслоўяў закончанага і нават незакончанага трывання ў ролі выказніка (*йон пайшоўшы, йіна была забал'ёўшы*), указальнага займенніка *гэны*, а таксама шматлікіх лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку літуанізмаў і паланізмаў (*пóшар* – сухі корм для жывёл, *скáбы* – рэбры, *кашўта* – перхаць, *шашóк* – тхор і інш.). Гэтымі і іншымі асаблівасцямі аб'ядналіся ў занальную групу гаворкі заходняй часткі паўночна-ўсходняга дыялекту і сярэднебеларускія групы, а таксама паўночныя часткі паўднёва-заходняга дыялекту. Агульнасць гаворак супрацьлеглай паўднёва-ўсходняй дыялектнай зоны заключаецца ў такіх асаблівасцях, як вымаўленне звонкіх зычных у складзе ў канцавым становішчы (*хл'эб, го□рад, ка□зка, сало□дк'і*), ужыванне прыназоўніка “*паўз*” (*паўз ха□ту, паўз даро□гу*), лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку цюркізмаў (*ка□рэц, каба□н, лаша□к, тава□р, каша□ра, ка□п'іца* і інш.). Аб'ядноўваюць паўднёва-ўсходнія занальныя асаблівасці ўсходнюю частку гаворак паўднёва-заходняга дыялекту, сярэднебеларускія групы і часткова ўсходне-магілёўскай групы паўночна-ўсходняга дыялекту. У нейкай меры супрацьпастаўляюцца па сваіх асаблівасцях і тэрытарыяльна ўсходняя і заходняя дыялектныя зоны. Яны размяжоўваюцца прыблізна па мерыдыяльнай лініі Полацк – Мінск – Лунінец. Гаворкі ўсходняй дыялектнай зоны характарызуюцца ўжываннем указальнага займенніка “*йэ□ты*”, вымаўленнем спалучэння зычных “*шн*” (у словах тыпу *мало□шны, сма□шны, рушны□*), ужываннем прыназоўніка “*к*” (*к нам, к св'а□ту, к ха□ц'е*), шэрагам асаблівых занальных слоўнікавых сродкаў, у тым ліку запазычанняў з рускай мовы (*кузн'е□ц, куку□шка, сва□дз'ба, амба□р, хаза□йін, ска□ц'ерка, мост* і інш.). У заходняй дыялектнай зоне мясцовыя гаворкі маюць наступныя асаблівасці: ужыванне ўказальнага займенніка “*гэ□ты (гэ□ны)*”, прыназоўніка “*да*” (*да нас, да св'а□та, да ха□ты*), вымаўленне тыпу *мало□чны, сма□чны, ручны□* і інш. Слоўнік гаворак гэтай зоны характарызуецца лексікай сучаснага шырокага агульна-народнага ўжытку ў літаратурнай мове, а таксама запазычаннямі з польскай мовы (*кава□л', з'аз'у□л'а, в'ас'е□л'л'е, гаспада□р, св'і□ран, падло□га, насто□л'н'ік, ро□в'ер, а□рфа, фэст* і інш.). На аснове гаворак гэтай зоны, як нам добра вядома, фарміраваліся агульнапрынятыя нормы беларускай літаратурнай мовы. Тэрыторыя пашырэння моўных з'яў адной зоны сумяшчаецца з рознымі часткамі іншых зон і нярэдка напластоўваюцца адна на адну.

Звычайна на адной карце паказваецца пашырэнне адной моўнай з'явы. Серыя або зборнік лінгвістычных карт з адлюстраваннем на іх пашырэння розных дыялектных з'яў называецца *лінгвістычным* або *дыялекталагічным атласам*.

Вынікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з’яўляюцца комплексы лінгвістычных карт, прысвечаных паасобным з’явам. У гэтым якраз і заключаецца спецыфіка лінгвагеаграфічнага метаду, пры якім вывучэнне асобнай моўнай з’явы ў гаворках на пэўнай тэрыторыі вядзецца ў комплексе з іншымі з’явамі. Таму дыялекталагічныя атласы інакш можна назваць сістэматызаваным комплексам лінгвістычных карт.

Лінгвістычныя атласы падзяляюцца на ўніверсальныя і тэматычныя. Універсальныя змяшчаюць лінгвістычныя карты аб усіх узроўнях моўнай сістэмы: фанетыкі, граматыкі і інш. (напрыклад, ДАБМ). Тэматычныя атласы прысвечаны аналізу паасобных з’яў толькі на нейкім адным моўным узроўні (напрыклад, ЛАБНГ).

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ І ЛІНГВАГЕАГРАФІІ

Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. Пачынальнікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з’яўляецца нямецкі дыялектолаг Георг Венкер, малады настаўнік з Дзюсельдорфа. Пры падрыхтоўцы ў 70-я гады ХІХ ст. кнігі па гісторыі нямецкай мовы яму спатрэбіліся звесткі пра нямецкія дыялекты і іх межы. Ён так склаў анкету з 40 (330 слоў) сказаў, што на аснове дакладных запісаў іх у мясцовым маўленні ў розных паселішчах можна было зрабіць заключэнне аб пераважнай большасці фанетычных і граматычных асаблівасцей ніжнярэйнскага дыялекту, а галоўнае – дакладна вызначыць, якія з іх належаць да гэтага дыялекту і дзе праходзіць яго мяжа.

Каб працягнуць працу па вызначэнню меж нямецкіх дыялектаў, Г. Венкер разаслаў сваю анкету ў суседнія з Дзюсельдорфскай акругай рэгіёны тагачаснай Германскай імперыі. Атрымаў запісы сказаў у мясцовым маўленні з 1500 школьных пунктаў. На падставе гэтых запісаў ён у 1878 г. склаў невялікі зборнік карт дыялектаў ахопленага анкетай рэгіёна, назваўшы яго “Моўны атлас Рэйнскай правінцыі на поўнач ад р. Мезель” (захоўваецца і зараз у рукапісным выглядзе). Сваім атласам ён зацікавіў вучоных універсітэта ў Марбургу, дзе ён працаваў тады бібліятэкарам, і ў Берлінскай Акадэміі навук. Яму даручаюць значна расшырыць зону работы. І праз пару гадоў Г. Венкер меў ужо 30 тысяч запісаў паводле разасланай ім анкеты са значнай тэрыторыі Германіі. Да іх пазней дабавілася яшчэ 10 тысяч запісаў. Былі атрыманы запісы практычна з усёй тэрыторыі тагачаснай Германскай імперыі.

Г. Венкер рашыў зрабіць атлас з 13 частак, на якія ўмоўна падзяліў тэрыторыю сваёй краіны. У 1881 г. ім была падрыхтавана і апублікавана першая серыя з 6 карт, дзе былі паказаны дыялекты і іх межы на адной з

вызначаных ім частак імперыі. У пачатку сваёй працы Г. Венкер быў перакананы, што межы дыялектаў павінны быць выразнымі і найбольш характэрныя іх прыкметы супадуць паміж сабой. Аднак праца вучонага паказала, што дастаткова выразных меж паміж нямецкімі дыялектамі не існуе, іх можна правесці толькі прыблізна і ўмоўна, кожная дыялектная прыкмета мае сваю мяжу. Галоўнай задачай дыялекталогіі ён лічыў устанаўленне не меж дыялектаў, а тэрыторыі пашырэння кожнай дыялектнай прыкметы асобна. Толькі ў выніку такіх доследаў могуць быць пазнаны агульныя законы моўнага развіцця.

З 1886 г. “Нямецкі моўны атлас” стаў дзяржаўным акадэмічным мерапрыемствам. Г. Венкеру далі двух памочнікаў і невялікія сродкі. Прапанавана было рабіць карты ў двух экзэмплярах. Адзін заставаўся ў адзеле атласа ў Марбургу (пазней Марбургскі дыялекталагічны інстытут, які існуе і зараз і, дарэчы, з’яўляецца цэнтрам па стварэнні Лінгвістычнага атласа Еўропы), адругі адсылаўся ў бібліятэку акадэміі ў Берлін. Але публікаваць выпускі карт, якая была разлічана на 20 гадоў было, на жаль, забаронена.

Г. Венкер памёр у 1911 г., не дачакаўшыся публікацыі нямецкага моўнага атласа. Рыхтаваў ён карты сумесна з маладым памочнікам Фердынандам Врэдэ. Пасля смерці настаўніка Ф. Врэдэ не толькі працягваў рабіць карты, але і абагульніў вопыт работы над атласам, што аказала ўплыў на развіццё нямецкай дыялекталогіі. Публікацыя выпускаў атласа пачалася толькі ў 1925 г.

Агульнапрызнаным заснавальнікам лінгвагеаграфіі лічыцца французскі мовазнавец родам са Швейцарыі Жуль Жыльерон, прафесар французскай дыялекталогіі адной вышэйшай навучальнай установы ў Парыжы. У адрозненне ад Г. Венкера Ж. Жыльерон з’яўляўся дасведчаным, вопытным і падрыхтаваным дыялектолагам.

Заслуга французскага дыялектога заключаецца ў першую чаргу ў тым, што ён упершыню вынайшаў, можна сказаць, бліскучы спосаб ажыццяўлення так званага “здымка” мовы і распрацаваў першы праект падобнага навуковага твора. Твора, небывалага па характары і маштабах і багацейшага па свайму змесце.

Аб’ектам даследавання і наступнага адлюстравання Ж. Жыльерон абраў, натуральна, народную мову французаў. У прыватнасці, французаў у межах усёй Францыі, а таксама мясцовае насельніцтва Бельгіі, Швейцарыі і Італіі, мова якога з’яўляецца раманскай (дакладней, галараманскай).

Для гэтага Ж. Жыльерон распрацаваў апытальнік і сетку абследавання.

У апытальніку Ж. Жыльерона было 1920 пытанняў. Адказы на ўсе гэтыя пытанні з’яўляліся канкрэтнымі звесткамі аб асноўных рысах той ці іншай мясцовай гаворкі французскай мовы.

Паводле меркаванняў Ж. Жыльерона, у звестках па апытальніку з усіх 37 тысяч паселішчаў не было практычнай неабходнасці. Ён прапанаваў так званую сетку апорных паселішчаў, абмежаваную па іх колькасці, але дастатковую для вырашэння пастаўленай задачы.

Уводзіць Ж. Жыльерон, нарэшце, і экспедыцыйны спосаб збірання звестак паводле апытальніка. Праўда, экспедыцыя, якой кіраваў Ж. Жульерон, складалася з аднаго чалавека. Гэта быў яго сябар і памочнік у мінулых дыялекталагічных доследах Эдмон Здмон. Са жніўня 1897 г. З. Эдмон на чатыры з паловай гады адпраўляецца ў дыялекталагічную экспедыцыю. Дыялекталагічных экспедыцый было арганізавана і праведзена пасля вельмі многа. Але экспедыцыя З. Эдмона застаецца ўнікальнай і сёння. І па колькасці ўдзельнікаў, і па аб’ёму выкананай работы, і па тэрмінах яе завяршэння.

Як толькі была завершана гэта так званая “палявая” праца, Ж. Жыльерон з памочнікамі прыступіў да апрацоўкі адказаў на пытанні па 639 паселішчах. Каля кожнага паселішча сеткі, якое было для зручнасці нанесена на карту пад пэўным парадкавым нумарам, падавалася адзначанае тут па дадзенаму пытанні слова. Наносіліся словы ў тым граматычным і гукавым выглядзе, у якім яны выступалі ў мясцовай гаворцы паводле запісу З. Эдмона. Такім парадкам было складзена каля дзвюх тысяч карт (крыху больш, чым пытанняў). Для гэтай сукупнасці незвычайных па змесце карт была прыкладзена тлумачальная брашурка Ж. Жыльерона. Падрыхтаваны збор карт у 1902 г. пачаў выходзіць у свет асобнымі выпускамі пад назвай “Лінгвістычны атлас Францыі” (усяго 35 выпускаў, выданне завершана ў 1910 г.).

У мовазнаўчых колах дарэвалюцыйнай Расіі, у склад якой у той час уваходзіла і тэрыторыя сучаснай Беларусі, да лінгвагеаграфіі аднесліся даволі стрымана. Прыхільна да гэтага накірунку даследаванняў паставіліся такія вядомыя мовазнаўцы, як Іван Аляксандравіч Бадуэн дэ Куртэнэ, Аляксей Іванавіч Сабалеўскі, Мікалай Міхайлавіч Карынскі і інш.

Ізмаіл Іванавіч Сразнеўскі выказаў думку аб тым, што вывучэнне гаворака, дыялектаў і моў павінна вянчацца картай, “на якой замест палітычных, рэлігійных і ўсялякіх іншых займаюць межы лінгвістычнай разнастайнасці народаў. Межы мовы накрэслены як межы дзяржавы, межы яе “наречий” – як межы акруг і воласцяў кожнага абшару”. Была выказана, па сутнасці, ідэя дыялекталагічнай па свайму зместу карты, да таго ж адпаведная задача сфармулявана была вельмі выразна і проста.

Падобныя дыялекталагічныя карты пачалі з'яўляцца і ў Расіі. Ствараліся яны, у прыватнасці, па некаторых губернях і паветах уласна рускіх (велікарускіх) гаворак (напрыклад, дыялекталагічная карта Калужскай губерні Мікалая Мікалаевіча Дурнаво (1903 г.), карты асаблівасцей гаворак аднаго павета Ніжагародскай губерні, складзеная Барысам Міхайлавічам Ляпуновым у 1894 г.). К.П. Міхальчук стварыў дыялекталагічную карту украі́нскай мовы (1874 г.). Падобную дыялекталагічную карту, па групоўцы і пашырэнню беларускіх гаворак, стварыў таксама і Я.Ф. Карскі (1903 г.).

З ініцыятывай стварэння агульнай дыялекталагічнай карты “рускай” мовы, г.зн. карты гаворак усходнеславянскіх моў, выступіў арганізаваны ў 1901 г. у Маскве Гурток па вывучэнню дыялекталогіі і гісторыі рускай мовы. У афіцыйных і навуковых колах у той час, як вядома, “рускай” мовай называлі мясцовыя народныя гаворкі рускіх, украінцаў і беларусаў. Ініцыятыва гуртка знайшла падтрымку ў Аддзяленні рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук на чале з Аляксеем Аляксандравічам Шахматавым. У 1903 г. для рэалізацыі гэтага навуковага мерапрыемства на аснове гуртка была створана пры аддзяленні Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК) і выдзелены невялікія сродкі на яе выдаткі.

Галоўным заняткам МДК было ажыццяўленне асноўнай задумы. У камісіі была падрыхтавана праграма па вывучэнні гаворак для стварэння дыялекталагічнай карты. Яна складалася з асобных дапаможнікаў для збірання звестак аб асаблівасцях гаворак па кожнаму з “наречий” рускай мовы, у тым ліку і беларускіх гаворак (аўтарам беларускай часткі праграмы з’яўляўся Я.Ф. Карскі). Дапаможнікі ўключалі сістэму канкрэтных пытанняў аб розных асаблівасцях гаворак, аб іх рэалізацыі ў мясцовым маўленні. Яны былі надрукаваны ў перыядычных выданнях, а таксама размножаны ў друку для рассылкі і выкарыстання пры збіранні звестак.

Адначасова з гэтым члены камісіі праводзілі вывучэнне і абагульненне ўсіх звестак і матэрыялаў аб гаворках, якія ўжо былі назапашаны ў друкаваных крыніцах, а таксама непасрэднае даследаванне гаворак, іх межаў і некаторых важных дыялектных асаблівасцей. З гэтай мэтай члены МДК рабілі паездкі, экспедыцыі, працяглыя навуковыя падарожжы.

Усе матэрыялы аб гаворках з розных губерняў, якія пачалі канцэнтравацца ў камісіі, не толькі абмяркоўваліся, парадкаваліся і вывучаліся, але і апрацоўваліся для друку, найперш у спецыяльнай серыі зборнікаў прац МДК, а таксама ў іншых перыядычных выданнях. Гэта былі не толькі артыкулы аб гаворках, іх межах, а таксама тэарэтычных пытаннях дыялекталогіі, агляды, рэцэнзіі, але і найбольш змястоўныя і якасныя адказы на праграму, атрыманыя ад збіральных звестак аб

гаворках, зводы адказаў па губернях, справаздачи аб выніках даследаванняў.

Найбольш важным і шырока вядомым абагульненнем матэрыялаў, сабраных камісіяй, з’яўляецца “Спроба дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе з дадаткам нарыса рускай дыялекталогіі” М.М. Дурнаво, М.М. Сакалова і Дз.М. Ушакова. У гэтай працы робіцца спроба, як адзначаецца ў прадмове да нарыса, “устанавіць вядомыя дыялектныя групы рускіх гаворак і картаграфаванне іх”. “Руская” мова падаецца тут як адзінства чатырох “наречий”: паўднёвавелікарускага, паўночна-велікарускага, беларускага і маларускага. Але пры гэтым першыя два аб’ядноўваюцца ў адну велікарускую мову, а беларускае і маларускае ўпершыню ў рускім мовазнаўстве падаюцца і называюцца асобнымі беларускай і ўкраінскай мовамі (ДАБМ, 1963, карта VIII: Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе, 1914 (фрагмент).

Пры ўстанаўленні межаў гаворак беларускай мовы аўтары арыентаваліся пераважна на дыялекталагічную карту і працы Я.Ф. Карскага, але ўнеслі некаторыя змяненні з улікам матэрыялаў МДК, спецыяльных назіранняў і меркаванняў яе членаў. Гэта датычыцца, у прыватнасці, беларуска-рускага сумежжа на ўсходзе, а таксама часткова і беларуска-ўкраінскага сумежжа. Для больш дакладнага адлюстравання адносін паміж гаворкамі на сумежжах “наречий” уводзіцца паняцце аб так званых пераходных гаворках.

Гаворкі беларускай мовы ў гэтай працы падзяляюцца на дзве групы – паўднёва-заходнюю і паўночна-ўсходнюю. У аснову падзелу беларускіх гаворак, як і рускіх, пакладзены асаблівасці іх ненаціскага вакалізму. “Карскі падзяляе беларускія гаворкі на дзве палавіны галоўным чынам па вымаўленню *r*: цвёрдаэрую, паўднёва-заходнюю, і мяккаэрую, паўночна-ўсходнюю, і далей падзяляе першую на чатыры групы, а другую на дзве. Шахматаў... падзяляе беларускія гаворкі на дзве часткі па аканню. Прыблізна гэты апошні падзел лёг у аснову нашай класіфікацыі”. Пры гэтым паўночна-ўсходнія і паўднёва-ўсходнія гаворкі беларускай мовы, на думку аўтараў карты МДК, выразна не размяжоўваюцца, таму што “ні Карскі, ні Шахматаў не настойваюць на правядзенні дакладнай мяжы паміж дзвюма палавінамі беларускіх гаворак”.

Сваю абагульняючую працу аўтары і камісія падалі як спробу класіфікацыі і геаграфіі гаворак усходнеславянскіх моў, спробу стварэння дыялекталагічнай карты.

Збіранне звестак аб мясцовых гаворках усходнеславянскіх моў і іх вывучэнне камісія працягвала праводзіць і далей (Чэрыкаўскі павет – І.Г. Галаванаў (1915 г.), а таксама яго праца, прысвечаная дысімільнаму аканню; Навазыбкаўскі павет – А. Палявой (1924 г.,

1926 г.); Смаленская губерня – В. Папоў (1929 г.); працы М.М. Дурнаво, Дз.М. Ушакова і інш.).

Асабліва значныя і багатыя па матэрыялах і грунтоўныя па аналізе і абагульненні даследаванні гаворак паўднёвага ўсходу Гомельшчыны, захаду Браншчыны, поўначы Чарнігаўшчыны, а таксама Смаленшчыны належаць П.А. Растаргуеву (1881–1959 гг.).

Адначасова члены МДК працягвалі апрацоўку звестак аб гаворках, якія паступалі з розных месцаў, для публікацыі (Смаленская губерня – М.М. Дурнаво; Чарнігаўская губерня – П.А. Растаргуеў).

Дыялекталагічная камісія працавала да пачатку 30-х гадоў (з 1919 г. пад назвай “Пастаянная камісія па дыялекталогіі рускай мовы”, а потым – проста “Камісія”), калі намаганнямі прадстаўнікоў “новага вучэння” аб мове М.Я. Мара была ліквідавана не толькі яна, але і згорнуты дыялекталагічныя даследаванні наогул. Хоць шматгадовая навуковая і збіральніцкая праца па вывучэнні гаворак усходнеславянскіх моў для грунтоўнай навуковай рэалізацыі задумы МДК і не была завершана, але яе здабыткі з’яўляліся вельмі значнымі.

Вырашэнне тэарэтычных пытанняў, даследчая і збіральніцкая праца ажыццяўляліся ў камісіі не толькі з ўлікам навуковых традыцый, але з пастаяннай увагай да новых тэарэтычных і практычных дасягненняў еўрапейскай мовазнаўчай навукі, у гарачых дыскусіях па гэтых пытаннях з яе асаблівымі прыхільнікамі ў асяроддзі рускіх мовазнаўцаў. Пасля апублікавання дыялекталагічнай карты асабліваю вастрыню пачала набываць палеміка адносна спосабаў абагульнення сабраных дыялектных матэрыялаў і метадаў даследавання гаворак з прыхільнікамі новай тэорыі моўнага развіцця, у прыватнасці так званай тэорыяй хваль, і прыхільнікамі лінгвістычнай геаграфіі, што атрымала тады значнае пашырэнне ў Еўропе (А.І. Сабалеўскі, М.М. Карынскі, Я.Ф. Будэ). Камісія была рашуча супраць адмаўлення імі такіх важнейшых навуковых дыялекталагічных паняццяў, як дыялект, дыялектная (моўная) мяжа і адпаведна дыялектная карта, дыялектная з’ява або заканамернасць, і падобных да іх, на якіх грунтуецца дыялекталогія.

Выразна адчувалі ў камісіі і пэўную недасканаласць прынятай агульнай канцэпцыі рускай дыялекталогіі і дыялекталагічных метадаў і спосабаў вывучэння і адлюстравання гаворак наогул. Адзначалася пэўная адвольнасць класіфікацыі ўсходнеславянскіх гаворак, умоўнасць вызначаных межаў усходнеславянскіх моў і дыялектаў, няпэўнасць паняцця аб пераходных гаворках і г. д.

З рускім мовазнаўствам і рускай дыялекталогіяй цесна звязаны быў на працягу ўсёй сваёй незвычайна плённай дзейнасці па навуковай распрацоўцы старой пісьмовай беларускай мовы і беларускіх гаворак

Я.Ф. Карскі (1861–1931 гг.). Я.Ф. Карскі быў, як ён тлумачыў, “прыроджаным беларусам”, які атрымаў “выхаванне і адукацыю сярод беларусаў... з самага дзяцінства знаходзячыся ў беларускім асяроддзі”. Таму натуральна, што яшчэ на студэнцкай лаўцы ён заняўся вывучэннем беларускага маўлення, збіраннем жывых матэрыялаў па беларускай мове, назіраннем над дзеючымі ў ёй законамі і абгрунтаваннем тых змен, якія адбыліся ў ёй на працягу яе шматвяковага жыцця”. Выключна багатыя здабыткі шматгадовага вывучэння, шматлікія і разнастайныя працы Я.Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, з’явіліся заснаваннем навукі аб беларускай мове і яе дыялекталогіі як адной з найважнейшых яе састаўных частак.

Прадметам пастаяннай і напружанай увагі, працы і роздумаў Я.Ф. Карскага на ўсё творчае жыццё сталі старая беларуская пісьмовая мова і мясцовыя гаворкі. Гэтыя скарбы як найважнейшы паказчык адметнасці і самастойнасці народа, якія недаацэньвалі яшчэ яго папярэднікі, ды і многія яго сучаснікі, і якія заставаліся яшчэ таямніцай для рускай філалагічнай навукі, а тым больш для славістыкі, былі раскрыты Я.Ф. Карскім ва ўсю шырыню і глыбіню іх зместу. Сваімі даследаваннямі ён, па словах М.Г. Булахава, “рашуча змяніў традыцыйныя ўяўленні пра беларускі народ і ўнёс істотныя карэктывы ў сусветнае славяназнаўства, давёўшы нацыянальную своеасаблівасць беларускай мовы і наогул беларускай культуры”.

Першая мовазнаўчая навуковая праца Я.Ф. Карскага, яшчэ часоў яго студэнцтва, прысвечана была агляду асаблівасцей беларускіх гаворак. Пры яе стварэнні малады даследчык карыстаўся звесткамі аб асаблівасцях беларускіх гаворак з некаторых фальклорна-этнаграфічных крыніц, матэрыяламі старабеларускага пісьменства. У заключэнні да гэтай працы Я.Ф. Карскі спыняецца на пытанні аб месцы беларускага “племя” і яго “наречія” ў “рускай сям’і”. Погляды вучоных па гэтаму пытанні ён зводзіць да трох асноўных груп. Адны лічылі беларускія гаворкі “поднаречием” паўднёварускіх гаворак, што, на яго думку, прычыць гісторыі (беларускія гаворкі старэйшыя за паўднёварускія), другія – “поднаречием” украінскай мовы (ад якой ніяк нельга “вывесці” беларускія гаворкі генетычна), нарэшце, трэція лічылі іх самастойным “наречием” рускай мовы, што Я.Ф. Карскі таксама не прымаў. Карскі лічыў, што руская мова распалася на два “наречія” – велікарускае і маларускае. Затым велікарускае “наречие” падзялілася на гаворкі: паўночнавелікарускія, беларускія і паўднёвавелікарускія; беларуская гаворка потым падпала пад моцны перакрываваны ўплыў маларускага “наречія” і польскай мовы”, – пісаў славуты мовазнаўца ў сваёй працы “Обзор звуков и форм белорусской речи” ў 1886 г.

Гэту першую ў рускім мовазнаўстве працу сустрэлі з цікавасцю. Яна адкрывала для навукі жывую беларускую мову, у прыватнасці, яе фанетычны і марфалагічны склад, хаця і не ва ўсіх яшчэ дэталях і дыялектнай разнастайнасці. У прадмове да яе Я.Ф. Карскі адзначае, што ў сувязі з абмежаванасцю і недасканаласцю крыніц аб беларускіх гаворках яму даводзілася пры разглядзе іх асаблівасцей “абапірацца на ўласны вопыт і рабіць крытэрыем сваю гаворку”. Адсутнічалі неабходныя звесткі для вызначэння межаў гаворак у цэлым, не зусім выразна ўяўляліся яму адрозненні паміж паўночна-ўсходнімі і паўднёва-заходнімі гаворкамі, іх групоўка і іх размежаванне. У гэтай жа працы ён пісаў: “Рэзкіх адрозненняў у гаворках беларускага “наречія” ўказаць нельга. Усе яны зводзяцца да таго ці іншага змянення асноўных беларускіх адзнак і да некаторых прыватнасцей, якія лёгка тлумачыць запазычаннімі ў суседзяў – велікарусаў, маларусаў, палякаў”. Праведзенае даследаванне паказала Я.Ф. Карскаму, што беларуская “речь” – яшчэ малавядомая і нераспрацаваная для навукі цаліна, што для дэталёвага і аб’ектыўнага раскрыцця яе асаблівасцей, узнікнення і развіцця патрэбна было, з аднаго боку, падрабязнае вывучэнне мовы “заходнерускіх”, г. зн. старабеларускіх, пісьмовых помнікаў і, з другога боку, беларускіх гаворак ва ўсёй іх разнастайнасці. І гэта стала адным з галоўных прадметаў яго навуковых заняткаў у будучым.

Грандыёзную, без перабольшвання, працу давялося выканаць Я.Ф. Карскаму для ўстанаўлення абшару беларускіх гаворак, выяўлення іх разнастайных асаблівасцей, межаў у цэлым, групоўкі і сувязей іх з іншымі мовамі і гаворкамі. Грунтоўна вывучаны ім і выкарыстаны ўсе друкаваныя фальклорна-этнаграфічныя беларускія матэрыялы, што складаюць у цэлым многія дзясяткі тамоў. Шэраг буйных фальклорна-этнаграфічных збораў беларускіх матэрыялаў (П.В. Шэйна, Е.Р. Раманава, М. Федароўскага і інш.) Я.Ф. Карскі дэталёва і крытычна прааналізаваў на конт адлюстравання ў іх асаблівасцей беларускіх гаворак у сваіх рэцэнзіях.

У многіх месцах Беларусі Я.Ф. Карскі пабываў сам (Гродзенская, Мінская і Віленская губерні) або выкарыстаў іншыя магчымасці, каб атрымаць звесткі аб гаворках (знаёмствы, выпадковыя сустрэчы з людзьмі з розных куткоў Беларусі ў дарозе, гарадах і інш.). У некаторых выпадках пра свае цікавыя адкрыцці ў беларускіх гаворках ён публікуе артыкулы і нататкі (1895 г., 1896 г., 1898 г.). Падрыхтавана было і выдадзена шэсць выпускаў матэрыялаў аб гаворках уласна Беларусі і два выпускі матэрыялаў па “пераходных”, як ён лічыў, гаворках Палесся. Плённым і бяспрыкладным было навуковае падарожжа Я.Ф. Карскага ў летнія месяцы 1903 г. вакол Беларусі з мэтай устанаўлення яе этнагістарычнай, або “этнаграфічнай”, мяжы з суседнімі народамі. Адначасова ён знаёміўся з

беларускімі “пераходнымі” гаворкамі і побытам насельніцтва сумежжа, займаўся збіраннем і праверкай сабраных матэрыялаў па беларускім фальклору. Пачаў ён гэта падарожжа з вандровак вакол Вільні, адкуль накіраваўся, наведваючы па дарозе вёскі і мястэчкі па сумежжы, на поўнач, а потым на ўсход. Выявілася, што дакладна ўстанавіць мяжу беларускага абшару на поўначы цяжкавата, таму што тут пераважаюць змешаныя гаворкі, якія на поўначы непрыкметна пераходзяць у велікарускую гаворку”, – адзначаў Я.Ф. Карскі. З такім ж цяжкасцямі ён сустрэўся і пры падарожжы па ўсходнім (Смаленшчына) і паўднёва-ўсходнім беларуска-рускім сумежжы. На заходнім сумежжы ён атрымаў звесткі пра некаторыя гаворкі ў наваколлі Пружан, Беластока, Саколкі і, нарэшце, Гродна. Наведаўся ён таксама і на Случчыну.

Адзначанае падарожжа было завяршэннем збірання матэрыялаў, іх удакладнення і праверкі для падагульняючага даследавання Я.Ф. Карскага “Беларусы” – славутай трохтомнай працы, прысвечанай беларускай мове, агляду вуснай народнай творчасці, старой і новай беларускай пісьменнасці. Па шырыні і грунтоўнасці гэта даследаванне было і застаецца унікальнай з’явай не толькі ў беларусістыцы, але і ў славістыцы наогул.

Завяршае гістарычную частку першага тома нарыс аб насельніцтве Беларусі ў той час, аснову нарысу складае агляд тагачаснага стану вуснай мовы беларускага народа – беларускіх гаворак. Гэта першы грунтоўна распрацаваны нарыс структурных і тэрытарыяльных адносін паміж беларускімі гаворкамі ў іх этнагістарычных межах, спроба раскрыцця іх групойкі з улікам найбольш істотных асаблівасцей з пункту погляду іх геанезісу і гістарычнага фарміравання.

Я.Ф. Карскі ў гэтым нарысе коратка спыняецца на эвалюцыі сваіх поглядаў на падзел беларускіх гаворак. Асаблівы ўплыў на фарміраванне новых поглядаў зрабілі даследавання ім крыніцы аб гаворках, уласнае знаёмства з маўленнем у розных кутках Беларусі, меркаванні іншых даследчыкаў (у прыватнасці, Е.Р. Раманава), канцэпцыі вучоных (А.І. Сабалеўскага, А.А. Шахматава і інш.) аб фарміраванні і развіцці ўсходнеславянскіх моў. У сваім ранейшым аглядзе фанетычных і марфалагічных асаблівасцяў беларускага маўлення ён лічыў, што беларускія гаворкі ўтвараюць дзве вялікія групы, асноўным адрозненнем якіх з’яўляецца канчатак дзеясловаў у трэцяй асобе адзіночнага ліку. У паўночна-ўсходняй групе гаворак усе дзеясловы маюць у адзначаных умовах канчатак з фінальным -ць, а ў паўднёва-заходніх гаворках пэўныя дзеясловы выступаюць з -ць, а іншыя – без -ць. Але гэта толькі адно з важных адрозненняў. Беларускія гаворкі адрозніваюцца перш за ўсё па мяккасці і цвёрдасці зычнага [р], па характары змякчэння [д], [т] перад “памякчальнымі” галоснымі, у адносінах [ц], [ч], па наяўнасці [в] і [г]

перад [o], [y], па аканню і, нарэшце, па дыфтонгах. З улікам гэтых адрозненняў Я.Ф. Карскі падзяляе беларускія гаворкі наступным чынам. Уся іх этнагістарычная агульнасць “распадаецца на дзве вялікія групы” па вымаўленні [р]. Гэта паўднёва-заходняя “цвёрдаэрая” і паўночна-ўсходняя – “мяккаэрая”. Паўднёва-заходнія гаворкі, у сваю чаргу, таксама падзяляюцца на дзве групы – “моцна акаючыя” і “ўмерана акаючыя і нават окаючыя”. Пры гэтым у апошніх ён вылучае чыста беларускія ўмерана акаючыя і беларуска-польскія, якія як бы “апаясваюць” беларускія з поўдня. Самая заходняя частка гэтых гаворак на захад ад Гродна і Беластока “напоўнена паланізмамі”. На дзве групы распадаецца і “паўночна-ўсходняя палавіна беларускіх гаворак”. Гэта “цокаючая і няцокаючая група”. Разглядаюцца, акрамя асноўнай, іншыя асаблівасці гаворак кожнай групы.

Прапанаваная Я.Ф. Карскім групоўка беларускіх гаворак грунтуецца на іх асобных фанетычных асаблівасцях, што звычайна для младаграматычнага дыялекталагічнага падыходу да вырашэння гэтага пытання. Аднак выбар гэтых асаблівасцей у якасці апорных быў невыпадковым. Я.Ф. Карскі лічыў гаворкі беларускай мовы, як і раней, часткай першапачатковага “наречія”, другая частка якога з’яўлялася паўднёвабеларускім “наречіем”. Характэрныя асаблівасці беларускіх гаворак, у прыватнасці ў галіне фанетыкі, ён разглядаў пераважна як вынік пэўнага ўдзелу ў іх фарміраванні старажытнага заходнеславянскага (“ляшскага”) этнамоўнага субстрату і ўзаемадзеяння, а таксама пазнейшых уплываў. І хоць з агаворкамі, але ён, як і А.А. Шахматаў, звязвае з гэтым дзеканне і цеканне, цвёрдасць зычнага [р] і інш.

Да гэтага нарысу дадаецца складзеная Я.Ф. Карскім карта “Беларускія гаворкі” (ДАБМ, 1963, карта VII: Беларускія гаворкі пачатку XX ст. паводле “Этнографической карты белорусского племени”, складзенай Я.Ф. Карскім). Гэта першая дыялекталагічная карта беларускай мовы, якая разам з прыкладзенай да тома “Этнаграфічнай картай беларускага племя” вызначае прастору пашырэння беларускіх гаворак як іх этнагістарычнай агульнасці і яе дыялектны падзел. У каментарыях адносна межаў беларускіх гаворак ён абгрунтоўвае свае меркаванні аб прыналежнасці пэўных гаворак на сумежжы да беларускіх або іх “пераходным характары”, раскрывае іх асаблівасці і характар узаемных адносін з гаворкамі суседніх моў і інш.

Нарэшце, асобныя грунтоўныя нарысы прысвечаны ў першым томе крыніцам па дыялекталогіі беларускай мовы – матэрыялам і звесткам аб асаблівасцях гаворак, якія былі выкарыстаны Я.Ф. Карскім.

Асаблівасці беларускіх гаворак на адпаведнай беларускай этнагенетычнай прасторы ў іх складванні і гістарычным развіцці

падрабязна, шырока і грунтоўна разглядаюцца і раскрываюцца Я.Ф. Карскім ў другім томе яго працы “Беларусы”. Гэты том складаецца з трох асобных выпускаў (кніг), прысвечаных адпаведна гукам беларускіх гаворак, словаўтварэнню і словазмяненню і сінтаксісу.

Трэці том працы “Беларусы” прысвечаны фальклору і беларускай мастацкай літаратуры.

Я.Ф. Карскі ў сваёй фундаментальнай “навуковай распрацоўцы” беларускай мовы “Беларусы”, як і ва ўсёй навуковай працы і інтарэсах, быў звязаны з традыцыямі рускага мовазнаўства і належаў да яго дзейных працаўнікоў. У сваіх навуковых поглядах на беларускую мову і ў падыходах да яе вывучэння ён зыходзіў з пашыраных і папулярных у рускіх мовазнаўчых колах тэарэтычных і метадалагічных канцэпцый. З асаблівай увагай адносіўся ён, як ужо адзначалася, да прац вядомых у той час гісторыкаў усходнеславянскіх моў і заснавальнікаў рускай дыялекталогіі А.І. Сабалеўскага, А.А. Шахматава, а таксама, паводле яго сцвярджэння, і да прац А.А. Патабні, М.А. Коласава, І. Бадуэна дэ Куртэнэ, В.А. Багародзіцкага, Р.Ф. Бранта і іншых рускіх мовазнаўцаў таго часу, у тым ліку і ў распрацоўцы дыялекталогіі беларускай мовы.

Але працы Я.Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, і асабліва яго абагульняючае даследаванне яе стану і развіцця “Беларусы”, сталі пераканаўчым навуковым сцвярджэннем этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і беларускай мовы нават насуперак яго ўласнай няпэўнасці ў гэтым. Яны з’явіліся таксама грунтоўнай асновай для паступовага вылучэння і адасаблення беларускага мовазнаўства ў асобную, а потым і самастойную мовазнаўчую галіну славістыкі. Гэтаму садзейнічалі працы Я.Ф. Карскага, як і слоўнік І.І. Насовіча, у комплексе з якім яны з’явіліся ўсебаковым і дастаткова поўным адлюстраваннем асаблівасцей беларускай мовы як этнагістарычнай агульнасці ўсходнеславянскіх гаворак. Гэта быў таксама грунтоўны пачатак распрацоўкі дыялекталогіі беларускай мовы, у прыватнасці крыніц матэрыялаў і звестак аб беларускіх гаворках і іх асаблівасцях, аб групой гаворак, адрозненнях іх груп і іх межах, беларускай этнамоўнай мяжы, аб генезісе беларускіх гаворак і іх важнейшых рыс, праграмным спосабе вывучэння і інш.

Розныя асаблівасці беларускіх гаворак і новыя матэрыялы аб іх былі прадметам пастаяннай увагі Я.Ф. Карскага і ў далейшым. Ён піша дыялекталагічныя артыкулы, нататкі, заўвагі, водгукі на працы па беларускай мове, рэцэнзіі. Але пасля рэвалюцыі ў 1918 г. ён выступіў з грамадска важным для таго часу нарысам аб народнай беларускай мове (дарэчы, менавіта аб “мове”, а не “нареччии”, як ён звычайна называе ў сваіх працах агульнасць беларускіх гаворак). З клопатам і зацікаўленасцю

адносіцца ён да разгортвання нацыянальнага мовазнаўства ў Беларусі ў 20-я гады ХХ ст. У артыкуле аб задачах па вывучэнні беларускай мовы і літаратуры (1920 г.) ён вызначыў першачарговыя напрамкі працы і па дыялекталогіі беларускай мовы. Гэта вывучэнне “пераходных” гаворак беларускага сумежжа з гаворкамі суседзяў і ўдакладненне беларускай этнамоўнай мяжы, даследаванне пашырэння характэрных асаблівасцей беларускай мовы, збіранне лексічных матэрыялаў для складання слоўніка беларускіх гаворак і інш.

Аднак у сваіх поглядах на гаворкі ўсходнеславянскіх моў і месца беларускіх гаворак у цэлым Я.Ф. Карскі заставаўся на старых пазіцыях. Гэта знайшло адлюстраванне, у прыватнасці, у канцэпцыі яго нарыса рускай дыялекталогіі (1924 г.), у якім, відавочна, у дыдактычных мэтах дадзена кароткая характарыстыка рускага літаратурнага вымаўлення ў супастаўленні з народнай велікарускай (паўднёвай і паўночнай), беларускай і маларускай “рэчю”. Праўда, у адрозненне ад беларускай маларускую “рэч” ён яшчэ называе і “ўкраінскай моваю”.

Я.Ф. Карскі з’яўляецца заснавальнікам і стваральнікам беларускай дыялекталогіі. Аднак ён выразна бачыў і недахопы младаграматычных па сваёй аснове дыялекталагічных прынцыпаў групойкі гаворак з апорай на асобныя істотныя, звычайна фанетычныя іх асаблівасці, вызначэння моўных і дыялектных межаў і інш. У першым томе сваёй працы “Беларусы” ў каментарыі да дыялекталагічнай карты “Беларускія гаворкі” ён напісаў, што для вызначэння мяжы беларускай мовы “лепш было б даць не адну лінгвістычную карту, а некалькі, напрыклад, па колькасці рыс беларускага маўлення”. Інакш кажучы, стварыць лінгвістычны атлас беларускай мовы. Гэта выказванне Я.Ф. Карскага сведчыць аб тым, што ён на сваім вопыце вывучэння беларускіх гаворак пераканаўся ў існаванні значна больш складаных прасторавых адносін паміж гаворкамі па асаблівасцях, чым спалучэнне іх у выразна адасобленыя і дакладна адмежаваныя групы, як гэта вынікала з младаграматычнай тэорыі. Аб стварэнні дыялекталагічных атласаў усходнеславянскіх моў як важнейшай задачы дыялекталагічнай навукі ён пісаў у сваім нарысе (1926 г.) аб мовазнаўстве ў СССР ў першыя гады пасля рэвалюцыі. Гэта гаворыць аб тым, што Я.Ф. Карскі быў блізкі да лінгвістычнай геаграфіі, разумеў вартасць падобнага вывучэння гаворак, зыходзячы з уласнага вопыту іх даследавання і адлюстравання яго вынікаў. І напэўна, гэта прыхільнае стаўленне яго да лінгвістычнай геаграфіі, зацікаўленасці ў ёй садзейнічалі разгортванню лінгвагеаграфічнага вывучэння гаворак беларускай мовы на самым пачатку станаўлення беларускага нацыянальнага мовазнаўства. Маецца на ўвазе праграма лінгвагеаграфічнага вывучэння беларускіх

гаворак П.А. Бузука, рэалізацыя якой з’явілася пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу іх даследавання.

Вядучымі ініцыятыўнымі цэнтрамі станаўлення і разгортвання беларускага мовазнаўства з’яўляліся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (БДУ), створаны ў 1921 г., а таксама папярэднікі Акадэміі навук Беларусі – існаваўшая з 1921 г. як спецыяльная навукова-даследчая ўстанова Навукова-тэрміналагічная камісія і Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), утвораны ў 1922 г.

Пераломным у дзейнасці Інбелкульту быў 1926 г. Адбываецца паварот ад культурна-асветніцкай да навукова-даследчай працы ў розных галінах навукі. З утварэннем у 1927 г. фальклорна-дыялекталагічнай камісіі, якая неўзабаве падзяляецца на Фальклорную і Дыялекталагічную, арганізуюцца і разгортваюцца спецыяльныя дыялекталагічныя даследаванні. Пачынае стварацца нацыянальная дыялекталогія беларускай мовы як асобная галіна нацыянальнага беларускага мовазнаўства. Асноўнымі ініцыятарамі і арганізатарамі дыялекталагічнай навукова-даследчай працы ў тых гады ў Інбелкульце былі П.А. Бузук і П.А. Растаргуеў.

П.А. Бузук (1891–1937) у 1927 г. прыехаў з Адэсы ў Мінск па запрашэнні на працу выкладчыка мовазнаўства ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Ён адразу ж уключыўся і ў працу Правапісна-тэрміналагічнай і Слоўнікавай камісій Інбелкульту. Аднак асабліва навуковая цікавасць яго была накіравана на народныя гаворкі. У 1927 г. П.А. Бузук узначальвае створаную ў Інбелкульце Дыялекталагічную камісію, дзе ім асабіста і членамі камісіі пачала разгортвацца досыць плённая і наватарская збіральніцкая і навукова-даследчая праца па дыялекталогіі беларускай мовы.

Галоўная задача, якой была падпарадкавана ўся распачатая ў Інбелкульце праца па дыялекталогіі і якую паставіў П.А. Бузук перад сабой, а таксама перад іншымі збіральнікамі звестак аб гаворках і іх даследчыкамі, – гэта стварэнне дыялекталагічнай карты беларускай мовы. П.А. Бузук меў на мэце стварыць працу па адлюстраванні адносін паміж беларускімі гаворкамі ў прасторы іх этнагістарычнага пашырэння, якая складалася б “не з адной карты, а з некалькіх”, з пэўнай іх сукупнасці або сістэмы, як аб гэтым марыў у свой час Я.Ф. Карскі.

У артыкуле аб гэтай задуме П.А. Бузук адзначае, са спасылкай на А.І. Сабалеўскага, што дыялекталагічная карта рускай мовы МДК была б больш цікавай, калі б яна адлюстроўвала не межы гаворак, а межы найбольш характэрных асаблівасцей гаворак, таму што масівы гаворак – дыялекты, “наречія”, а таксама мовы не маюць паміж сабой дакладных межаў. Славянскія мовы – “мора пераходных гаворак”. Ён выказвае вельмі канструктыўную думку, што межы моў павінны вызначацца “на аснове

прыцягнення да таго ці іншага аб'яднальнага цэнтра". Вялікая роля ў гэтым "належыць літаратурнай мове". Выбар жа мяжы пашырэння нейкай адной, хоць і важнай асаблівасці, характэрнай для дыялекту або мовы, у якасці мяжы – "гэта адвольны акт". Для даследавання дадзенай праблемы трэба высветліць межы "асобных моўных з'яў". Таму дыялектолагі ў Беларусі вырашылі заняцца "складаннем дыялекталагічнай карты моўных з'яў беларускіх і суседніх гаворак". І гэта, па перакананні П.А. Бузука, той шлях, які можа прывесці да ўстанаўлення моўных (дыялектных) межаў.

Справа ў тым, што младаграматычнае вучэнне аб мове, а адпаведна і дыялекталогія, ужо ў канцы XIX ст. апынулася ў метадалагічных адносінах сапраўды ў крызісным стане. Паводле тэорыі младаграматыкаў маўленне людзей, якія карыстаюцца пэўнай мовай або дыялектам, павінна быць па сваіх асаблівасцях аднолькавае ва ўсіх. Гэта тлумачыцца тым, што гукавыя законы і правілы аналогіі дзейнічаюць у маўленні кожнага носбіта пэўнай мовы або дыялекту падсвядома і як бы аўтаматычна, а таму аднолькава паслядоўна і няўмольна. Адсюль з непазбежнасцю вынікае вельмі сур'ёзнае тэарэтычнае заключэнне младаграматыкаў, што мовы і дыялекты павінны дакладна і рэзка размяжоўвацца ў прасторы. Інакш кажучы, мяжа пашырэння пэўнай мовы або дыялекту павінна з'яўляцца мяжой пашырэння ўсіх іх асаблівасцей без выключэння.

Пытанне аб моўных і дыялектных межах, паводле тэорыі младаграматыкаў, вырашалася звычайна на падставе высвятлення мяжы пашырэння адной якой-небудзь вельмі характэрнай фанетычнай асаблівасці. Так вырашаў пытанне аб межах беларускіх гаворак і Я.Ф. Карскі, так вырашаліся падобныя пытанні і ў МДК. Але пры вызначэнні пашырэння моў і дыялектаў і іх межаў у мовазнаўцаў, дыялектолагаў, калі яны грунтаваліся не на адных і тых жа, а на розных моўных і дыялектных асаблівасцях, атрымліваліся розныя вынікі. Мовы і дыялекты ў іх прасторавым існаванні яўна прарэчылі тэорыі. У пошуках выйсця з такога становішча ў рускай дыялекталогіі было ўведзена, як ужо адзначалася, паняцце аб так званых "пераходных" гаворках (у адрозненне ад змешаных).

Тэарэтычным і метадалагічным выйсцем мовазнаўства і найперш дыялекталогіі з крызіснага становішча стала лінгвістычная геаграфія ("Лінгвістычны атлас Францыі Ж. Жыльерона"). Задума П.А. Бузука аб лінгвагеаграфічным даследаванні беларускіх гаворак і стварэнні не проста чарговай, больш "дакладнай" дыялекталагічнай карты, а пэўнага мноства, ці сістэмы, лінгвістычных карт па асобных моўных асаблівасцях, інакш кажучы, дыялекталагічнага (лінгвістычнага) атласа гаворак беларускай мовы, з'яўляецца пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу ў развіцці беларускай

дыялекталогіі, але і наватарскім лінгвістычным мерапрыемствам ва ўсходнеславянскім і нават у славянскім мовазнаўстве наогул.

Збіранне звестак для складання лінгвістычных карт атласа П.А. Бузук распачаў яшчэ ў 1924 г. Ён старанна вывучаў крыніцы звестак аб гаворках розных куткоў Беларусі, у прыватнасці яе ўсходняй часткі, – дыялекталагічныя, фальклорна-этнаграфічныя, і асабліва новыя набыткі Інбелкульта, атрыманыя ў выніку праведзеных экспедыцый і ад краязнаўцаў. Потым, як ужо адзначалася, Дыялекталагічная камісія пад яго кіраўніцтвам разгортвае спецыяльнае праграмнае збіранне звестак аб гаворках беларускай мовы, а таксама арганізуе экспедыцыйныя выезды ў так званыя “дыялекталагічныя разведкі” на беларуска-рускае і беларуска-ўкраінскае сумежжа і ў цэнтральныя раёны ўсходняй часткі Беларусі.

Бліжэй да сярэдзіны 1927 г. П.А. Бузук падрыхтаваў да выдання групу лінгвістычных карт з каментарыямі аб пашырэнні досыць характэрных і важных асаблівасцей беларускіх гаворак ва ўсходняй частцы Беларусі і за яе межамі (першапачатковая назва працы – “Беларуская дыялекталогія. Ч. 1. Дыялекталагічны атлас ўсходняй Беларусі”). А ў 1928 г. гэта лінгвагеаграфічная праца пад сціплай назвай “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” была выпушчана ў свет.

Гэты “спробны” выпуск дыялекталагічнага атласа П.А. Бузука складаецца з 20 лінгвістычных карт. Карты забяспечаны падрабязнымі каментарыямі, звесткамі аб з’явах, якія картаграфуюцца, а таксама аб крыніцах гэтых звестак, абагульненнямі і вывадамі. Падводзяцца таксама некаторыя агульныя вынікі праведзенага лінгвагеаграфічнага даследавання.

На лінгвістычных картах, змешчаных у выпуску, раскрываецца пашырэнне ў гаворках на ўсходзе Беларусі і далей за яе межамі некаторых істотных агульных асаблівасцей у галіне фанетыкі і марфалогіі. Гэта такія асаблівасці, як аканне, дзеканне і цеканне, цвёрдасць і мяккасць гука [р], наяўнасць у пэўных умовах гукаў, формы назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду, формы першай асобы множнага ліку дзеясловаў першага спражэння і інш. Пры дапамозе гэтай абмежаванай колькасці лінгвістычных карт, на якіх адлюстроўваюцца адвольна выбраныя моўныя асаблівасці, П.А. Бузуку ўдалося паказаць прынцыповую метадалагічную адметнасць лінгвістычнай геаграфіі ў раскрыцці адносін паміж гаворкамі, дыялектамі і мовамі ў прасторы і некаторыя важныя рысы дыялектнага ландшафту ўсходняй Беларусі.

Толькі лінгвагеаграфічныя даследаванні, дзякуючы свайму аналітычнаму характару і, у сувязі з гэтым, дзякуючы дакладнай адпаведнасці лінгвагеаграфічнага адлюстравання моўных з’яў на картах, могуць быць надзейным фундаментам для вырашэння розных пытанняў

тэорыі і гісторыі моўнага развіцця народаў, межаў моў і дыялектаў, праблем сувязі паміж моўнымі з’вамі і з’явамі жыцця і традыцыйнай культуры народа, а таксама пытання ўзаемасувязі і ўзаемадзення моў.

Лінгвагеаграфічная праца П.А. Бузука мае, безумоўна, недахопы, калі разглядаць яе з пункту погляду больш строгай лінгвістычнай метадалогіі. Гэта адсутнасць сеткі апорных населеных пунктаў, паводле звестак аб гаворках якіх складзены лінгвістычныя карты, неадначасовасць выкарыстаных звестак аб гаворках, картаграфаванне агульных асаблівасцей гаворак, а не канкрэтных слоў, словаформаў і падобных элементарных сродкаў маўлення і інш. Такім чынам, апублікаваная праца П.А. Бузука з’яўляецца яшчэ ў пэўнай ступені і дыялекталагічнай, інакш кажучы, недастаткова аналітычнай. Гэта таксама спроба своеасаблівага кампрамісу паміж дасягненнямі і абагульненнямі дыялекталагічнага вывучэння гаворак і лінгвагеаграфіяй. Але гэта першы лінгвагеаграфічны па свайму характары, а тым самым і значна больш рэалістычны навуковы адбітак прасторавага размяшчэння беларускіх гаворак у іх істотных фанетычных і марфалагічных асаблівасцях.

Першы выпуск дыялекталагічнага атласа П.А. Бузука ўключаў карты аб пашырэнні асаблівасцей гаворак усходняй часткі Беларусі і расійскага і ўкраінскага сумежжа з ёй. Пашырэнню асаблівасцей беларускіх гаворак у заходняй частцы Беларусі П.А. Бузук думаў прысвяціць другі выпуск лінгвістычных карт атласа. Да таго ж апублікаваныя карты складалі толькі першую частку выпуска. Другую яго частку павінны былі скласці карты пашырэння сінтаксічных асаблівасцей, а таксама лексічныя карты. Пра збіранне матэрыялаў для падобных лінгвістычных карт ёсць звесткі ў планах Дыялекталагічнай камісіі ўжо на 1927–1928 гг., як сведчаць архіўныя матэрыялы. У такіх жа дзвюх частках меркавалася падрыхтаваць і другі выпуск атласа па заходняй частцы Беларусі. Дыялекталагічны атлас П.А. Бузука ў цэлым пасля завяршэння быў бы сапраўды шырокай і аб’ёмнай навуковай панарамай беларускіх гаворак. Але ажыццявіць гэтыя планы, на вялікі жаль, не ўдалося. Ён, як і многія іншыя адданыя працаўнікі маладога беларускага нацыянальнага мовазнаўства, у 1934 г. быў рэпрэсаваны, а ў 1937 г. растрэляны.

У 20-я гады з’яўляюцца даследаванні па этнаграфіі Беларусі, зборы беларускага фальклору, каштоўныя сваімі матэрыяламі і звесткамі аб беларускіх гаворках, у польскай славістыцы (К. Машынскі, Ч. Пяткевіч).

У 30-я гады мовазнаўцы школы вядомых польскіх славістаў К. Ніча і Т. Лер-Сплавінскага пачынаюць разгортваць вывучэнне гаворак ў заходняй частцы Беларусі (В. Курашкевіч, З.Штыбер). Найбольш значныя спецыяльныя даследаванні беларускіх гаворак, найперш заходняй частцы

Беларусі, і іх асаблівасцей, а таксама іх межаў былі праведзены Л. Асоўскім.

Л. Асоўскі вывучаў у першую чаргу гаворкі заходняй часткі Палесся (асабліва наваколля Давід-Гарадка), а таксама іх розныя структурныя адрозненні: характар зычных перад галосным [i] і дзеканне і цеканне ў іх, пераход [ы] ў [у] пасля губных зычных, гіперычнае оканне і інш. Каштоўнымі і абгрунтаванымі з'яўляюцца прапанаваныя ім тлумачэнні многіх асаблівасцей гаворак Палесся ў цэлым (формы ідом, будам□□ і падобныя да іх формы, утварэнне формаў будучага часу і інш.). Ён займаўся таксама даследаваннем украінска-беларускай моўнай мяжы ў заходняй частцы Палесся і праблемай размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак. Л. Асоўскі распрацаваў і аргументаваў дыялекталагічны моўны падзел гаворак заходняй часткі Палесся па ізагlose мяккасці і цвёрдасці зычных перад галосным [i], склаў зводную дыялекталагічную карту размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак (паводле карт К.П. Міхальчука, МДК, Я.Ф. Карскага, П.А. Бузука і інш.).

Выдатная лінгвагеаграфічная праца па гаворках заходняй часткі Палесся выканана Ю. Тарнацкім (1939 г.). Яна таксама прысвечана праблеме групойкі гаворак заходняй часткі Палесся і беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы (і ў пэўнай ступені штучнай праблеме роднасці гэтых гаворак з суседнімі мазавецкімі гаворкамі польскай мовы). Ю. Тарнацкі спрабуе вырашыць гэтыя пытанні на аснове даследавання лінгвагеаграфічных адносін паміж лексікай гаворак. Гэта адносіны па пашырэнні паміж мясцовымі назвамі розных з'яў, прадметаў і істот па 185 пытаннях (10 тэм). Карты па кожным з гэтых пытанняў складзены на аснове матэрыялаў, сабраных аўтарам ў 90 населеных пунктах лінгвагеаграфічнай сеткі працы. У працы змешчаны таксама каментарый да карт. Заклучае гэты комплекс лінгвістычных карт, або лінгвістычны атлас (ці, больш дакладна, рэгіянальны лінгвістычны мікраатлас), карта моўнага падзелу гаворак заходняй часткі Палесся з тлумачэннем да яе. На ёй паказана, што гаворкі ўтвараюць тут дзве асноўныя групы – беларускую і ўкраінскую са значным поясам “пераходных” гаворак паміж імі. На самым захадзе вылучаецца таксама на аснове сумежных запазычанняў з падляшскіх гаворак польскай мовы “падляшская” група заходнепалескіх гаворак, якія, зразумела, лічыць трэцяй асобнай моўнай групай нельга.

На Першым справаздачна-навуковым з'ездзе ў 1936 г. у Варшаве, прысвечаным усходнім землям у складзе Польшчы, Л. Асоўскі і Ю. Тарнацкі выступілі з дакладамі аб моўным размежаванні мясцовых гаворак заходняй часткі Палесся. З дакладам аб класіфікацыі беларускіх гаворак і іх межах выступіў на гэтым з'ездзе Я. Станкевіч.

Вывучэнне мясцовых гаворак на Беларусі зноў пачало развівацца пасля вайны, у канцы 40-х і пачатку 50-х гг. Асабліва інтэнсіўна разгортвалася праца ў гэтым накірунку пасля аднаўлення ў 1952 г. у сістэме Акадэміі навук на аснове сектара мовы, што існаваў у складзе Інстытута мовы літаратуры і мастацтва, Інстытута мовазнаўства (у 1956 г. яму нададзена імя Якуба Коласа).

У сувязі з поўнай стратай навуковых матэрыялаў аб мясцовых беларускіх гаворках, адсутнасцю літаратуры па дыялекталогіі, а таксама падрыхтаваных і дасведчаных спецыялістаў у гэтай галіне мовазнаўства дыялекталагічная праца напачатку была накіравана на выяўленне і вывучэнне друкаваных і архіўных звестак аб гаворках Беларусі, на даследаванне асаблівасцей іх буйных груп, якія былі вядомыя па ранейшых даследаваннях. Праводзіліся ў гэтых мэтах і экспедыцыйныя паездкі супрацоўнікаў сектара.

Найбольш значнай дыялекталагічнай працай, распачатай у канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў, было збіранне матэрыялаў для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы.

Разгортванне працы па стварэнні дыялекталагічнага атласа беларускай мовы было цесна звязана з планам па складанні атласа рускай мовы, распрацаваным у Інстытуце рускай мовы АН СССР яшчэ напярэдадні заканчэння вайны вядомымі спецыялістамі па рускай дыялекталогіі (Р.І. Аванесаў і інш.). У падрыхтаваным дапаможніку па збіранні звестак аб гаворках рускай мовы для складання атласа адзначалася, што гэты атлас “павінен скласці частку атласа моў народаў СССР”.

Падрыхтоўка для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы пачалася са складання апытальніка для збірання звестак аб гаворках. (П.А. Растаргуеў). А ў 1948 г. у Акадэміі навук адбылася Першая рэспубліканская дыялекталагічная канферэнцыя. Удзельнічаў у нарадзе і Р.І. Аванесаў, які неўзабаве стаў навуковым кансультантам беларускіх дыялектолагаў па лінгвагеаграфіі, а потым – і адным з рэдактараў беларускага дыялекталагічнага атласа.

Вырашана было сабраць для атласа звесткі аб гаворках прыблізна 1500 вёсак (населеных пунктаў) Беларусі, размешчаных раўнамерна на адлегласці 10–15 км адна ад адной (у сярэднім адзін населены пункт з 17 бліжэйшых ад яго). Такой была вызначана сетка апорных населеных пунктаў, якая лічылася дастатковай для поўнага адлюстравання гаворак у межах Беларусі.

Выканаць працу па збіранні звестак для складання атласа намячалася да 1955 г. кафедрам мовы ўніверсітэта і вышэйшых педагагічных навучальных устаноў Беларусі сумесна з Інстытутам мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук і пад яго агульным кіраўніцтвам. На

канферэнцыі быў прыняты падрыхтаваны П.А. Растаргуевым праект дапаможніка па збіранні звестак для атласа, або так званая “праграма”, якая неўзабаве была надрукавана для карыстання і праверкі яе паўнаты і дасканаласці. Група супрацоўнікаў Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, якая займалася арганізацыяй дыялекталагічнай працы (Ю.Ф. Мацкевіч, М.А. Жыдовіч, М.В. Бірыла), з улікам звестак аб гаворках, што былі назапашаны, а таксама заўваг кафедраў мовы ў 1949 г. унесла ў гэтую праграму пэўныя змяненні і дапаўненні.

Экспедыцыйнае збіранне звестак для складання дыялекталагічнага атласа ажыццяўлялася ў асноўным, як і намячалася, у 1950–1955 гг. Былі сабраны па адзначанай праграме звесткі аб гаворках больш за 1200 населеных пунктаў (вёсак) Беларусі па ўдакладненай апорнай сетцы атласа.

Гады 1955–1963 – гэта перыяд стварэння дыялекталагічнага атласа і навукова-рэдакцыйнай працы ў сувязі з яго выданнем. Для складання лінгвістычных карт атласа выкарыстоўваліся сабраныя матэрыялы па 1027 населеных пунктах апорнай сеткі атласа. На аснове сабраных звестак было складзена каля 500 лінгвістычных карт, з ліку якіх у дыялекталагічны атлас адабралі і ўключылі 338 лінгвістычных карт.

“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (ДАБМ) выйшаў у свет у 1963 г. Гэта комплекс лінгвістычных карт з даведачнымі картамі гісторыка-геаграфічнага і дыялекталагічнага зместу і грунтоўны том з уступнымі артыкуламі, даведачнымі матэрыяламі, каментарыямі да лінгвістычных карт і бібліяграфіяй па дыялекталогіі беларускай мовы.

Кожная лінгвістычная карта ў атласе разам з каментарыем (што ў комплексе якраз і складае яе адпаведны навуковы змест) паказвае, што і як рэалізуецца ў кожнай гаворцы апорнай сеткі атласа ў тым ці іншым канкрэтным фанетычным становішчы, граматычных умовах, у той ці іншай функцыі або значэнні. Гэты паказ ці адлюстраванне на карце таго, які галосны гук вымаўляецца ў гаворцы кожнага населенага пункта апорнай сеткі атласа, напрыклад, у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі няверхняга пад’ёму пасля цвёрдых зычных, або які гук мае месца ў адпаведнасці з мінулым **ѣ** пад націскам, або які канчатак маюць словы пэўнай часціны мовы ў той ці іншай граматычнай ролі, або як называецца ці абазначаецца тая ці іншая з’ява, істота, прадмет, паняцце і г.д. Усе лінгвістычныя карты паслядоўна, ад карты да карты, раскрываюць канкрэтныя асаблівасці фанетыкі, граматычнага ладу і лексікі кожнай абранай гаворкі і разам з тым паказваюць, як па гэтых асаблівасцях суадносяцца гаворкі паміж сабой і ў прасторы атласа. Колькасць наяўных у атласе лінгвістычных карт і іх сістэма такая, што можна з поўнай падставай сцвярджаць аб дэталёвым і поўным раскрыцці ў ім асноватворных асаблівасцей фанетыкі, граматычнага ладу і слоўнікавага

складу (часткова) гаворак абраных вёсак у межах Беларусі кожнай паасобку і разам з тым у сукупнасці іх прасторавага (тэрытарыяльнага) моўнага спалучэння – гаворак беларускай нацыянальнай мовы Інакш кажучы, дадзеная навуковая праца, яе змест у цэлым – гэта паслядоўнае адлюстраванне асаблівасцей усяго аб’ёму структуры гаворак і іх узаемнага размяшчэння ў адзначанай прасторы, гэта значыць, аб’ёмны і адначасова панарамны навуковы “здымак”, зроблены ў межах Беларусі ў 50-я гады ХХ ст.

У гэтым вялікае значэнне і незвычайнасць “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” як навуковай працы аб яе гаворках. Ён уяўляе сабой фундаментальнае лінгвагеаграфічнае даследаванне гаворак, таму што тут яны раскрываюцца дэталёва, у іх адзінстве і ў прасторавым (тэрытарыяльным) узаемаразмяшчэнні. Атлас з’яўляецца самым грунтоўным і змястоўным помнікам традыцыйнага мясцовага вуснага маўлення беларускага народа ў сярэдзіне ХХ ст., яго шматвяковай моўнай спадчынай і адначасова важнай асновай пры вырашэнні пытання яго нацыянальнага моўнага развіцця.

Улічваючы тое, што лексічныя факты ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” былі прадстаўлены толькі часткова і таму для атрымання больш грунтоўных звестак аб лексічным ландшафце Беларусі, аб адносінах паміж гаворкамі, маўленнем розных дыялектных груп і зон па слоўніку было прызнана неабходным стварыць лексічны атлас гаворак беларускай мовы. Ідэя гэтага атласа зарадзілася ў беларускіх дыялектолагаў яшчэ ў канцы 60-х гадоў, тады ў агульных рысах склалася і яго канцэпцыя. Гэты атлас быў задуманы як працяг дыялекталагічнага атласа.

Таму, натуральна, было вырашана распачаць працу над “Лексічным атласам беларускіх народных гаворак”. У 1970 г. быў апублікаваны апытальнік для збірання неабходных звестак, а таксама вызначана сетка апорных населеных пунктаў. Апытальнік налічвае 3972 пытанні. У канчатковым варыянце сетка “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” уключае 142 асноўныя і 7 дадатковых апорных населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі на прыблізна аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго (адлегласць паміж населенымі пунктамі апорнай сеткі 30–40 км). Апытальнік лексічнага атласа складзены дыферэнцыяльна ў адносінах да іншых апытальнікаў (апытальніка дыялекталагічнага беларускага атласа і апытальніка агульнаславянскага лінгвістычнага атласа). Сетка апорных населеных пунктаў “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, як правіла, не супадае з сеткай “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”. Збіранне звестак па апытальніку атласа ў вызначаных населеных пунктах праводзілася з 1970 г. па 1975 г. “Палявую” збіральніцкую працу выканалі ў асноўным супрацоўнікі сектара дыялекталогіі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства.

У 1976 г. была распачата лінгвагеаграфічная распрацоўка лексічных звестак, сабраных па апытальніку. Праводзілася групоўка звестак па кожнаму пытанні і іх картаграфаванне. У агульнай колькасці было складзена больш за дзве тысячы лінгвістычных карт.

У 1993 г. апублікаваны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (Раслінны і жывёльны свет), у 1994 г. – другі том (Сельская гаспадарка), у 1995 г. – трэці том (Чалавек), у 1997 г. – чацвёрты том (Побыт), і, нарэшце, у 1998 г. – пяты том (Семантыка. Словаўтварэнне. Націск).

Даследаванні гаворак беларускай мовы праводзяцца не толькі з улікам нацыянальных патрэб, але і ў сувязі з далучэннем беларускіх дыялектолагаў да рэалізацыі буйных міжнародных праграм па лінгвістычнай геаграфіі. Сабраныя неабходныя звесткі аб гаворках беларускай мовы па грунтоўнаму апытальніку для складання Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА). Даследаваны, у прыватнасці, гаворкі 67 сельскіх населеных пунктаў з 70, вызначаных апорнай сеткі АЛА ў Беларусі (па трох населеных пунктах звесткі збіралі ўкраінскія дыялектолагі). Беларуская рабочая група міжнароднай камісіі адзначанага атласа прымае актыўны ўдзел у яго стварэнні разам з мовазнаўцамі іншых славянскіх краін і народаў. Гэты атлас дасць магчымасць вызначыць генетычныя і гістарычныя адносіны беларускіх гаворак да гаворак іншых славянскіх моў па вельмі шырокім спектры фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей. Сабраныя матэрыялы для яго значна дапаўняюць і фонд звестак аб гаворках беларускай мовы, сабраных для дыялекталагічнага атласа.

Апрацаваны і пададзены ў Галоўную рэдкалегію лінгвістычнага атласа Еўропы (ЛАЕ) матэрыялы, падрыхтаваныя беларускай нацыянальнай групай атласа паводле яго першага апытальніка аб гаворках 23 населеных пунктаў апорнай сеткі гэтага атласа ў Беларусі. Праведзены папярэдні збор звестак аб гаворках 7 населеных пунктаў апорнай сеткі атласа па Беларусі паводле другога, асноўнага апытальніка, Гэта незвычайная ва ўсіх адносінах лінгвагеаграфічная праца. Як сведчаць лінгвістычныя карты апублікаваных выпускаў, дзякуючы новай метадалогіі раскрыцця адносін паміж мовамі народаў Еўропы, атлас дазваляе выявіць і раскрыць сувязі гэтых разнастайных па структуры моў паміж сабой і з мовамі іншых кантынентаў з часоў глыбокай старажытнасці.

Па ініцыятыве дыялектолагаў Істытута рускай мовы Расійскай акадэміі навук распачата было сумеснае з украінскімі дыялектолагамі стварэнне серыі прац па лінгвагеаграфічным даследаванні рэалізацыі розных з’яў фанетыкі, граматыкі і лексікі ў гаворках трох ўсходнеславянскіх моў (а ў перспектыве – стварэнне лінгвістычнага атласа

ўсходнеславянскіх моў). Грунтуюцца падобныя працы ў першую чаргу на матэрыялах нацыянальных лінгвістычных (дыялекталагічных) атласаў усходнеславянскіх моў, а таксама на звестках аб іх гаворках з розных іншых крыніц. Гэта, зразумела, вельмі важная праграма па дыялекталогіі ўсходнеславянскіх моў з улікам яе традыцый, рэалізацыя якой можа мець значныя вынікі ў вырашэнні розных пытанняў этнагістарычных і сучасных тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі ўсходнеславянскіх моў.

Нягледзячы на такія значныя пачаткі беларускіх лінгвагеографічных, нявырашаных пытанняў у іх яшчэ шмат. У шэрагу паасобных рэгіёнаў Беларусі неабходна і выключна важна ўстанавіць узаемаадносіны гаворак усіх вёсак, размешчаных тут, з суседнімі рэгіёнамі Беларусі. Пэўныя набыткі на гэтым шляху ўжо ёсць. Цікавыя і змястоўныя атласы выдадзены па заходнепалескіх гаворках Л.В. Леванцэвіч (Атлас гаворак Бярозаўскага раёна), Я.Р. Самуйлікам (Атлас гаворак Выганаўскага Палесся), А. Босак і В. Босак (Атлас гаворак Пружанскага раёна), Ю. Чарнякевічам (Атлас гаворак Івацэвіцкага раёна). Сабраны і сістэматызаваны матэрыялы для Дыялектнага мікраатласа Тураўшчыны (Праца вялася ў Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі).

Паводле сучаснай навуковай класіфікацыі ўсе лінгвістычныя атласы падзяляюцца на шэраг так званых пакаленняў. Згодна з ёй, ДАБМ адносіцца да першага пакалення лінгвістычных атласаў. Ён дае ўяўленне аб агульнай структуры і ўзаемаадносінах унутры яе ўсёй моўнай сістэмы. Лінгвагеаграфічныя даследаванні асобных рэгіёнаў належаць да атласаў другога пакалення.

Стварэнне атласаў цэлай сям'і роднасных моў уваходзіць у склад лінгвістычных атласаў трэцяга пакалення (АЛА). Атласы сем'яў і груп разнастайных сумежных моў народаў накіраваны на ЛАЕ адносяцца да лінгвістычных атласаў чацвёртага пакалення.

Значэнне лінгвагеаграфічных даследаванняў заключаецца ў тым, што карты лінгвістычнага атласа з'яўляюцца дакладным адбіткам узаемаадносін розных моўных з'яў паміж сабой па будове, межах пашырэння, паходжанні. Такім чынам, лінгвістычныя атласы адлюстроўваюць рэальныя заканамернасці сістэмных і тэрытарыяльных сувязей моўных з'яў і іх развіццё.

ДЫЯЛЕКТНАЯ ГРУПОЎКА ГАВОРАК

Дыялектная групоўка гаворак беларускай мовы – гэта іх структурныя тыпы і тэрытарыяльныя масівы, ці групы, паводле ўласцівых ім комплексаў адрозненняў дыялектнага характару. Адрозніваюць асноўны беларускі структурны тып, або від і беларускі заходнепалескі структурны тып.

Гаворкі асноўнага віду складаюць дзве дыялектныя структурныя разнавіднасці: паўднёва-заходнюю, або паўднёва-заходнія гаворкі, і паўночнаўсходнюю разнавіднасць, або паўночна-ўсходнія гаворкі. Паміж імі праходзяць сярэднебеларускія гаворкі.

Паўднёва-заходнія гаворкі па комплексу ўласцівых гэтым гаворкам асаблівасцей і сродкаў з’яўляюцца найбольш паказальнымі для беларускага вуснага народнага маўлення. Асаблівасці гаворак як бы з найбольшай выразнасцю і паўнатай выяўляюць іх беларускамоўную прыналежнасць.

У галіне фанетыкі вельмі паказальнымі асаблівасцямі характарызуецца вакалізм. Самай жа істотнай характэрнай асаблівасцю іх ненаціскага вакалізму з’яўляецца недысімілятыўнае, або моцнае, аканне.

Недысімілятыўнае аканне – гэта ўжыванне ў ненаціскным становішчы гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a], [o]: *галава́, дарагава́ты, в’ыгадавац’*. Гэта ж аканне рэалізуецца і ў становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], якія ў дадзеных гаворках толькі цвёрдыя, а таксама і ў становішчы пасля цвёрдага зычнага [ц]. Тут галосны а выступае і на месцы [e] пад націскам: *жалуды́, чалав’эк, цана́, часно́к*.

У становішчы пасля мяккіх зычных недысімілятыўнае аканне звычайна называецца яканнем: *сц’аражы́, во́с’ам, с’арада́*.

Найбольш паслядоўна гук [a] выступае пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, у іншых складах можа мець месца гуе [e^a], [a^e] : *в’ес’е́ла, в’ыц’е́гц’і*. У становішчы пасля мяккіх зычных не пад націскам у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ô] закрытае, [ê] закрытае можа выступаць галосны [e]: *с’ело́, с’ерабро́, в’ыц’ехц’і*. Гэты варыянт якання называецца еканне.

Недысімілятыўнае аканне ў паўднёва-заходніх гаворках можа быць няпоўным. У канцавым адкрытым складзе аканне адсутнічае, тут вымаўляюцца гукі [a], [o], [e]: *с’эно, ва́рто, мо́ро, на́шаго, Ма́н’е*.

У паўднёва-заходніх гаворках ёсць галосныя гукі [ê] і [ê] закрытыя. Гук [ê] закрытае вымаўляецца пад націскам на месцы этымалагічнага **ѣ**: *л’ѣс, хл’ѣб, с’ѣно, р’ѣчка*. Гук [ô] закрытае вымаўляецца ў закрытых складах пад націскам: *кôш, парôх, нôч, нôс*. Фіксуецца таксама ў адзначаных умовах і дыфтонгі [ie (ые)], [yo]: *л’іес, с’м’іех, л’іэто, гуот, паруôх, кл’уон*.

Адной з характэрных асаблівасцей кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца абмежаванае ўжыванне мяккіх губных зычных. Яны ўжываюцца толькі перад галоснымі [e], [ê] закрытае, [i]. Перад галоснымі [a], [o] мае месца спалучэнне пэўнага цвёрдага губнога зычнага з гукам [й]: *пйац', мйáсо, рыбйачы*.

Не характэрна для адзначаных гаворак падаўжэнне зычных. У спалучэнні з [й] выступаюць у адпаведных умовах не толькі губныя зычныя і [р], але і іншыя зычныя гукі: *карéн'йе, гал'йé, нóчйу, замўжйе*. У некаторых гаворках гук [й] можа адсутнічаць: *гал'é, св'ín'á, плáц'е*.

У давальна-месным склоне назоўнікаў жаночага роду і месным склоне назоўнікаў мужчынскага роду ў гаворках на месцы [г], [к], [х] вымаўляюцца [з'], [ц], [с']: *на наз'é, дарóз'е, руцэ́, шчацэ́*.

Вельмі яркая і паказальная асаблівасць кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца саканне – цвёрдасць зычнага гука [с] у зваротным афіксе дзеясловаў: *мы́ўса, прыбрáласа, забы́лас, збылós*.

Назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад граматычнага роду. Назоўнікі жаночага роду маюць канчатак **-ы/-і**, мужчынскага – **-е** пад націскам, **-ы/-і** не пад націскам і назоўнікі ніякага роду – **-а**: *хáты, стал'é, унóк'і, вóкна*. З націскным канчаткам **-е (-ê)** у назоўным склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: *дз'аўк'é, бабé, каравé*.

Назоўнікі жаночага роду маюць тут у давальным склоне канчатак **-ам** і ў месным **-ах**, а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна **-ом** і **-ох**: *нагáм, на нагáх, дубóм, у дубóх*.

Адушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне множнага ліку маюць канчатак назоўнага склону: *гаду́йу дз'éц'і, надз'éйус'а на дóчк'і*.

Назоўнікі ў паўднёва-заходніх гаворках маюць у адзіночным ліку асобны клічны склон: *сýн'е, кóм'е, сýнку, жóнко*.

Рэшткі формаў парнага ліку маюць назоўнікі жаночага і ніякага роду, калі яны спалучаюцца з лічэбнікамі два, тры, чатыры, абодва: *дз'в'е наз'é, тры з'ím'é*.

З канчаткамі мінулага парнага ліку **-іма/-ыма** выступаюць некаторыя назоўнікі ў творным склоне множнага ліку: *пл'ачы́ма, вушы́ма, грудз'і́ма*.

У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і азначальныя займеннікі выступаюць тут заўсёды з канчаткам **-ы/-і**: *малады́, сух'і́, ко́жны, г'эты*. Названыя словы ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду маюць двухскладовы канчатак **-оe**: *ад маладóйе, да старóйе, у майé*.

Дзеясловам з асновай на губныя з канчаткамі першага спражэння ўласцівы ў адзначаных гаворках усе асабовыя формы з мяккім зычным [л']

пасля губнога зычнага асновы: *драмл'у, шчыпл'у, дрэмл'аш, шчыпл'аш, дрэмл'е, шчыпл'е*.

У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] ў канцавым становішчы: *-емо, -імо, -амо, -ымо: сп'імо, крычымо, с'ачемо*.

Для дзеясловаў з асновай на з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак *-ом* (*-ам* не пад націскам): *ідом, с'аком, будам, станам*.

У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка *-аце*, а ў другім спражэнні – канчатка *-іце*: *ідз'ац'э, н'ас'ац'э, кажаце, гл'адз'іц'э, ходз'іц'э, роб'іц'э*.

Гворкі паўднёва-заходняй дыялектнай разнавіднасці падзяляюцца на два тыпы: слуцка-мазырскія і гродзенска-баранавіцкія.

Паўночна-ўсходнія гаворкі з'яўляюцца другой дыялектнай разнавіднасцю асноўнага беларускага дыялектнага віду.

Дадзеным гаворкам уласціва аканне. Але ў адрозненне ад паўднёва-заходняга недысімілятыўнага тут назіраецца дысімілятыўнае аканне. Калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем [а], тады ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [а]: *вадо́й, даро́га, жал'э́за*. Калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [а], тады ў адзначаных умовах выступае галосны [ы] або [ь]: *трыва́, вьда́, шчыка́*.

Асаблівасцю гэтага акання з'яўляецца тое, што гукі [ь] або [ы], калі перад імі або пасля іх мае месца губны зычны або калі яны знаходзяцца паміж губнымі, рэалізуецца як галосны [у]: *лупа́та, кува́л', гувар'і́л'і, тунцува́ц'і*.

Дысіміляцыйнае яканне з аналагічнымі асаблівасцямі гукаў характэрна ў становішчы пасля мяккіх зычных. Дысімілятыўнае яканне рэалізуецца тут у двух відах. Першы – гэта яканне, аналагічнае дысімілятыўнаму аканню пасля цвёрдых зычных. Пры яго рэалізацыі ў становішчы пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [о], [е] выступае гук [а], калі пад націскам любы галосны, акрамя [а]. Калі ж пад націскам [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [і] або [ь]: *б'іда́, м'ітла́, н'іха́й*. Другі – гук [ь] або [і] мае месца, калі пад націскам выступае не толькі галосны [а], але і галосны [е]: *м'ітла́, в'існ'э́, м'ін'э́, б'іда́*.

Таксама, як і пасля цвёрдых зычных, у становішчы пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж губнымі ў адпаведнасці з [ь], [і] рэалізуецца іншы раз больш або менш выразны гук [у]: *мул'ува́ц'і, м'удун'і́ца, з'в'укува́л'і*.

Характарызуецца дыялектны націскны вакалізм таксама рэалізацыяй ў дзеясловах з асновай на зычны [ч] у інфінітыве галоснага [e] пад націскам пасля гэтага зычнага: *п'ішчэц', стучэц', маўчэц'*.

Характэрная асаблівасць націсканога вакалізму – гэта галосны [o] ў формах некаторых дзеясловаў: *плóц'іш, сóдз'іш, дóр'іш, лóм'іш*.

Найбольш істотнай асаблівасцю ў галіне кансанантызму з'яўляецца падаўжэнне мяккіх зычных, за выключэннем губных і [p]: *ружжó, калóсс'а, в'эцц'а*.

Для паўночна-ўсходняга дыялекту характэрны пратэтычны гук [v]: *вóг'нішча, вóл'ха, вóччым, вóддых*.

Назоўнікі жаночага роду адзіночнага ліку ў творным склоне маюць аднаскладовы канчатак: *вадóй, з'амл'óй, с'ц'анóй*.

Гаворкам уласцівы адзін канчатак **-ы/-і** у назоўніках у назоўным склоне множнага ліку: *хáты, гады́, сады́, брóвы*.

У назоўным склоне прыметнікі і неасабовыя займеннікі мужчынскага роду маюць **-й** ў канчатку: *жывы́й, пусты́й, тей, чей*.

Дзеясловы з асновай на зычны маюць суфікс **-ць**: *м'ес'ц', н'ес'ц', грыз'ц'*.

Дзеясловых ж з асновай на заднеязычныя [к], [г] маюць звычайна форму інфінітыва з суфіксам **-ч**: *п'еч, с'еч, можч, тоўч, стрыжч*.

У трэцяй асобе адзіночнага ліку ўсе дзеясловы ў паўночна-ўсходніх гаворках выступаюць з уніфікаваным канчаткам з мяккім **-ць**: *хóдз'іц', н'ас'эц', п'айэц', чыта́іц'*.

Пры націску на аснове дзеясловы I і II спражэння ў трэцяй асобе множнага ліку маюць толькі канчатак **-уць**: *ка́жуц', л'а́гуц', хóдз'уц', ко́с'уц', л'у́б'уц'*.

У другой асобе множнага ліку I і II спражэння ўжываецца ўніфікаваны канчатак **-іцё**: *ідз'іц'о, н'іс'іц'о, м'іц'іц'о*.

Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку маюць канчатак **-іца/-ыца** з націскным галосным [і (ы)]: *ган'і́ц'а, прас'і́ц'а, хадз'і́ц'а*.

Гаворкі рэалізуюцца ў двух унутрыдыялектных тыпах: віцебска-магілёўскім і полацка-мінскім.

Сярэднебеларускія гаворкі – гэта гаворкі, якія характарызуюцца тым ці іншым спалучэннем асаблівасцей і сродкаў адной і другой дыялектнай разнавіднасці. Разам з тым яны вылучаюцца і адрозніваюцца комплексам уласных асаблівасцей і сродкаў.

Адна з істотных асаблівасцей – гэта недысімілятыўнае аканне. Сярэднебеларускія гаворкі характарызуюцца неадрозніваннем галосных [a], [o], [e], што выступаюць пад націскам, ва ўсіх ненаціскных складах, у тым ліку і ў канцавым адкрытым складзе: *вада́, галава́, даро́га, с'эна*.

Падобным з'яўляецца і недысімілятыўнае яканне: *в'ас'эл'л'а, пól'а, гул'áйа*. Відаць, з поўным аканнем і яканнем звязана наяўнасць у назоўніках у месным склоне адзіночнага ліку гука [а] ў ненацісным становішчы ў канчатку: *у хáц'а, на л'íпа, у шáпца, на дарóз'а*.

Характэрнай фанетычнай асаблівасцю гаворак з'яўляецца вымаўленне гука [о] пад націскам у становішчы перад [ў] у адпаведнасці з галосным [а]: *забрóў, уз'оў, прóўда*.

Сярод некалькіх марфалагічных асаблівасцей сярэднебеларускіх гаворак паказальнай з'яшляецца ўжыванне асабовых формаў дзеясловаў у трэцяй асобе адзіночнага ліку першага і другога спражэння з канцавым зычным [ц'] пры націску на канчатку і без канцавога [ц'] пры націску на аснове: *гул'áйá, п'íша, нóс'а, п'ачэц', ідз'эц', с'адз'іц'*.

Назвы маладых істот у назоўным склоне адзіночнага ліку, як і іншыя назоўнікі ніякага роду, маюць канчатак *-ё*: *ц'ал'ó, парас'ó, птушан'ó*.

У складзе беларускай мовы **заходнепалескія** гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў. Разам з тым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Адметнасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння.

Расчлянёнасць, дробнасць іх тэрытарыяльных частак і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што неабхода было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне заходнепалескіх гаворак. Грунтоўнае вывучэнне і групоўка гаворак па найбольш яркіх фанетычных асаблівасцях была праведзена ў 60–70-я гады ХХ ст. Ф.Д. Клімчуком.

Адной з найбольш значных прыкмет заходнепалескіх гаворак з'яўляецца захаванне галоснага [о] ў ненаціскным становішчы, ці оканне: *голова́, вода́, го́род*.

У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з націскным [о] у складах перад націскам вымаўляецца галосны [у], ці уканне: *нуга́, гулува́, муро́з, суло́ма*.

На месцы ***Ѣ** ў ненаціскным становішчы тут вымаўляецца [ы]/[і]: *высна́, нымá, дын'óк, мыжа́, б'іда́*.

Адметнай фанетычнай рысай з'яўляецца ікавізм. Гэта вымаўленне [і]/[ы] пад націскам у адпаведнасці з ***Ѣ**, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [о], [е]: *л'іс, хл'іб, в'із, хв'іст, к'ін', выз, кын'*.

Вельмі яркая, выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі [е], [ы]: *дэрыво, нысэ́, сырыда́, лы́па, сы́ный, зыма́, тыхо́*.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць, як і ў давальным склоне, толькі канчатак **-ому**: *у нóвoму, на мoлoдóму*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'у, лoмл'у, рóбл'ат', купл'ат'*.

Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф.Д. Клімчуком у асноўным паводле іх фанетычных адрозненняў. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак адносіцца ўвесь абшар okaючых гаворак. Названыя гаворкі дзеляцца на **паўночнабрэсцкія**, **сярэднебрэсцкія** і **загародскія** (заходнепалескія).

З фанетычных асаблівасцей **паўночнабрэсцкіх** гаворак найперш вылучаецца **еканне**, ці вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы на месцы націскных [e], [o], [a]: *з'емл'á, кл'енóвы, ж'енáты, погл'едз'éў*.

Пашыранай асаблівасцю з'яўляецца вымаўленне пасля губных зычных галоснага [a] ў адпаведнасці з націскным [e]: *васнá, вaдрó, машóк, бaдá*.

У націскным становішчы ў адпаведнасці з ***Ѣ** мае месца пераважна галосны гук [ê] закрытае: *л'êс, с'в'êт, с'êно, на нoз'ê*.

У закрытых складах у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступае галосны [ô] закрытае, а ў асобных гаворках [ê] закрытае: *кóнь, вóл, парóг, кéн', вéл*.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з'яўляецца дзеканне і цеканне: *ц'ep'ёр, дз'áдз'ко, ц'óтка*; ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных перад [i]/[ы]: *з'ímá, с'íло, с'ýты, дым*; наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жáба, кáша, чáсто*; саканне: *най'еўса, пoчалóсо*; зычны [ў] у пэўных умовах: *стаў, праўда, воўк*.

Сярэднебрэсцкія гаворкі дзеляцца на:

Сярэднепагарынскія (Столін і бліжэйшыя вёскі Струга, Малыя Вікаравічы і Рэчыца) – вымаўленне *м'і, в'і, б'ік, м'іло*.

Беражноўскія (в. Беражная) – усходнепалеская фанетыка, але адсутнасць дзекання і цекання.

Лунінецкая (вёскі на захад ад Лунінца) – аслабленае дзеканне і цеканне, вымаўленне *сн'іг, л'іс, кын', выл*.

Бобрыцкая (в. Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска) – аканне пры адсутнасці дзекання і цекання.

Паўночналагішынскія (на поўначы Пінскага раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім) – вымаўленне *ход'ít'і, с'ін, м'і, в'і*.

Паўднёвацеляханскія (на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім, Пінскім і Бярозаўскім раёнах) – вымаўленне *кень, вез, стел*.

Малецкія (Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна) – вымаўленне *л'іес, д'іед, куонь, стуол*.

Верхнясельдскія (у цэнтры і на ўсходзе Бярозаўскага і Пружанскага раёнаў) – вымаўленне *л'іес, с'іено, куонь, муой*, дзеканне і цеканне.

Загародскія гаворкі складаюцца з чатырох разнавіднасцей.

Сярэднезагародскія гаворкі вызначаюцца наяўнасцю гука [і] на месцы ***ѣ**: *л'іто, с'м'іх, ц'ін, тоб'і*. Галосны [і] вымаўляецца тут і на месцы галоснага [о] ў адкрытых складах: *ст'іл, в'із, к'ін', ж'інка*. Але больш пашыраным у падобных умовах з'яўляецца галосны [у]: *кут, буб, вуз*. Гук [і] вымаўляецца і на месцы галоснага [е] пад націскам і галоснага [і] з ***ѣ**: *т'іпэр, н'іхэй, с'н'іжók, п'ісók, нóz'іро*.

Кансанантызм сярэднезагародскіх гаворак вылучаецца пашырэннем мяккіх зычных. Мяккія зычныя паслядоўна выступаюць перад націскным [і] ў адпаведнасці з мінулым ***ѣ**: *об'ід, с'в'іт, д'ід, л'іто*.

Мяккія губныя, заднеязычныя, [ж], [ш], [ч], [р], [ц] маюць месца перад націскным [і], які адпавядае *о: *в'іл, тв'ій, тх'ір, ж'інка, пч'ілка*.

Мяккія [ж], [ш], [ч], [р] вымаўляюцца перад галосным [а] пад націскам: *ж'ába, ш'áпка, кр'ічáты, ч'áс*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [а] выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – з наступным мяккім [н]: *пйáтка, свйáто, ж'ір'ібйá, сымн'á, зымн'á*.

У гаворках пашырана ўжыванне мяккага гука [ц']: *ц'ац'ók, рукав'іц'у, хлóп'іц'*.

Паўночназагародскія гаворкі характарызуюцца вымаўленнем [і] ў адпаведнасці з ***ѣ**: *хл'іб, д'ід, л'іто*.

На месцы націскага *о ў адкрытых складах вымаўляецца [у]: *стул, кут, нуч, сул'*. Факультатыўна можа вымаўляцца дыфтонг [уо]: *куон, куот*.

У галіне кансанантызму вылучаецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жáба, р'ызáты, нуж, кажú*.

Тараканскія гаворкі ў галіне націскага вакалізму характарызуюцца наяўнасцю гука [і] на месцы ***ѣ**: *л'іс, ц'ін, на руц'і*.

Адной з найбольш адметных асаблівасцяў з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [е], у тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [і]/[ы]: *сэн, бэк (бык), хэ́трый, ходэ́в, рэ́ба, жэ́то, робэ́тэ, вэ́тэ*.

Спецыфічнай асаблівасцю з'яўляецца і рэалізацыя галоснага [а] ў адпаведнасці з [е] ў іншых гаворках: *мад, ба́рог, ва́чур, па́ршы, на́бо*.

Да ліку характэрных адносіцца і вымаўленне гука [e] ў адпаведнасці з галосным [a] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'эба, ш'эпка, вз'ев, з'ет', мн'эсо*.

Для **паўднёвазагародскіх** гаворак характэрны гук [e] пад націскам пасля мяккіх зычных: *т'эжко, п'ет', ж'эба*.

Гук [i] вымаўляецца на месцы націскага *Ѣ, а таксама на месцы *о ў закрытых складах: *л'іс, хл'іб, к'ін', в'ін*.

Характэрны мяккі гук [ц']: рукавіця, паліць, цяцька. Але шумныя і [р] тут цвёрдыя: *часы, прадэ, наша, шум, чоботы*.

Такімі з'яўляюцца комплексы асаблівасцей, якія характарызуюць агульны структурны выгляд галоўных дыялектных відаў беларускай мовы.

Паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты беларускай мовы характарызуюцца спецыфічнымі моўнымі рысамі (фанетычнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі, лексічнымі), якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога. Улічваючы, што дыялектныя адрозненні тэрытарыяльна супрацьпастаўляюцца (на аснове чаго вылучаюцца дыялекты і групы гаворак), іх можна запісаць у выглядзе табліцы, з якой відаць істотныя моўныя рысы кожнага з дыялектаў (Табліца 1).

Табліца 1 – Супрацьпастаўленыя адрозненні і параўнальная характарыстыка дыялектаў беларускай мовы

Паўночна-ўсходні дыялект	Паўднёва-заходні дыялект
<p>1. Так званае дысімілятыўнае аканне і яканне:</p> <p>калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [a], тады ў першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e] вымаўляецца гук [a]: <i>траво□й, вадо□й, даро□га, стар'е□йшы, у вадз'е□, траву□, ваду□, травы□, вады□, стар'і□к, шчак'і□</i>; калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [a], тады ў адзначаных умовах выступае не гук [a], а рэдукаваны галосны невыразнай, няпэўнай якасці, які абазначаецца ў транскрыпцыі знакам ъ, або больш-менш пэўным галосным [ы]:</p>	<p>1. Недысімілятыўнае аканне і яканне:</p> <p>у словах і словаформах у адпаведнасці з галоснымі [a], [o] ў становішчы пад націскам і ў ненаціскным становішчы ў падобных словах і іх формах замест гэтых двух галосных мае месца галосны [a], незалежна ад таго, які галосны выступае ў слове або форме пад націскам <i>трава□, трав'е□, травы□, траво□йу, траву□</i> (як і <i>тра□вы</i>), <i>вада□, у вадз'е□, ваду□, вадо□йу, ваду□</i> (але: <i>во□ды</i>), таксама: <i>саро□ка, галава□, саракавы□, пасаладз'і□ц', дарагава□ты, го□рат, зо□лата, вы□гадавац'</i>; галосны [a] выступае</p>

трьва□, *вьда*□, *твьѡа*□, *стѣра*□*ѹс'*, *дѣбра*□*ѹс'* *шчѣка*□, *шѣга*□*ѹ*, *пчѣла*□ або: *трьва*□, *вьда*□, *твьѡа*□; ва ўсіх іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е], за выключэннем канцавога адкрытага складу, незалежна ад таго, які галосны знаходзіцца пад націскам таксама паслядоўна вымаўляецца гук [ъ] або [ы]: *бѣрѣда*□, *гѣльва*□, *сѣб'ару*□*ц'*, *нѣ бѣрадз'е*□, *нѣ гѣлав'е*□, *го*□*рѣд*, *го*□*льс*, *ко*□*львѣрѣт* або: *гѣлыва*□, *бѣрыда*□, *рысыва*□*ц'*; гукі [ъ], [ы], калі перад імі або пасля іх мае месца губны зычны або калі яны знаходзяцца паміж губнымі, рэалізуюцца нярэдка як выразны гук [у]: *луна*□*та*, *кува*□*л'*, *гулува*□, *сукува*□*ты*, *пулума*□*л'і*, *пубра*□*л'і*, *пувал'і*□, *пуна*□*ѹс'а*; рэалізацыя іншым разам гука [у] замест [ъ], [ы] ў ненаціскным складзе, які знаходзіцца перад або пасля складу з галосным [у] (узаемаўпадабненне, гармонія галосных гукаў): *жулуды*□, *гурбузы*□, *чудукава*□*ты*, *гусука*□; у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [а], [о], [е] у канцавым адкрытым складзе адзначаецца таксама, як правіла, гук [а]: *во*□*з'іра*, *л'е*□*та*, *ма*□*сла*, *нал'е*□*ва*, *но*□*вѣга*, *н'ічо*□*га*, *с'е*□*на*, *со*□*нца*, *іржы*□*шча*.

а) дысімілятыўнае яканне: першы від якання (беларускі) аналагічны па свайму характару дысімілятыўнаму аканню пасля цвёрдых зычных, пры яго рэалізацыі ў становішчы пасля мяккіх зычных у першым складзе

не пад націскам у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], а таксама [е], [ê] пад націскам у становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц], якія ў паўднёва-заходніх гаворках толькі цвёрдыя: *жаўто*□*к*, *жал'е*□*за*, *жалуды*□, *шас'ц'о*□*ра*, *пшан'і*□*ца*, *шапта*□*ц'*, *часно*□*к*, *чаро*□*т*, *чаму*□, *чалав'е*□*к*, *в'е*□*чар*, *цапы*□, *рачны*□, *ко*□*ран'*, *цана*□

а) недысімілятыўнае яканне: галосны [а] выступае тут у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е], [ê] пад націскам пасля мяккіх зычных: *з'амл'а*□, *з'амл'у*□, *па з'амл'і*□ (але: *з'е*□*мл'і*), *йал'і*□*на*, *во*□*с'ам*, *у с'ал'е*□, *с'арада*□, *с'ц'аражы*□, *п'ац'дз'дз'ас'а*□*т*, *па*□*м'яц'*, *за*□*йац'*; якасная “схільнасць” ненацісканога галоснага [а] у бок [а] або ў бок [е], у транскрыпцыі яго перадаюць як *e^a*, або, наадварот, *a^e* (гэта не азначае гук [а] з “прыгукам” [е] і наадварот, а ўказвае на характар гука ў цэлым): *з'а^eмл'а*□, *с'а^eло*□, *с'ц'а^eражы*□, *па*□*м'я^eц'* або: *з'е^aмл'а*□, *с'е^aло*□; найбольш паслядоўна выступае звычайна гук [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, у той час як у другім і наступным складах можа мець месца гук, які ў той ці іншай ступені нагадвае галосны [е]: *з'амл'а*□, *с'ало*□, *ц'ап'е*□*р*, але: *с'ц'е^aражы*□, *с'е^aрада*□, *с'е^aрабро*□, *ц'е^aжскава*□*ты*; звычайна гэта назіраецца і ў складах пасля націску і выкарыстанне выразных галосных [а], [е] або гукаў [a^e], [e^a] у

перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е] выступае гук [а], калі пад націскам маюць месца галосныя [о], [е], [ы(і)], [у], акрамя [а], калі пад націскам знаходзіцца галосны [а], тады ў першым складзе перад націскам выступае або рэдукаваны галосны няпоўнага ўтварэння [ь], або больш-менш выразны гук [і] ці яго варыянты, набліжаныя ў той ці іншай ступені па пад'ёму да галоснага [е]: з'амл'е□, с'адз'е□ў, ц'ан'е□р, н'адз'е□л'а, з'амл'о□й, с'ало□, з'амл'у□, п'аку□, з'амл'і□, ц'агн'і□, дз'ады□, в'асны□; але: б'ьда□, л'ьц'а□ц', м'ьтла□, н'ьма□, с'ьча□с (або: б'іда□, л'іц'а□ц', м'ітла□ ці: б'еда□, л'ец'а□ц', м'етла□); пры другой развіднасці якання ў адрозненне ад папярэдняй галосны гук [а] рэалізуецца тады, калі пад націскам выступаюць толькі галосныя [о], [ы(і)], [у], гук [ь] або [і] мае месца пры такім дысімілятыўным аканні (віцебскім), калі пад націскам выступае не толькі галосны [а], але і галосны [е]: з'амл'о□й, с'ало□, с'ажу□, дз'ажу□рны, з'амл'і□, ц'агн'і□, дз'ады□, п'ачы□, ал'е: з'ьмл'а□, ц'ьга□ц', в'ьсна□ і таксама: з'ьмл'е□, с'ьдз'е□ц', ц'ьп'е□р, м'ьц'е□л'іца, м'ін'е□, ц'іб'е□, с'іб'е□; пры дысімілятыўным яканні, як і пры аналагічным аканні, мае месца падобная па характару рэалізацыя рэдукаванага галоснага няпэўнага ўтварэння [ь], або галоснага [і] у адпаведнасці з націскнымі

дадзеным становішчы звязана нярэдка з рознымі граматычнымі ўмовамі: м'е□с'е^ац, па□л'а^ац, дз'е□с'а^ац', в'е□с'е^апа, вы□ц'е^агц'і, але: хо□дз'ац', про□с'ац', ко□н'ам, гра□бл'ам'і, а у іншых умовах – м'е□л'еш, с'а□дз'ем, з' дз'і□ц'ем, ко□н'ей; у становішчы пасля мяккіх зычных не па націскам у гаворкай гэтай разнавіднасці ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [а], [о], [е], [ô], [ê] можа паслядоўна рэалізоўвацца гук [е] (еканне, асаблівы варыянт недысімілятыўнага якання): з'емл'а□, с'ело□, с'ц'ену□, ц'еп'е□р, с'ерада□, с'ерабро□, ц'ешкава□та, м'е□с'ац, па□л'ец, вы□ц'ехц'і, в'е□с'ело; с'е□но; няпоўнае недысімілятыўнае аканне (і яканне): тут, як і пад націскам, у адкрытым канцавым складзе вымаўляюцца галосныя [а], [о], [е]: мно□го, к'е□пско, ва□рто, шча□с'ц'е, мо□ро, по□л'е (або: по□л'о), но□ваго, на□шаго, но□вайе (або: но□вайо), гул'а□йе, ре□же, ма□мо, ідз'е□ц'е, та□то, ба□ц'ко, ку□м'е, Ма□н'е або: Ма□н'о.

<p>галоснымі [а], [о], [е] у другім і наступных складах перад націскам, а таксама ў складах пасля націску <i>ц'ьмнѣта□, дз'ьр'ьв'а□нный, л'ьхкь-ва□йа, п'ьр'ьста□н', з'ьл'ьнкѣва□тый, во□с'ьн', во□з'ьра, за□йьц, вы□н'ьс, во□з'м'ьш (або ц'імныта□, дз'ір'ів'а□н-ный);</i> у канцавым адкрытым складзе пасля мяккіх зычных, як і пасля цвёрдых, у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е] пад націскам адзначаецца больш-менш выразны гук [а]: <i>по□л'а, вало□с'с'а, друго□йа, хо□дз'а;</i> у становішча пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж імі ў адпаведнасці з [ь], [і] рэалізуецца іншы раз больш або больш выразны гук [у]: <i>вуйува□ц', мул'ува□ц', м'уда□л',</i> а таксама: <i>м'удун'і□ца, з'в'укува□ла.</i></p>	
<p>2. У націскных закрытых складах галосны [е] на месцы гістарычнага ѣ і галосны [о] на месцы этымалагічнага [о], ужыванне [е], [о] у розных умовах: тут галосны [е] выступае ў звычайных для яго гістарычных умовах і таксама ў адпаведнасці з мінулым ѣ: <i>п'е□сн'а, н'адз'е□л'а, дз'е□□ц'і, ц'апл'е□йшы, ц'амн'е□ц', гл'адз'е□ц', л'ес, хл'ѣб, с'в'ет, с'н'ег, л'е□та, в'е□ра, б'е□лый, у вадз'е□, на стал'е□, у рук'е□, мн'е, таб'е;</i> праўда, выступае галосны [е] ў адпаведнасці з ѣ крыху не так, як [е] у адпаведнасці з мінулым [е], галосны [е], які адпавядае гістарычнаму ѣ, мае месца ў націскным становішчы</p>	<p>2. У націскных закрытых складах галосны [ê] на месцы гістарычнага ѣ і галосны [ô] на месцы этымалагічнага [о], ужыванне [е], [ê], [о], [ô] у розных умовах: галосны гук [ê] пад націскам на месцы гістарычнага ѣ: <i>л'êс, хл'êб, дз'êт, с'в'êт, б'êдны, б'êлы, дз'êўка, сус'êт, дз'êц'і, чалав'êк, с'êно, м'êс'ац, рêзац', рêчка, цêлы, мн'ê, на наз'ê, хутчêйшы, майê (дзеці), дуб'ê, бурак'ê, н'ас'êц'е, б'арêц'е;</i> галосныя гукі [о], [е] маюць месца ў тых выпадках, калі склад з падобным галосным з'яўляецца адкрытым, інакш кажучы, калі яго завяршае не зычны, а гэтыя галосныя гукі: <i>паго□да, каро□ва, во□с'ам, п'е□чаны, в'е□чар,</i></p>

заўсёды, незалежна ад таго, цвёрды ці мяккі наступны зычны, галосны ж [е] у адпаведнасці з гістарычным *e* пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [ц] выступае паслядоўна пад націскам толькі ў становішчы перад наступным мяккім зычным гукам, у становішчы перад наступным парным да мяккага цвёрдым зычным гукам пасля мяккіх і няпарных цвёрдых зычных у падобных умовах амаль паслядоўна адзначаецца галосны [о], а не [е]: *дз'е□с'іц', ц'е□м'ён', л'ен', дз'ен', н'ес'ц', в'ез'ц', шes'ц', же□н'іцца, л'аче□н'н'а, це□ркава, але: л'од, кл'он, м'о□рзлы, чац'в'о□рты, м'од, кл'о□нк'і, дал'о□ка, б'о□рда, в'о□дры, в'о□сны, с'о□мый, в'ас'о□лыі, с'о□стры, ц'о□плыі, йо□лка, ц'о□мныі, кал'о□сы, с'о□лы, в'оз, н'ос, жо□рдка, ав'о□с, ідз'о□м, н'ас'о□м, чо□рствыі, шо□стыі, шчо□дрыі, пачо□пка, пачо□стка, жо□нка, нажо□м, пл'ачо□м*; тут таксама рэалізуецца галосны [е] у адпаведнасці з гістарычным **ѣ** і ў адпаведнасці з этымалагічным *e* як у адкрытых, так і ў закрытых складах пад націскам, пад націскам як у адкрытых, так і ў закрытых складах выступае тут таксама і адзін галосны гук [о]: *год, кон', воз, паро□г, наро□д, дро□бны, ко□стка, кро□сны, стог, сноп, рог, л'од, ц'о□мныі, хро□сныі, н'ас'о□м, п'ачо□м, до□ждж* (як і *го□да, ко□н'і, во□з'іц', паро□г'і*).

ц'е□м'ен', ко□ц'ік, н'ічо□го, бо□л'ай, прыро□да, с'о□мы, хво□йа, ц'о□тачка, акно□, зо□ры, з'е□л'ен', пл'е□ц'ены, учо□ро, л'е□б'адз', даўно□, н'ас'е, ідз'е□; калі ж склад склад з'яўляецца закрытым, г.зн. завяршаецца зычным гукам, то пад націскам выступаюць [ô], [ê]: *гôт, карôў, вôс, парôх, кôш, мйôт, крôсна, двôйка, нôч, тôй, нôс, йôй, у л'асôх, п'êч, цêлы, шêс' (шэсць), гл'êй, йачм'êн', п'êшк'і, чарêн', трêск'і, кам'êл'*; у адпаведнасці з гістарычнымі рэдукаванымі галоснымі **ѣ** і **ь** у адкрытым, а таксама звычайна закрытым складзе выступаюць “незакрытыя” галосныя [о], [е]: *до□□ўгі, воўк, кроў, до□шка, до□шка, рот, вуго□р, лоп, п'ен', п'ац'со□т, дз'ен', ц'ес' (цесць), пас'ц'е□л', пл'ац'е□н', ув'ес', ав'е□чка, кан'е□ц, б'е□рдо, кл'е□нк'і, дз'е□рц'і*; фіксуецца ў адзначаных умовах і становішчы не манафтангічныя (аднастайнагучныя) галосныя [ô], [ê], а дыфтонгі (двухгукі): *л'іес, с'м'іех, л'іето, гуот, паруох, аўйуос, кл'уон, ц'уотка*; пашырэнне ў некаторых лексіка-граматычных умовах у націскным становішчы галоснага гука [е] (або [ê] у закрытым складзе, які выступае найперш пасля мяккіх зычных, а таксама пасля цвёрдых [ж], [ш], [ч], [р], [ц] у становішчы перад наступным цвёрдым зычным (не заўсёды): *б'е□рдо, кл'е□нк'і, м'ед, дал'е□ко, ав'е□с, в'е□ска, в'ес, н'ес, ун'е□рет, в'едз'е□рце, ц'е□мны, чац'в'е□рты, же□ртка,*

	<p><i>шче□дры, в'ере□ўка, н'е□пра, ув'е□сну, а таксама: кан'е□м, йаце□м, карче□м, дупце□м, ідз'е□м, н'ас'е□м, н'ече□м; галосны [е] таксама мае месца ў націскным становішчы пасля адзначаных зычных у канцавым адкрытым складзе: дупл'е□, йайце□, ружйе□, пл'аче□, кас'йе□, майе□, твайе□, усе□ (поле), свайе□, чыйе□ (дзіця), ідз'ац'е□, н'ас'ац'е□, н'ачац'е□, йас'ц'е□, йе або: йес' (форма дзеяслова быць), йашче□.</i></p>
<p>3. Падаўжэнне мяккіх зычных на месцы спалучэння “мяккі зычны + Ъ” у інтэрвакальным становішчы: <i>сва□ц'ц'а, куц'ц'а□, тка□л'л'а, с'в'ін'н'а□, в'е□ц'ц'а, кало□с'с'а, вало□с'с'а, сту□л'л'а, кам'е□н'н'а, жыц'ц'о□, судз'дз'а□, су□чча, ружжо□, сушишо□, гул'таййо□, гра□з'з'у, жано□ччы, ч'лав'е□ччы, но□ччу, ав'е□ччы, за□ійччы, ц'іл'а□ччы, м'адз'в'е□жжы, тре□ц'ц'і, у ваччу□, у вушшу□, іл'л'е□ц'ц', Іл'л'а□, К'ьс'с'а□н, Н'ьта□л'л'а.</i></p>	<p>3. Спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [j] у інтэрвакальным становішчы: <i>судз'йа□, с'м'е□ц'йе□, (-йо), каре□н'йо (-йо), гал'йо□, в'ас'е□л'йе (-йо), кало□с'йе (-йо), зап'е□чйе (-йо), заму□жйе (-йо), но□чйу, во□с'ен'йу, с'в'ін'йа□, л'йе або вымаўленне на месцы гэтага спалучэння непадоўжанага зычнага гука, які узнік у выніку сцяжэння падоўжанага: <i>пла□ц'о, каре□н'о, в'ас'е□л'о або: судз'а□, гал'е□, с'в'ін'а□, пла□ц'е, каре□н'е.</i></i></p>
<p>4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, асабовыя і неасабовыя займеннікі, прыметнікі ў творным склоне маюць аднаскладовыя канчаткі: <i>с'ц'ано□й, руко□й, вадо□й, ха□т'ьй, з'амл'о□й, табо□й, сабо□й, мной, з' йой, той, майо□й, ус'о□й, м'яладо□й, но□в'ьй, с'в'е□ж'ьй, с'і□н'йй.</i> а) аднаскладовыя канчаткі маюць прыметнікі і неасабовыя займеннікі</p>	<p>4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, прыметнікі, пэўныя займеннікі ў творным склоне характарызуюцца двухскладовымі канчаткамі <i>-ойу</i> або <i>-ейу</i> ў залежнасці ад зычнага асновы (<i>-айу</i> не пад націскам): <i>галаво□йу, руко□йу, п'чало□йу, гаро□йу, з'амл'е□йу, с'амйе□йу, душе□йу, шаше□йу, м'аже□йу, ха□тайу, з ба□байу, за тшан'і□цайу; з маладо□йу, з друго□йу, с тако□йу,</i></p>

<p>пераважна і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: <i>сыро□й паго□ды, харо□шгъй паго□ды, с'і□н'ій л'е□нты, с той даро□г'і, майо□й дачк'і□, ус'о□й, тако□й</i> і г.д.</p>	<p><i>за то□йу, з' йе□йу, з ус'е□йу, з майе□йу, твайе□йу, свайе□йу, чыйе□йу, са с'в'е□жайу, за но□вайу, пад с'і□н'айу, ге□тайу, на□шайу, з' н'е□йчайу.</i></p> <p>а) двухскладовыя канчаткі -ойе (-ейе, фанетычна -ойі, -айе, -айі, -ейі) маюць прыметнікі і займеннікі і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: <i>ад маладо□йе, ад чужо□йе, да старо□йе, тако□йе, друго□йе</i> (у <i>молодо□йі, тако□йі</i> і г.д.), <i>у то□йе, у тайе□, у тайе□йі, ус'айе□, ус'е□йі, у майе□, у твайе□, свайе□, у чыйе□</i> (у <i>майе□йі</i> і г.д.), <i>з но□вайе, са с'в'е□жайе, гёркайе, ко□жнайе, ус'а□кайе</i> (з <i>но□вайі, с'в'е□жайі</i> і г.д.).</p>
<p>5. Назоўнікам жаночага, мужчынскага і ніякага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы адзін канчатак -ы (-і): <i>ха□ты, с'е□мйі, ру□к'і, гады□, браты□, сады□, нажы□, па□л'цы, ко□н'і, во□кны, аз'о□ры, с'о□лы, бро□вы, пл'е□чы, пал'і□.</i></p>	<p>5. Назоўнікам жаночага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы канчатак -ы (-і), назоўнікам мужчынскага роду – канчатак -е (або: -ê) пад націскам, а не пад націскам -ы (-і) і назоўнікам ніякага роду – канчатак -а: <i>ха□ты, ку□ры, н'е□чы, жн'е□йі; дубê, братê, сталê, ваўк'ê, кл'учê, кавал'ê, рубл'ê</i>, але: <i>уну□к'і, ко□н'і, ро□г'і, ву□сы, м'е□с'ацы, н'е□ўн'і</i> (і <i>п'аўн'ê</i>); <i>во□кна, аз'о□ра, с'о□ла, ко□ла, кро□сна, н'е□ра, пал'а□, балата□, парас'а□та, куран'а□та, го□л'йа</i>; з націскным канчаткам -е (-ê) у назоўным склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: <i>дз'аўк'ê, жанк'ê, баб'ê, карав'ê, ав'ачк'ê, качк'ê, хатê</i> (або: <i>дз'аўк'е□, жанк'е□</i> і г.д.)</p>
<p>6. Назоўнікі мужчынскага, жаночага</p>	<p>6. Назоўнікі жаночага і ніякага роду,</p>

<p>і ніякага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку ў становішчы пад націскам маюць тут адпаведна канчаткі -а□м і -а□х: <i>дама□м, кас'ц'а□м, гр'іба□м, гарада□м, дуба□м, брата□м, сына□м, вала□м, нажа□м, дн'ам, пн'ам</i> і ў <i>дама□х, у гр'іба□х, па дуба□х, па сына□х, па вала□х, па дн'ах</i> і г.д.; але ў становішчы пасля мяккіх зычных выступаюць і канчаткі -о□м і -о□х: <i>л'удз'о□м, на сан'о□х, у грудз'о□х, у кас'ц'о□х</i> і інш.</p>	<p>а таксама назоўнікі мужчынскага роду з асновай на мяккія зычныя ў множным ліку маюць тут у давальным склоне канчатак -ам і ў месным -ах, а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна -ом і -ох: <i>нага□м і на нага□х, рука□м і на рука□х; во□кнам і па во□кнах, ко□лам і на ко□лах, с'о□лам і па с'о□лах, ц'ал'а□там і па ц'ал'а□тах, балата□м і па балата□х, пал'а□м і ў пал'а□х</i> (але таксама і ў <i>пал'о□х</i>); <i>гас'ц'а□м і ў гас'ц'а□х, дн'ам і на дн'ах, в'ераб'я□м і па в'ераб'я□х</i>, але: <i>дубом, у дубох, братом, пры братох, сыном, па сынох</i> (але, зразумела, у сувязі з аканнем <i>уну□кам і па ўну□ках, па□льцам і па па□льцах</i> і г.д.).</p>
<p>7. У назоўным склоне адзіночнага ліку прыметнікі і несабовыя займеннікі ў мужчынскім родзе маюць звычайна канчатак з больш-менш выразным фінальным [й], у становішчы пад націскам пашыраны канчатак -ы□□й (-і□й) і таксама -е□й з цвёрдым папярэднім зычным асновы або мяккім, падобна як і перад канчаткам -ы□й (-і□й): <i>м'ялады□й, жывы□й, пусты□й, так'і□й, дараг'і□й, чый, но□вый, ста□рый, ско□рый, чо□рны; м'яладе□й, жыве□й, пусце□й, так'е□й, д'раг'ей, тей, чей.</i></p>	<p>7. У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і звязаныя з імі граматычна займеннікі ў залежнасці ад зычнага асновы як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы выступаюць тут заўсёды з канчаткам -і (-ы): <i>малады□□, стары□, круты□, сух'і□, так'і□, йак'і□, друг'і□, б'элы, с'в'эжы, л'о□хк'і, с'і□н'і, ге□ты, ко□жны, ус'а□к'і</i>, але: <i>чый, той, мой, твой, свой, ув'е□с' (ус'е□й).</i></p>
<p>8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і несабовыя займеннікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць тут толькі двухскладовыя “поўныя” канчаткі адпаведна -а□йа і -о□йа (не па націскам -ыйа або -</p>	<p>8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і адзначаныя займеннікі выступаюць або з поўным двухскладовым канчаткам, або з так званым сцягнутым аднаскладовым канчаткам, гэта -а□йа або -а ў</p>

<p>ьйа): мльда□йа, сыра□йа, пуста□йа, та□йа, тька□йа, друга□йа, но□вьйа, с'в'е□жсьйа, с'и□н'ьйа, йе□тьйа, йе□йнъйа, йи□хнъйа (йи□хъйа); маладо□йа, сыро□йа, пусто□йа, то□йа, йако□йа, дъраго□йа, но□вьйа, с'в'ежсьйа, с'ин'йа, йе□тьйа, йе□йнъйа, йи□хнъйа (йи□□хъйа).</p>	<p>жаночым родзе і -о□йе (-е□йе, фанетычна не пад націскам -айе) або -е ў ніякім родзе, двухскладовы поўны канчатак характэрны тут пад націскам: малада□йа, стара□йа, крута□йа, суха□йа, така□йа, йака□йа, друга□йа, та□йа, майа□, твайа□, свайа□, чыйа□, ус'айа□ і ус'а□; маладо□йе, старо□йе, круто□йе, сухо□йе, тако□йе, йако□йе, друго□йе, то□йе, майе□, твайе□, свайе□, чыйе□, ус'айе□ і ус'е□ (і старе□йе, сухе□йе, так'е□йе, те□йе і г.д.); б'ёла, с'в'ёжа, л'о□хка, с'и□н'а, ге□та, ко□жна, на□ша, ва□ша, ус'а□ка; б'ёле, с'в'ёже, л'о□хк'е, с'и□н'е, ге□те, ко□жне, на□ше, ус'а□к'е (не заўсёды дастаткова выразнае і паслядоўнае).</p>
<p>9. Прыметнікі і неасабовыя займеннікі характарызуюцца тут пераважна канчаткам -ым (-ім) у месным склоне адзіночнага ліку (асаблівасць не да канца паслядоўная ў некаторых з гэтых гаворак): <i>нъ малады□м, у сыры□м, у пусты□м, нъ так'и□□м, у майи□м, на тым, на чым, аб к'ім, па йім.</i></p>	<p>9. Прыметнікі і ўказаныя займеннікі характарызуюцца тут канчаткамі -ом (фанетычна не пад націскам -ам, -ум, а таксама -ем) у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду: <i>у маладом, на старом, на крутом, у сухом, на таком, у другом, у том, а таксама: на йом, у чом, у майом, у чыйом, у твайом, у свайом, на ус'ом, у б'е□лум (-ам), с'в'е□жум (-ам), л'о□хкум, с'и□н'ум (-ам), ге□тум (-ам), ка□жнум, ус'а□кум, у на□шум, ва□шум.</i></p>
<p>10. Уніфікаваны канчатак у трэцяй асобе адзіночнага ліку ва ўсіх дзеясловах, які мае мяккі зычны [ц] у фінале як у другім, так і ў першым спражэнні: <i>стайи□ц', кр'ичы□ц', хо□дз'іц', ро□б'іц', бу□дз'іц', ста□в'іц', во□з'іц', про□с'іц'</i> і <i>в'аз'е□ц', н'ас'е□ц', н'айе□ц',</i></p>	<p>10. Канчатак -е (-ê, -e^a, -а не пад націскам) без фінальнага зычнага ў трэцяй асобе адзіночнага ліку і канчатак -уц' у трэцяй асобе множнага ліку ў першым спражэнні дзеясловаў і адпаведна канчаткі -ыц' (-иц') з фінальным зычным [ц'] і -ац' у другім спражэнні: <i>ідз'е□, с'аче□,</i></p>

<p><i>п'аче□ц', тр'ас'е□ц', пйец', ка□жыц', с'ц'е□л'іц', гул'а□йіц', чыта□йіц', м'е□л'іц', шчы□п'іц'</i> і г.д.; у трэцяй асобе множнага ліку дзеясловы ў першым і другім спражэнні адрозніваюцца канчаткам толькі тады калі ён знаходзіцца пад націскам, у першым спражэнні тады выступае пад націскам канчатак -уц' (<i>б'ару□ц', н'асу□ц'</i>), а ў другім – -ац' (<i>с'ьдз'а□ц', сп'ац'</i>), пры націску ж на аснове дзеясловы ў трэцяй асобе множнага ліку маюць толькі канчатак -уц': <i>ка□жуц', с'ц'е□л'уц', л'а□гуц', гр'е□йуц', гул'а□йуц', хо□дз'уц', ро□б'уц', ста□в'уц', ко□с'уц', во□з'уц', л'у□б'уц'</i>.</p>	<p><i>граб'е□, куйе□, в'аз'е□, м'е□л'е (-а), гул'а□йе (-а), шы□йе (-а), чарн'е□йе (-а), ка□же (-а) і с'п'іц', крычы□ц', гл'адз'і□ц', хо□дз'іц', ро□б'іц', ста□в'іц'; іду□ц', с'аку□ц', грабу□ц', куйу□ц', в'азу□ц', ка□жуц', м'е□л'уц', гул'а□йуц', шы□йуц', чарн'е□йуц' і с'п'ац', крыча□ц', хо□дз'ац', гл'адз'а□ц', ро□б'ац', ста□в'ац'.</i></p>
<p>11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння маюць толькі канчатак -ом (-ъм, -ьм не пад націскам), а канчатак -ім (-ым) ужываецца ў другім спражэнні ў адпаведных формах: <i>в'аз'о□м, н'ас'о□м, п'айо□м, п'ачо□м, пйом, ка□жъм, с'ц'е□л'ъм (с'ц'е□л'ім), гул'а□йъм, чыта□йім, м'е□л'ъм, шчы□п'ім, маўчы□м, б'ажы□м, ро□б'ім, ста□в'ім, хо□дз'ім, ку□п'ім, йадз'і□м (йадз'о□м), с'адз'і□м (с'адз'о□м), гл'адз'і□м (гл'адз'о□м)</i> і інш.</p>	<p>11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] у канцавым становішчы – -емо (-амо), -імо (-ымо): <i>с'п'імо□, крычымо□, стайімо□, с'адз'імо□, ро□б'імо, ста□в'імо, про□с'імо, ідз'е□мо, с'аче□мо, граб'е□мо, в'аз'е□мо, гул'а□йемо, м'е□л'амо, шы□□йамо, ка□жамо.</i> а) націск на канцавых галосных у гэтых формах тыповы для дзеясловаў з націскнымі асабовымі канчаткамі другога спражэння: <i>спл'у, с'п'іш, с'п'імо□, крычу□, крычы□ш, крычымо□, але: в'азу□, в'аз'е□ш, в'аз'е□мо</i> і г.д.; у канчатках дзеясловаў у першай асобе множнага ліку першага спражэння характэрна наяўнасць пад націскам гука [е]: <i>ідз'е□мо, н'ас'е□мо, с'аче□мо, граб'е□мо, жыв'е□мо;</i></p>

	<p>б) у частцы гаворак для дзеясловаў з асновай на зычны з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку з асновай формы першай асобы адзіночнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак -Ѡм (-ам не пад націскам): <i>ідѠм, с'акѠм, грабѠм, в'азѠм, жывѠм, буѠдам, стаѠнам.</i></p>
<p>12. Гэтыя ж асабовыя формы абвеснага ладу выступаюць і ў першай асобе множнага ліку загаднага ладу (глядзі п. 11).</p>	<p>12. Канчаткі з фінальным галосным [о] характэрны і для дзеясловаў у першай асобе загаднага ладу: <i>с'н'імоѠ, крычымоѠ, стайімоѠ, б'арымоѠ, роѠб'імо, стаѠв'імо, проѠс'імо, ідз'еѠмо, с'ачеѠмо, сачымоѠ, граб'еѠмо, граб'амоѠ, в'аз'еѠмо, каѠжэмо, уц'акаѠймо, к'іѠн'мо, йеѠдз'мо, буѠдз'мо</i> і г.д.</p>
<p>13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы першага і другога спражэння характарызуюцца ўніфікаваным канчаткам -іц'оѠ (фанетычна -ыц'оѠ, -іц'а, -ыц'а): <i>ідз'іц'оѠ, н'іс'іц'оѠ, м'іц'іц'оѠ, пійіц'оѠ, п'ічыц'оѠ, гл'ідз'іц'оѠ, с'ідз'іц'оѠ, хоѠдз'іц'а, лоѠжыц'а.</i> а) пры гэтым у канцавым становішчы пад націскам у падобных асабовых формах дзеясловаў мае месца заўсёды галосны гук [о].</p>	<p>13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка -ац'е, а ў другім спражэнні – канчатка -іц'е (-ыц'е): <i>ідз'ац'еѠ, н'ас'ац'еѠ, с'ачац'еѠ, граб'ац'еѠ, куйац'еѠ, в'аз'ац'еѠ, каѠжац'е, м'еѠл'ац'е, гул'аѠйац'е, шыѠйац'е, чарн'еѠйац'е і с'н'іц'еѠ, крычыц'еѠ, гл'адз'іц'еѠ, хоѠдз'іц'е, роѠб'іц'е, стаѠв'іц'е.</i> а) пад націскам у канцавым становішчы ў гэтых формах заўсёды выступае галосны гук [е].</p>
<p>14. Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку, вытворныя ад формаў адзіночнага ліку з канчаткам -і (-ы), маюць таксама канчатак -іѠца (-ыца) з націскным галосным [і (ы)]: <i>ган'іѠц'а, прас'іѠц'а, хадз'іѠц'а, с'адз'іѠц'а, ідз'іѠц'а, н'ас'іѠц'а, п'іѠц'а, п'ачыѠц'а,</i></p>	<p>14. У другой асобе множнага ліку загаднага ладу ў становішчы пад націскам у першым спражэнні тут выступае канчатак -Ѡц'е, а ў другім – -іц'е (-ыц'е): <i>ідз'Ѡц'е, б'арѠц'е, н'ас'Ѡц'е, с'ачѠц'е, в'аз'Ѡц'е, кажѠц'е і с'н'іѠц'е, крычыѠц'е, гл'адз'іѠц'е,</i></p>

<i>n'ishy□'a.</i>	<i>хадз'і□'е, раб'і□'е.</i>
<p>15. Дзеясловы <i>йес'ц', дац'</i> маюць у першай асобе множнага ліку формы <i>йадз'і□м, дадз'і□м</i>, але ў трэцяй асобе множнага ліку гэтыя дзеясловы выступаюць з канчаткам дзеясловаў першага спражэння (<i>йаду□'ц', даду□'ц'</i>).</p> <p>16. Ужыванне формаў <i>йос'ц'</i> (<i>йос', йо□с'ц'іка, йо□с'іка</i>) або <i>йо</i> дзеяслова <i>быц'</i> з галосным [о] у корані ў становішчы пад націскам.</p>	<p>15. Дзеясловы <i>йе□с'ц'і, дац'</i> маюць у першай асобе множнага ліку формы <i>йамо□, дамо□</i>, а дзеяслоў <i>йе□с'ц'і</i> – у трэцяй асобе множнага ліку (<i>йаны□ йадз'а□'ц'</i>).</p>
<p>16. Ужыванне формаў <i>йос'ц'</i> (<i>йос', йо□с'ц'іка, йо□с'іка</i>) або <i>йо</i> дзеяслова <i>быц'</i> з галосным [о] у корані ў становішчы пад націскам.</p>	<p>16. Ужыванне формаў <i>йес'</i> (<i>йес'ц', йе□с'ц'ака</i>), <i>йе, йест</i> дзеяслова <i>быц'</i> з каранёвым галосным [е] у становішчы пад націскам.</p>
<p>17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): <i>клык, са□нкі</i> – шчэлепы (жабры), <i>ву□тка</i> – качка і <i>селязе□нь</i> – ка□□чар, <i>кураса□дня, бру□ха</i> і <i>бруха□ты, са□мка</i> (аддаецца перавага суфіксу <i>-ка</i> і пры ўтварэнні назоўнікаў жаночага роду як назваў звяроў, птушак і інш.: <i>ла□ска, бе□лка, га□лка, плі□ска, хаця лісі□ца, мядзве□дзіца, ваўчы□ца, нары□ца, сіні□ца, ку□рыца</i> або <i>куры□ца</i>, а таксама і <i>ла□сіца, плі□сіца</i> і г.д.), <i>ста□да</i> (пераважна незалежна ад таго, якія жывёлы), <i>сасна□</i> і <i>сасо□ннік, ве□тка</i> – галінка, <i>цяпло□</i> – касцёр, <i>жаві□ны (ажаві□ны)</i> – ажыны, <i>васілё□к</i> – валошка, <i>кмін</i> – тмін, <i>шчаме□ль</i> – чмель, <i>вужа□ка</i> – змяя, <i>мятлу□шка</i> або <i>мя□тлік</i> – матылёк, <i>клоп</i> – блашчыца, <i>сход</i> – апошняя квадра месяца (месяц на сходзе – рэгіянальнае паўночна-ўсходняе <i>вято□х</i>), <i>сцюдзё□на</i> – холадна, <i>іржа□, іржаві□нне</i> – іржа на вадзе,</p>	<p>17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): <i>ка□чка</i> і <i>ка□чар, се□дало</i> – курасадня, <i>мы□са (мы□за)</i> – морда ў каровы, <i>пашчэ□нкі</i> і <i>скі□віцы, іко□л (ікло□)</i> – клык, <i>чэ□раво</i> (і адпаведна <i>чарава□ты</i>), <i>чарада□, рахма□ны, хво□я, галі□на, ажы□ны, вало□шка, цмен, чмель, маты□ль (матылё□к), блашчы□ца</i> і <i>плю□сква</i> – клоп, <i>здрок (строк), самі□ца</i> – самка, <i>кні□га</i> – кнігаўка, <i>пярэ□сты</i> – рабы, <i>жу□йка</i> – жвачка, <i>жы□рны</i> – пражэрлівы, <i>зве□ргнуць</i> – ацяліцца дачасна, <i>кру□чаны</i> – шалёны, <i>сляпа□к</i> – сляпень, <i>хра□па</i> – замёрзлыя камякі зямлі на дарозе, <i>сяке□ра, разо□ра, няго□да</i> – дрэннае надвор'е, <i>стары□к</i> – месяц на сходзе, <i>руда□</i> – іржа на вадзе, <i>сцякну□ць</i> – зрабіцца слабой (пра расліну) і інш.</p>

<p><i>груда</i> – прамерзлая ў камяках зямля, <i>баразна</i> – разора, <i>зніцець</i> – сцякнуць (пра расліну), <i>ёўня</i> або <i>асець</i> – сушыльня ў гумне, <i>тапор</i> – сякера і інш.</p>	
---	--

МАРФАЛАГІЧНЫЯ ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

Назоўнік. У гаворках, як і ў літаратурнай мове, кожны назоўнік належыць да аднаго з трох граматычных родаў: мужчынскага, жаночага і ніякага.

Асобныя словы, якія ў літаратурнай мове належаць да мужчынскага роду, у гаворках могуць выступаць у мужчынскім або жаночым родзе: *ф'ікус – во ц'в'аток, ету цв'этку; два ах'оп'кі, дз'в'е ах'апк'і*. Несупадзенне роду абумоўлена ў большасці выпадкаў складаным працэсам пераходу ад старажытных тыпаў скланення па асновах да сучасных па родах.

Пэўная колькасць варыянтных пар прыпадае на запазычаныя словы: *табак, табака; матацыкл, матацыкла*. Выклікана гэта тым, што дыялектнай мове спалучэнні зычных [тр], [нт], [нк], [рф], [гр] не ўласцівы, таму за імі ўзнікае галосны поўнага ўтварэння.

У дыялектнай мове назіраецца імкненне пазбегнуць марфалагічных варыянтаў слова: замацаваныя ў адной гаворцы дублеты, як правіла, звязваюцца з пэўнымі семантычнымі або стылістычнымі адценнямі: *торф* 'паліва', *тарфа* 'тарфакрошка, што ідзе на ўгнаенне'.

Назоўнікі з чыстай асновай тыпу *боль, жаль, цень, пуць, пыл* у гаворках маюць форму мужчынскага і жаночага роду: *бол' н'ас'ц'э'рпны, бол' с'м'арц'эл'найа*. Тлумачыцца гэта гісторыяй развіцця слоў. У старажытнасці яны належалі да скланення асноў на *і*, якое аб'ядноўвала словы мужчынскага і жаночага роду.

У агульнаўсходнеславянскай мове было тры лікі: адзіночны, парны, множны.

Рэшткі парнага ліку захаваліся толькі ў гаворках. Формы парнага ліку захоўваюць назоўнікі жаночага і ніякага роду ў злучэнні з лічэбнікамі *два, дз'в'е, абодва, аб'едз'в'е*, а таксама *тры, чатыры*: *палучыл'і дз'в'е н'іс'м'э, за тры з'ім'э*. Даволі ўстойлівыя гэтыя формы ў паўднёва-заходнім дыялекце.

Назоўнікі *вока, вуха, кал'ена, пл'ачо* і інш., якія абазначаюць парныя прадметы, ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць форму былога парнага ліку: *в'очы, в'ушы*.

Ад былой формы парнага ліку давальна-творнага склону паходзіць сучасная форма творнага склону множнага ліку: *вачыма, пл'ачыма, дз'в'арыма*.

Былая форма родна-меснага склону парнага ліку захоўваецца ў форме меснага склону множнага ліку: *у вушыў, у ваччу* (паўднёва-заходнія гаворкі).

Беларуская мова захоўвае форму клічнага склону. Яна ёсць у паўднёва-заходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках. Назоўнікі мужчынскага роду маюць клічную форму на *-е (-э, -а), -у, -о*: *брац'е, в'оўче*,

воўча, сынку, Эдз'о; жаночага роду – на *-о, -е*: *мамо, Ман'о*. У асобных паўднёвых гаворках, а таксама на ўсходзе і паўночным усходзе Беларусі назіраецца так званая скарачаная клічная форма: *матэр, мам, Ван'*.

Давальны склон назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ва ўсіх беларускіх гаворках мае канчатак *-у*: *хлопцу, сыну*, толькі ў частцы гаворак Брэсцкай вобласці ўжываецца канчатак *-ові, -еві*: *хлопцов'і, котэв'і, сынов'і*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце неадушаўленыя назоўнікі маюць форму вінавальнага склону, агульную з формай назоўнага: *палажыла камушок, прыв'езла падарачак*.

У месным склоне названыя назоўнікі маюць канчаткі *-е, -і, -ы, -у, -ові*. Пераважае канчатак *-е*. У паўднёвых гаворках пазднёва-заходняга дыялекту ўжываюцца націскныя канчаткі *-і (*Ѣ), -ы, -іе (-ые)*: *на стол'і, на пн'іе, в л'ісы*.

У некаторых гаворках поўдня Беларусі назоўнікі з мяккай і зацвярдзелай асновай у месным склоне маюць паралельныя канчаткі *-е, -і (-ы)*: *у кашэ, у кашы, на корчэ, на пн'і*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце ўжываюцца формы з качаткам *-у* назоўнікаў з цвёрдай асновай: *на палу, на быку, на кату*. Паралельна можа ўжывацца канчатак *-е*: *на вазу – на ваз'э, у хл'аву – у хл'ав'э*.

Не пад націскам назоўнікі з цвёрдай асновай у месным склоне могуць мець канчатак *-і*: *у клас'і, у л'эс'і*. Такі канчатак пераважае ў паўночна-ўсходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках.

У гаворках з поўным аканнем ужываецца канчатак *-а*: *у л'эс'а, у роц'а, у гóдз'а*.

У гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці назоўнікі ў месным склоне ўжываюцца з качаткам *-ові (-еві)*: *пры царэв'і, в роковы, на дожджов'і*.

Нazoўнікі жаночага роду з качаткам *-а (-я)* ў родным склоне маюць націскны канчатак *-ы (-і)*: *травы, лóшк'і*, а ў частцы паўднёвых гаворак Гомельшчыны пасля губных зычных – канчатак *-у*: *нарвала траву*.

У гаворках асобных населеных пунктаў Брэсцкай і Гродзенскай абласцей існуе форма роднага склону на *-е*: *была ў с'астрé*. Гэта рэшткі мяккай разнавіднасці старажытнага скланення асноў на *-а (з'емл'э)*.

У давальным і месным склонах назоўнікі жаночага роду з цвёрдай асновай пад націскам маюць канчатак *-е*: *рас'э, трав'э*. У гаворках паўднёвых раёнаў Беларусі выступаюць націскныя канчаткі *-іе (-ые), -і*: *вод'іе, ноз'і*.

Канчатак *-е* маюць і назоўнікі з асновай на заднеязычны: *рук'э, наг'э, малак'э*. У паўночна-ўсходніх гаворках і спарадычна на тэрыторыі

паўднёва-заходніх гаворак канчатак **-е** ўжываецца таксама ў назоўніках з мяккай і зацвярдзелай асновай: *у п'эсн'е, м'ажэ, дз'ажэ*.

У асобных гаворках паўночных раёнаў Віцебскай вобласці ў давальным і месным склонах побач з канчаткам **-е** ўжываецца канчатак **-ы**: *к мамы, па травы, на расы*.

У ненаціскным становішчы названья назоўнікі у давальным і месным склонах маюць канчаткі **-е, -э, -а, -і**. Канчатак **-е (-э)** ужываецца ў заходняй частцы сярэднебеларускіх гаворак і на тэрыторыі суседняга паўднёва-заходняга дыялекту: *жонцэ, лаўцэ, лямпе, кнішцэ*. Канчатак **-а** ўжываецца ў гаворках з поўным недысімілятыўным аканнем і яканнем: *дароз'а, хяц'а, у кн'ішца*. Канчатак **-і** ўжываецца ў паўночна-ўсходнім дыялекце і ўсходняй частцы паўднёва-заходняга.

Назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у творным склоне побач з канчаткам **-у** маюць канчаткі **-ай, -ою, -ею**: *ноччу, злос'ц'у, гус'ай, мышайу, граз'ейу*.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у гаворках Магілёўскай, Віцебскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей прынялі ў адзіночным ліку суфікс **-онак-**: *цыпл'онак, дз'іц'онак*. Скланяюцца яны як назоўнікі мужчынскага роду.

Асобныя гаворкі Мінскай вобласці маюць форму роднага склону без устаўкі **-яц-** і з канчаткам **-а**: *н'іма парас'а, дз'іц'а*, і форму давальна-меснага склону з **-у**: *парас'у, ц'ал'у, йагн'у*. У гаворках заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці гэтыя назоўнікі ў формах давальнага і меснага склону захоўваюць устаўку і маюць канчатак **-ові**: *порос'атов'і, гусен'атов'і*.

Назоўнікі множнага ліку ў назоўным склоне пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-ы**, а пасля мяккіх зычных і асновы на [г], [к], [х] – **-і**: *сыны'с'енажяц'і, кячк'і*.

У гаворках Гродзенскай вобласці, паўднёвых раёнаў Мінскай і ў асобных гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Гомельскай вобласці назоўнікі мужчынскага роду пад націскам маюць канчатак **-е (-е, -іе, -ые)**: *нажэ, братэ, ковал'іе, ножыэ*, не пад націскам – **-і (-ы)**: *арэх'і, хлопцы*. Націскны канчатак **-е** ўласцівы і назоўнікам жаночага роду: *каравэ, хустк'э, сарачк'э*. Сустракаецца ён у гаворках Гродзенскай, зрэдку Брэсцкай абласцей.

На паўднёвы захад ад Мінска назоўнікі ніякага роду захоўваюць у назоўным склоне множнага ліку старажытны канчатак **-а**: *с'ола, гўмна, парас'ата*.

У пазднёва-заходнім дыялекце, некаторых сярэднебеларускіх гаворках назоўнікі мужчынскага роду ў давальным склоне множнага ліку, апроча канчатка **-ам**, маюць канчатак **-ом**: *братом, пастухом, катом*.

У паўднёва-заходнім дыялекце вінавальны склон супадае з назоўным не толькі ў неадушаўлёных, але і ў адушаўлёных назоўніках: *напас'э каровы, лов'іц'і мух'і*.

У творным склоне назоўнікі множнага ліку маюць канчатак **-амі**, архаічны канчатак **-мі**, а таксама **-мы** (сярэднебеларускія гаворкі): *дубам'і, вóкнам'і, людз'м'і, вóчм'і, рукамы, вазáмы*.

У месным склоне ў паўднёва-заходнім дыялекце захоўваецца архаічны канчатак **-ох**: *у л'асóх, у грыбóх*. Гаворкі паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці захоўваюць архаічны канчатак **-ех**: *у кустéх, на сад'эх*.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовых займеннікаў і зваротнага *сябе* нязначныя і абумоўлены характарам ненаціскага вакалізму гаворак.

У частцы гаворак Брэсцкай вобласці асабовыя займеннікі і зваротны *сябе* маюць варыянты з цвёрдым зычным перад [e]: *менé, тебé, себé*. У гаворках Віцебскай вобласці, якім характэрна дысімілятыўнае яканне, займеннікі маюць формы *м'ін'э, ц'іб'э, с'іб'э*.

Займеннікі *ты* і *сябе* могуць мець энклітычныя формы *ц'е, с'е* ў вінавальным склоне.

Скланавыя формы множнага ліку ва ўсіх гаворках аднолькавыя. У паўднёвых могуць быць формы *му, ву* або *м'і, в'і*. У некаторых гаворках Брэсцкай вобласці займеннік *вы* мае форму *в'іте*.

Асабова-ўказальныя займеннікі ў гаворках Брэсцкай і паўднёвых раёнаў Гомельскай абласцей у назоўным склоне маюць пачатковы [в]: *вонó, вон, воньі*.

У дыялектнай мове побач з указальнымі займеннікамі *той, гэты, так'і, стóл'к'і*, ёсць займеннікі *тэй, тый, гэтой, йэты, гэны, йэны, ватэты, одэты, вац'эты* (вот гэты).

Неазначальныя займеннікі ў дыялектнай мове могуць утварацца пры дапамозе часціц *та, бы́ла*: *хто-та, чый-та, бы́ла-што, бы́ла-йак'і* (заходнія гаворкі).

Прыметнік. Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць, акрамя канчатка **-і (-ы)**, і канчатак **-ый (-ій)**: *малый, бл'эдный, йак'ій, п'эrvый*. Ён характэрны гаворкам Віцебскай, Магілёўскай і Брэсцкай абласцей. У гэтых гаворках сустракаецца і канчатак **-ей (-эй)**: *храмéй, старéй, так'éй, друг'éй*.

Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду маюць канчаткі **-ое, -ае, -оя (-ая), -оё (-аё, -яё), -ее**. У гаворках з поўным аканнем і яканнем выступае канчатак **-оя (-ая)**: *худóйа, маладóйа*. У асобных гаворках ужываецца

канчатак **-оё** (**-аё**, **-яё**): *сухóйо, гэтайо, п'атайо*. У гаворках паўднёвых раёнаў Брэсцкай вобласці выступае канчатак **-ее**: *в'ел'ік'ейе, нóвейе, малейе*.

У гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і часткова Гомельскай абласцей ужываецца сцягнутая форма прыметнікаў жаночага роду назоўнага склону: *разбáлована, харóша*.

У давальным склоне побач з літаратурнымі канчаткамі прыметнікі жаночага роду маюць пад націскам канчатак **-ей** (**-эй**) у паўночна-ўсходніх гаворках і гаворках Брэсцкай вобласці: *чужэй, густэй*.

У творным склоне ў некаторых паўднёвых гаворках прыметнікі мужчынскага і ніякага роду з асновай на губны зычны маюць канчатак **-ум**: *жыву́м, с'іву́м*.

Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-ым** (**-ім**), **-ом**, **-ум**, **-ому**, **-ему** (**-эму**).

Амаль ва ўсіх гаворках Брэсцкай, на значнай тэрыторыі Гомельскай, у асобных гаворках Гродзенскай і паўднёвай часткі Мінскай абласцей захоўваецца форма меснага склону на **-ом** пад націскам і не пад націскам: *у с'в'э́жом, у нóвом, на сухóм*. У гаворках Полаччыны, паўднёва-ўсходняй Магілёўшчыны ўжываецца канчатак **-ум**: *у прóшлум, на дóбрум, у с'ін'ум*. У гаворках Брэсцкай вобласці сустаракаецца канчатак **-ему**: *сух'эму, л'этн'эму*.

Прыметнікі жаночага роду маюць канчаткі **-ой**, **-ай**, **-уй**, **-оі**. У асобных гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і Магілёўскай абласцей выступае канчатак **-уй**: *у крэ́маву́й, у ва́шу́й*. У гаворках паўднёвага захаду адзначана архаічная форма на **-оі**: *чужо́йі*.

У множным ліку на Брэстчыне і Піншчыне захоўваецца архаічная форма назоўнага склону множнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду на **-ыі**, **-іі**: *мо́цныіі, полотн'а́ныіі*. Назіраецца ў гэтых гаворках і сцягнутая форма: *хорóшы, зелéны, стары́*.

Ступені параўнання прыметнікаў. У гаворках Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей формы вышэйшай ступені прыметнікаў утвараюцца пры дапамозе суфікса **-ей-**, **-эй-**, **-ай-**: *смачн'эй аржанéй хл'еп за пшан'і́чныі*. Граматычна залежны назоўнік можа мець прыназоўнік за і ад: *йон маладз'ей ад м'ан'е*.

У паўднёва-заходніх гаворках паралельна з суфіксам **-ейш-** у прыметніках сустракаецца суфікс **-ш-** і яго фанетычны варыянт **-ч-**: *шы́ршы, ву́шы, то́нчыі, ду́жчыі*.

Лічэбнік. У гаворках Брэсцкай, Гомельскай, паўднёвых раёнаў Гродзенскай і Мінскай абласцей лічэбнік *дз'в'е* можа спалучацца з назоўнікамі не толькі жаночага, а і ніякага роду: *дз'в'е п'іс'м'е, дз'в'е в'адрé*.

У родным, давальным і месных склонах у гаворках Брэсцкай, Гомельскай, Гродзенскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей бытуюць формы *двох, двом, пры двух і дз'в'ох, дз'в'ом, пры дз'в'ох*.

У творным склоне у гаворках Віцебскай і Магілёўскай абласцей ужываюцца формы на *-мя*: *дз'в'ум'а*. У гаворках Гомельскай, Магілёўскай, Мінскай абласцей сустракаецца творны з канчаткам *-мі (-мы)*: *двóm'і, двóмы, дву́мы*, а таксама на *-амі*: *двама́м'і*.

Дыялектныя адрозненні ў канчатках лічэбнікаў *тры, чатыры* наглядаюцца толькі ў творным склоне. Часцей ужываецца канчатак *-ма*. У паўночна-ўсходняй частцы гаворак Беларусі адзначаецца форма на *-мя*. Ва ўсходняй частцы гаворак Гомельскай і Магілёўскай абласцей на *-мі*: *трóм'і, чатырóm'і*. У гаворках асобных населеных пунктаў адзначаны *-мамí (-мамы)*: *трыма́м'і, чатырма́мы*.

Лічэбнікі 5, 6, 9–20, 30 маюць у творным склоне канчатак *-мі (-мы)*: *п'ац'м'і, дваццац'ім'і*, магчымы канчатак *-ма*: *шас'ма, дваццац'іма*.

Дзеяслоў. У гаворках Брэсцкай вобласці, заходняй часткі Гродзенскай пры аснове на галосны інфінітыў заканчваецца суфіксам *-ці (-ты)*: *бра́ц'і, жа́ц'і, косы́ты, складáты*. У гаворках Гомельскай і ўсходняй часткі Брэсцкай абласцей інфінітыў з асновай на заднеязычны [г], [к] мае суфікс *-ці*: *стры́ц'і, намаг'і*. Гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей уласцівы формы тыпу *п'еч, тоўч, л'еч, стрыч*.

Зваротныя дзеясловы. Часціца *-ся (-са)* мае ў гаворках некалькі разнавіднасцей *-ся, -сё, -се, -сі, -сь, -са, -со, -сэ*. Часціца *-со, -сё* сустракаецца ў паўднёва-заходніх гаворках: *байўсо, найéласо*. Часціца *-сэ, -се* ўжываецца ў гаворках поўдня Брэстчыны і Гомельшчыны: *бойўсе, купáйусе, кац'іл'іс'е, купáл'іс'е*. Зрэдку ў паўночна-ўсходніх гаворках у мове старэйшага пакалення сустракаецца часціца *-су*: *дз'іў'л'усу, байўсу*.

У гаворках паўночнага ўсходу зваротную форму набылі незваротныя дзеясловы руху тыпу *йéхац', б'эгчы: зайéхал'іс'а йаны*.

Дзеясловы з асновай на заднеязычны звычайна ведаюць чаргаванне заднеязычных з шыпячымі (другая і трэцяя асоба адзіночнага ліку і першая, другая асабы множнага ліку). Чаргаванне не ўласціва гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей: *с'ак'эш, б'аг'іц', б'аг'ім, б'аг'іц'ó, б'агу́ц'*.

У дзеясловах I спражэння з асновай на зубныя зычныя ў гаворках Гомельскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей цвёрды зычны асновы вымаўляецца не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў першай асобе множнага ліку: *н'асóm, ідóm, будам*.

У гаворках поўдня Беларусі асновы дзеясловаў канчаюцца на губны + л ва ўсіх асабовых формах (на ўзор першай асобы адзіночнага ліку): *л'убл'еш, л'убл'ет, л'убл'емо, л'убл'ете, л'убл'ат'*.

У паўднёвых гаворках сустракаюцца асабовыя формы дзеясловаў II спражэння з чаргаваннем у асновах губных [б], [п], [в], [м] з губны + j: *л'ов'ат, лов'іу, с'ып'ат, с'ып'іу*. У асобных гаворках Брэсцкай вобласці пасля губнога [м] асновы вымаўляецца [н]: *кормн'у, к'ормн'ат*.

На поўнач ад лініі Смаргонь – Маладзечна – Барысаў – Клічаў – Добруш дзеясловы I спражэння трэцяй асобы адзіночнага ліку заканчваюцца на **-ць**: *жыв'е́ць, пас'е́ць, м'е́л'іць*.

У сярэднебеларускіх гаворках дзеясловы II спражэння з націскам на аснове ў трэцяй асобе адзіночнага ліку ўжываюцца без **-ць**: *хва́ць'а, гамо́н'а, пр'ос'а, ро́б'а*.

Дзеясловы I спражэння ў першай асобе множнага ліку ў большасці гаворак маюць націскны канчатак **-ом**: *б'ар'ом, жыв'ом, ідз'ом*. У гаворках заходніх раёнаў Гродзенскай вобласці, паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай ўжываецца націскны канчатак **-ем**: *жн'ем, граб'ем, несем*. Ёсць тут формы на **-мо**: *ідз'эмо, кладэмо*.

У асобных гаворках паўночнай часткі Мінскай і Віцебскай абласцей дзеясловы II спражэння маюць канчатак **-ом**: *с'адз'ом, л'аж'ом*.

Ненаціскны канчатак першай асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння выступае ў розных фанетычных варыянтах: **-ім** (*к'ол'ім, м'е́л'ім*), **-ам** (*м'е́л'ам, п'ол'ам*), **-ем, -емо** (*к'ол'ем, м'е́л'емо*), **-ым** (*к'о́лым, м'е́лым*).

Дзеясловы I і II спражэння ў другой асобе множнага ліку маюць у паўночна-ўсходнім дыялекце форму з націскным канцавым **-о**: *жн'іць'о, с'ак'іць'о*. У асобных гаворках Гродзенскай, заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываецца форма з націскам на тэматычны галосны **-е**: *н'ас'е́ць'е, б'ар'е́ць'е*.

У паўночна-ўсходніх гаворках ужыванне канчаткаў дзеясловаў II спражэння з асобы залежыць ад націску: пад націскам – **-аць**, не пад націскам – **-уць**: *с'адз'а́ць, л'е́чуць*.

Будучы складаны час у жывой мове мае дзве формы: складаную, аналітычную, у склад якой уваходзяць асабовыя формы дапаможнага дзеяслова *быць* і інфінітыва (*буду гаварыць*) і злітную, сінтэтычную, утвораную шляхам зрастання былога дапаможнага дзеяслова *імаць* (*имати*) з інфінітывам: *хвал'і́ць'му, гул'а́ць'м'ець'е*. У асобных гаворках Гродзенскай, Брэсцкай і заходніх раёнаў Мінскай абласцей ужываюцца канструкцыі з дапаможным дзеясловам *мець, мецца*: *майу ваз'і́ць', ма́йецца пазы́чыць'*.

У адных гаворках злітная форма будучага часу ўтвараецца ад інфінітыва на **-ць**: *ваз'і́ць'му*, а ў другіх – на **-ці (-ты)**: *каз'а́ць'ім'е, сыды́тым'е*.

У асобных паўночна-ўсходніх гаворках да форм другой асобы адзіночнага ліку далучаюцца часціцы **-ка, -тка**: *гл'а́н'ка, ваз'м'і́тка*.

Формы другой асобы множнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе канчаткаў **-іце**, **-ыце**, **-еце**, **-це**: *бярыце, бярэце, ідзеця*. У паўднёва-заходніх гаворках другая асоба множнага ліку загаднага ладу дзеясловаў I і II спражэнняў заканчваецца на **-еце** (**-еця**): *ідзеце, нясеце, намажэце, пішэця, зачынеця*. Брэсцкім гаворкам уласцівы канчатак **-ітэ**: *бырітэ, косітэ*. У некаторых гаворках дзеясловы, аснова якіх заканчваецца на шыпячы, маюць формы на **-чы** (**-ча**): *в'іп'ішча, л'ішчы*.

Дзеепрыметнік. У гаворках ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу, якія ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-он-**, **-т-**: *н'эк'і парж'аўл'ены, нас'іла н'амытуу, зазв'аныйа гас'ц'і*. Дыялектныя адрозненні наглядаюцца ва ўжыванні суфіксаў **-н-** і **-т-**. Дзеепрыметнікі, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца з суфіксам **-т-**, у асобных гаворках ужываюцца з суфіксам **-н-**, **-ен-**, **-он-**, **-ан-**: *зж'аны ав'ос, апр'ан'ены*.

Дзеепрыслоўе. У паўночна-ўсходніх гаворках ужываюцца дзеепрыслоўі з суфіксам **-ічы-**: *с'эдз'ечы, н'ос'ічы, пр'ос'ічы*; у паўднёва-заходніх – з суфіксам **-ечы-**: *гов'оречы, к'ос'ечы, пр'ос'ечы*. У гаворках усходняй часткі Магілёўскай і паўднёвай часткі Віцебскай абласцей дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў II спражэння з націскам на аснове, ужываюцца з суфіксам **-учы-**: *гав'оручы, к'ос'учы, н'ос'учы, б'ачучы*. Паўночна-ўсходнія гаворкі, а таксама асобныя гаворкі Прыпяцкага Палесся, захавалі старажытную форму дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на **-а**: *к'ос'іц' ст'ойа, чыт'айіц' л'эжа, ідз'а па дар'оз'а*. У паўночна-ўсходніх і некаторых сярэднебеларускіх гаворках замест формаў дзеясловаў прашлага часу ўжываюцца дзеепрыслоўі: *с'онца ўжо зайш'оўшы, там у нас быў аст'аўшыс'і хл'еп і карт'ошка, вы адн'і прый'ехаўшы?*

Прыслоўе. Дыялектныя прыслоўі ўжываюцца на абмежаванай тэрыторыі і не ўласцівы літаратурнай мове. Яны адрозніваюцца ад літаратурных прыслоўяў словаўтваральнымі сродкамі: *напраст'і* (напрасткі), *с'ілом* (сілай), *ту'така* (тут) і тым, што ўтвараюцца ад каранёў, невядомых літаратурнай мове: *х'іжо* (хутка), *л'асно* (выгадна), *ракам'а* (заўтра).

МОВА БРЭСЦКА-ПІНСКАГА ПАЛЕССЯ

Заходняе (Брэсцка-Пінскае) Палессе займае басейн верхняй Прыпяці і яе прытокаў Пі□ны і Ясельды, на захадзе ўключае правабярэжжа Заходняга Буга. На поўнач па вярхоўях Нарава і Ясельды мяжуе з Панямоннем, на ўсходзе на поўнач ад Целяхан і Лунінца□ і далей па

міжрэччы Гарыні і Сцвігі – з Усходнім Палессем. Мяжа з Панямоннем суадносіцца з мясцовымі этнонімамі (этноконамі): жыхары Панямоння называлі сваіх суседзяў (што жылі на поўдзень ад згаданай мяжы) палешукамі ці багнавікамі, а тыя іх са свайго боку – літвінамі (ліцвінамі). Прыкладна на той жа занальнай паласе пазначаліся аўтарамі XVIII–XIX стст. межы паміж Палессем і Чорнай Руссю.

З’яўляючыся зонай старажытнага славянскага рассялення, Палессе доўгі час захоўвала архаічныя рысы ў культуры і народным побыце, што заўсёды прыцягвала да яго пільную ўвагу даследчыкаў славянскага этнагенезу. Разглядаючы пытанне аб славянскай прарадзіме, даследчыкі неаднаразова звярталі ўвагу на мноства агульных у славянскіх мовах слоў, якія звязаны з ляснымі ды балотнымі ландшафтамі палескага тыпу (*лес, бор, багна, балота, гай, дуброва, мох* і інш.).

Пасля нашэсця ў VI ст. у Прыкарпацце аварыў (обраў), якія абрушылі свой удар на анцкі (дулебскі) саюз плямёнаў, апошнія, на думку Л. Нідэрле, у значнай колькасці мігрыравалі на поўнач і аселі ў Заходнім Палессі. Насельніцтва Заходняга Палесся этнагенетычна склалася на славянскай аснове (валыняне, бужане, дрыгавічы, драўляне) з удзелам асіміляваных яцвягаў, асобных груп мазаўшан і інш. У XII–XIII стст. рэгіён быў зонай уплыву і спрэчак збоку галіцка-валынскіх і літоўска-рускіх князёў, некалькі пазней – польскіх феадалаў. У гэтыя спрэчкі былі ўцягнуты і яцвягі. Яцвягі займалі басейны левых прытокаў Нёмана – Шчары, Моўчадзі, Зэльвы, Росі і Свіслачы, у той час як славянскае насельніцтва пражывала ў басейне Прыпяці і Заходняга Буга, а на поўначы, у правабярэжнай частцы Нёмана, пачыналіся так званыя “старалітоўскія” пасяленні. У няроўнай безупынной барацьбе з галіцка-валынскімі, польскімі князямі і Лівонскім ордэнам яцвягі не змаглі адстаяць сваю незалежнасць і пасля некалькіх паражэнняў, адступілі і змяшаліся са славянскім насельніцтвам. Іх асіміляцыя не была бясследнай і расцягнулася на некалькі стагоддзяў.

У складзе Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага заходнепалескі рэгіён утвараў Берасцейскую зямлю, якая захоўвала абласную аўтаномію і мела свае прадстаўнічыя органы, у прыватнасці мясцовы сойм. Брэст першым з беларускіх гарадоў атрымаў самакіраванне паводле магдэбурскага права (1390 г.). Складаная этнаканфесійная сітуацыя і палітычная барацьба прывялі ў 1596 г. да Брэсцкай царкоўнай уніі, вынікі якой мелі істотнае значэнне для лёсаў народаў Беларусі і Украіны і на працягу наступнага перыяду накладвалі свой адбітак на грамадска-сацыяльнае жыццё і этнасацыяльныя адносіны. Пасля двух раздзелаў Рэчы Паспалітай Заходняе Палессе ўвайшло ў склад Расійскай імперыі (1793 г., 1795 г.) і знаходзілася ва ўтвораных Мінскай і

Гродзенскай губернях. У 1921–1939 гг. уваходзіла ў склад Польшчы, дзе ўтварала асобны ўсходні крэс – Палескае ваяводства.

Першы ўсерасійскі перапіс 1897 г. адзначаў да 40 мясцовых гаворак (“наречій”) у Гродзенскай губерні, прычым гэтая пярэстасць гаворак была найбольш уласціва рэгіёну Заходняга Палесся. Самабытны лад жыцця, адаптаванага да мясцовых умоў, вернасць традыцыям і заповітам сваіх продкаў, адносна ізаляванасць і натуральны рытм жыццядзейнасці сельскіх акруг-пагостаў узмацнялі культурна-бытавую і фальклорна-лінгвістычную разнастайнасць у рэгіёне. Па выніках перапісу, зыходзячы з роднай мовы, тут у канцы XIX ст. пражывала 46,7 % беларусаў, 29,9 % – украінцаў, 16,8 % – яўрэяў, 3,8 % – рускіх, 2,4 % – палякаў.

На матэрыяльную і духоўную культуру мясцовых жыхароў наклалі адбітак прыродна-кліматычныя ўмовы (балоты, шматлікія, рэкі, мяккі клімат), геаграфічнае суседства і даўнія культурна-эканамічныя сувязі з Украінай і Польшчай. Прыродныя і культурныя ландшафты Заходняга Палесся неаднародныя. Найбольш населенымі часткамі рэгіёна здаўна былі Загароддзе (міжрэчча Піны і Ясельды), Пабужжа (Падляшша) і Пагарынне. Пінскае Палессе і левабярэжжа Ясельды мелі рэдкія пасяленні, раскіданыя сярод балот. Самабытны кут Пінскага Палесся – Зарэчча, дзе шматлікія рэкі (Стыр, Піна, Ясельда, Бобрык і інш.) упадаюць у Прыпяць на невялікай адлегласці, утвараючы мноства рукавоў, пратокаў, гнілых рэчышчаў.

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён Заходняе Палессе ў асноўным супадае з арэалам заходнепалескіх (брэсцка-пінскіх) гаворак, што, паводле даследчыка В.С. Цітова, утвараюць асобны дыялект на сумежжы беларускага і ўкраінскага лінгвістычнага масіваў.

Як мы ужо адзначылі, заходнепалескія гаворкі (брэсцка-пінскія, загародскія) лакалізуюцца ў Заходнім (Брэсцка-Пінскім) Палессі. Арэал іх пашырэння на поўначы і ўсходзе абмяжоўваецца лініяй: на поўдзень ад Шарашова, Пружанаў, Бярозы, на поўнач ад Белаазёрска, на поўдзень ад Целяхан, на паўночны ўсход ад Лагішына і Пагоста Загародскага, на паўднёвы захад ад Лунінца, на ўсход ад Ду□бая, на паўночны ўсход ад Століна і Стругі.

Комплекс асаблівасцей, якімі характарызуецца ў цэлым *беларускі заходнепалескі структурны тып*, або від, гаворак з’яўляецца адзінствам досыць адметных і, як правіла, істотных адрозненняў або супрацьпастаўленняў адзначаным характэрным асаблівасцям асноўнага беларускага віду гаворак. Таму заходнепалескі від гаворак, як асобны тып, ці, дакладней, іх дыялектная структурная агульнасць, вызначаецца выразнай адметнасцю. Гэты від гаворак прыкметна вылучаецца па комплексе сваіх асаблівасцей у складзе беларускай мовы, што прыводзіць

іншы раз да спроб іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі або як “мікрамовы” ці нават асобнай палескай мовы, або як іншамоўнай часткі. Але значная спецыфічная асаблівасць заходнепалескага віду гаворак ніяк не можа з’яўляцца падставай да падобных заключэнняў. Гэтыя гаворкі знаходзяцца зараз у складзе беларускай мовы і, з’яўляючыся адным са структурных дыялектных відаў нацыянальнай беларускай мовы, выступаюць у цеснай узаемасувязі і ва ўзаемадзеянні з іншымі яе структурнымі дыялектнымі разнавіднасцямі і літаратурнай мовай у працэсе нацыянальнай моватворчасці. Адметныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці заходнепалескіх гаворак апісаны Ф.Д. Клімчуком і Я.Р. Самуйлікам.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных прыкмет заходнепалескага віду гаворак з’яўляецца вымаўленне галосных гукаў [o], [a] не толькі пад націскам, але і паслядоўна ва ўсіх складах не пад націскам пасля цвёрдых зычных. Захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам называецца оканнем: *вода*□, *голова*□, *боло*□*то*, *ма*□*ло* і г.д. У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з галосным [o] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных, мае месца гук [y]: *вуда*□, *нуга*□, *гулува*□, *муро*□*з*, *суло*□*ма*, *куро*□*ва*, *сулуди*□*ти* і г.д. Называюць такое вымаўленне адпаведна уканнем.

У адпаведнасці з галосным [e] і яго рознымі мясцовымі дыялектнымі варыянтамі пад націскам, а таксама націскным галосным на месцы гістарычнага **ѣ** ў гэтых гаворках не пад націскам адзначаецца звычайна галосны гук верхняга пад’ёму [и] (або блізкі да яго) пры цвёрдым вымаўленні папярэдняга зычнага і гук [і] – пры мяккім вымаўленні: *висна*□, *нима*□, *мила*□, *тупе*□*ро* (*типа*□*ро*), *мидо*□*к*, *бида*□ (і *б’іда*□), *лисо*□*к* (і *л’ісо*□*к*), *мижа*□, *стина*□, *били*□*ти* (і *б’іли*□*ти*). Але рэалізуецца гэта асаблівасць у розных заходнепалескіх гаворках неаднолькава.

Адрозніваюцца заходнепалескія гаворкі і своеасаблівым характарам галоснага верхняга пад’ёму [и] у націскным і ненаціскным становішчы. Ён прыкметна больш пярэдні за галосны [ы] ў гаворках асноўнага беларускага віду, больш блізкі да яго варыянта [і] пасля мяккіх зычных. У заходнепалескіх гаворках пазіцыйнае супрацьпастаўленне варыянтаў галоснага [и] з’яўляецца вельмі абмежаваным і невыразным пасля мяккіх і цвёрдых зычных. Пераважная большасць зычных перад гэтым галосным, як ужо адзначалася, амаль заўсёды з’яўляецца цвёрдымі: *ми*, *ви*, *дим*, *хати*□, *син*, *вози*□, *жи*□*то*, *ши*□*ти*, *крини*□*ца*, як і *миж*, *вид* (твар), *ди*□*кий*, *ти*□*хо*, *си*□*ний*, *кури*□*в*.

Адметнай фанетычнай асаблівасцю заходнепалескіх гаворак з’яўляецца таксама і так званы ікавізм. Гэта рэалізацыя галоснага верхняга

пад'ёму [і (и)] пад націскам у адпаведнасці з мінулым **Ѣ**, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць звычайна галосныя [о], [е]: *л'іс, хл'іб, б'і□лій, д'ід, йі□сти, на руц'і□, в'із, хв'іст, к'ін', р'із, ж'і□нка, т'і□тка, п'іч, с'ім* і інш. Але магчымы ў гэтых умовах у некаторых заходнепалескіх гаворках і цвёрдыя зычныя: *лис, хлеб, би□лій, дид* і г.д. У асобных гаворках у закрытых складах пад націскам у адпаведнасці з галосным [о] ў адкрытых складах выступаюць галосныя верхняга пад'ёму, якія з'яўляюцца ў той ці іншай ступені лабіялізаванымі, падобнымі да галоснага [у] пярэдняга або задняга раду ў залежнасці ад мяккасці або цвёрдасці папярэдняга зычнага: *б'ур, т'у□тка, ж'у□нка, к'ун', в'уз, с'ул', в'ун, б'уб, дуб'у□в, конц'у□в або бур, жу□нка, кун', вуз, сул' і г.д.*

Выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі сярэдняга і верхняга пад'ёму [е], [и] і іх рознымі пазіцыйнымі адпаведнікамі: *не□рший, де□риво, те□плий, не□бо, се□рце, нисе□, зиле□ний* (або *па□рший, да□риво, та□плий* і г.д.), *сирида□, ли□па, лист, си□ний, зима□, ти□хо, ми□ло, ходи□ти* і г.д. Мяккія ж і цвёрдыя зычныя ў гаворках гэтага віду маюць месца перад [а] і яго пазіцыйнымі варыянтамі, перад [о] і [у] і ў канцавым становішчы. Пераважна мяккія зычныя характэрны перад галоснымі, якія адпавядаюць **Ѣ** ў націскных складах, хаця і тут магчымы цвёрдыя зычныя: *об'і□д, б'і□лій, л'і□то, р'і□чка* (і *оби□д, би□лій, ли□то, ри□чка*). Адметнай рысай гэтых гаворак з'яўляецца і тое, што ў большасці з іх маюць месца як цвёрдыя зычныя [р], [ц], [ж], [ч], [ш], так і парныя да іх мяккія зычныя [р'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш']: *прами□й, града□, пра□ца, кол'у□жа, па□ша, оде□жа, ча□сто і пр'а□мо, гр'а□дка, прац'ува□ти, ц'а□ц'ка, ж'а□ба, ш'а□пка, ч'а□сто* і г.д.

Нарэшце, мяккія зычныя [д'], [т'] у заходнепалескіх гаворках не маюць свісцячага прыгуку (няма дзекання і цекання), што з'яўляецца таксама вельмі істотным іх адрозненнем: *д'і□ти, нид'і□л'а, т'і□тка, д'а□д'ко, т'а□жко, мид'в'і□д', пйа□т'* і г.д.

Своеасаблівымі ў заходнепалескіх гаворках з'яўляюцца зычныя [h], [h']. Па месцы ўтварэння гэта не заднеязычныя зычныя, як у гаворках асноўнага беларускага тыпу, а фарынгальныя (глотачныя) зычныя гукі (у транскрыпцыі [h], [h']): *хо□лос, хора□ти, h'і□ркий, похо□да* і інш.

Такім жа своеасаблівым з'яўляецца тут і зычны [в]. Пра гэта сведчыць тое, што зычны [в] выступае не толькі перад галоснымі, як і ў іншых гаворках беларускай мовы, але і пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы, дзе ў гаворках асноўнага беларускага віду мае месца гук [ў]: *був, ховори□в, ста□вив, ми□вс'а, ба□чывс'а* і інш. Тыповы ён і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *вз'а□ти, вме□рти, вда□ча,*

вправо, вниз, в йоно, в школі, в нас, в хату. Відавочна, зычны [в] мае ў заходнепалескіх гаворках іншы характар у параўнанні з гаворкамі асноўнага беларускага віду па месцы ўтварэння.

Прыкметная фанетычная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта адсутнасць пазіцыйнага аглушэння звонкіх зычных: у сярэдзіне слова перад глухімі і ў канцавым становішчы звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *сад, мороз, н’іж, бабка, hraзко, hr’адка* і інш.

У граматыцы заходнепалескія гаворкі характарызуюцца асаблівымі канчаткамі назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку. Гэтыя назоўнікі маюць тут у большасці гаворак канчаткі **-ови, -еви**: *брато̀ви, кумо̀ви, д’а̀д’кови, хло̀пцови, ко̀н’еви, ду̀бови, сіло̀ви, боло̀тови, а таксама по бра̀тови, у л’і̀сови, на ду̀бови* і г.д.

Адметнасцю заходнепалескіх з’яўляецца пашырэнне канчатка **-ей** у родным склоне множнага ліку назоўнікаў жаночага і ніякага роду: *хатѐй, бабѐй, коровѐй, лѝпей, клу̀ней, с’олѐй, болотѐй, оз’о̀рей* і г.д. Пануючае становішча гэты канчатак не мае. Пашыранымі з’яўляюцца тут формы без канчатка. Але гэта ўсё ж сведчанне аб наяўнасці ў дадзеных гаворках тэндэнцыі да нівеліравання адзначаных формаў указаных назоўнікаў у напрамку пашырэння канчатка **-ей**.

Назоўнікі са значэннем дзіцянят жывых істот у заходнепалескіх гаворках у адрозненне ад іншых беларускіх гаворак выступаюць пераважна ў форме мужчынскага рода з суфіксам **-ук**: *тил’у̀к, хус’у̀к, порос’у̀к, шчин’у̀к* і г.д. Пашыраны тут таксама і назоўнікі ніякага роду тыпу *тил’а̀, порос’а̀, хусин’а̀*. Але яны істотна адрозніваюцца ад падобных назоўнікаў ў гаворках асноўнага беларускага віду сваім формаўтварэннем: *тил’а̀, порос’а̀; тил’а̀ти, порос’а̀ти; тил’а̀тим, порос’а̀тим* і г.д.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць, як у давальным склоне, толькі канчатак **-ому**: *у но̀вому, на молодо̀му, по хоро̀шому* і г.д. Гэта вынік збліжэння давальнага і меснага склонаў назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду.

Вельмі характэрная асаблівасць прыметнікаў разглядаемых гаворак – гэта “сцягнутыя” аднаскладовыя канчаткі: канчатак **-а** ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага роду, канчатак **-е** ў гэтым жа склоне і ліку ніякага роду і канчатак **-у** ў вінавальным склоне адзіночнага ліку жаночага роду. Назіраецца гэта “сцяжэнне” канчаткаў звычайна тады, калі націск мае месца на аснове формы прыметніка: *но̀ва, хоро̀ша, сѝн’а; но̀ве, хоро̀ше, сѝн’е; но̀ву, хоро̀шу, сѝн’у*. Пад націскам у падобных умовах канчаткі прыметнікаў маюць двухскладовую форму: *молода̀йа, чужа̀йа; молодо̀йе, чужо̀йе; молоду̀йу, чужу̀йу*.

Прыметнікам у гэтых гаворках уласцівы таксама канчатак *-ий* з выразным канцавым [й] у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду, што назіраецца як пры націску на канчатку, так і тады, калі канчатак з'яўляецца ненаціскным: *молоди□й, чужы□й, но□вий, хоро□ший*.

Найбольш значная адметная асаблівасць дзеясловаў заходнепалескіх гаворак – гэта форма ў інфінітыве. Дзеясловы, як з асновай на зычныя, так і з асновай на галосныя, маюць тут у інфінітыве канцавы суфікс *-ти*: *йі□сти, ни□сти, роби□ти, бра□ти, жи□ти, купа□тис'а, ми□тис'а* і г.д.

Характарызуюцца заходнепалескія гаворкі асаблівымі формамі будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання. Для іх тыповыя формы, якія з'яўляюцца спалучэннем інфінітыва адпаведнага дзеяслова з асабовай формай дзеяслова *имети (мати)*: *robi□тиму, robi□тимеш, robi□тима, robi□тимем, robi□тимете, robi□тимут'*. Але пашыраны тут таксама і складаныя асабовыя формы будучага часу адзначаных дзеясловаў тыпу: *бу□ду robi□ти, бу□диш robi□ти, бу□де robi□ти* і г.д.

Гаворкі заходнепалескага віду адрозніваюцца і асаблівасцю асабовых формаў дзеясловаў з асновай на [г], [к] або [ч] у інфінітыве. Гэтыя дзеясловы ва ўсіх асабовых формах, у тым ліку і ў форме першай асобы адзіночнага ліку і трэцяй асобы множнага ліку, маюць у аснове перад канчаткам зычны [ж], [ч]: *мо□жу, пичу□; мо□жеш, пиче□ш; мо□же, пиче□; мо□жут', пичу□т'*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім зычным [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'у□, ломл'у□, купл'у□, ста□вл'у і ро□бл'ат', ло□мл'ат', ку□пл'ат', ста□вл'ат'*. У гэтым жа становішчы адзначаецца і зычны [й]: *робйу□, ломйу□, купйу□, ста□йу і ро□бйат', ло□мйат', ку□пйат', ста□йат'*.

Заходнепалескім гаворкам у адрозненне ад гаворак асноўнага беларускага віду ўласцівы ўказальны займеннік *ц'ой* або *с'ой* (у значэнні гэты), адносна-пытальны займеннік *шо* або *што*, а таксама шэраг адрозненняў у словаўтварэнні і слоўніку.

У складзе беларускай мовы заходнепалескія гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў і адпаведна адносна невялікай і цэласнай тэрытарыяльнай групай. Разам з гэтым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Выразнай адметнасцю тэрытарыяльнага пашырэння структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння. Заходнепалескі дыялектны ландшафт з'яўляецца спалучэннем розных па канфігурацыі і

велічыні тэрытарыяльных частак гаворак заходнепалескіх структурных разнавіднасцей.

Адзначаная расчлянёнасць заходнепалескіх разнавіднасцей гаворак у іх узаемным тэрытарыяльным пашырэнні, дробнасць іх тэрытарыяльных частак у складзе заходнепалескага дыялектнага ландшафту і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што лінгвагеаграфічныя матэрыялы аб гэтых гаворках, сабраныя для ДАБМ па прынятай для ўсёй Беларусі сетцы апорных населеных пунктаў, былі дастатковымі толькі для атрымання звестак аб іх агульных асаблівасцях і межах, а таксама аб стракатасці гэтых гаворак па мясцовых асаблівасцях і сродках. Для раскрыцця ж структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак і складанага малюнка іх тэрытарыяльнай групоўкі, узаемнага размяшчэння іх тэрытарыяльных частак і іх размежавання патрэбна было мець звесткі аб гаворках у межах заходнепалескай групы па больш густой сетцы апорных населеных пунктаў, ці, інакш кажучы, неабходна было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне.

Грунтоўнае вывучэнне іх адносін па найбольш яркіх асаблівасцях пераважна фанетыкі і групоўкі ў 60–70-я гады ХХ ст. ажыццявіў Ф.Д. Клімчук. Ён улічыў таксама працы па гэтаму пытанню папярэднікаў (К.П. Міхальчука, Я.Ф. Карскага, МДК, Ю. Тарнацкага, Л. Асоўскага). Прапанаваная ім групоўка заходнепалескіх гаворак грунтуецца на звестках аб гэтых гаворках, сабраных для ДАБМ, на новых спецыяльных даследаваннях іх асобных частак і асаблівасцей, на ўласных назіраннях над гаворкамі ў больш чым 500 населеных пунктах у межах іх заходнепалескай групы. Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф.Д. Клімчуком у асноўным паводле іх адносін па фанетычных адрозненнях. Гэта найбольш дэталёвае абагуленае адлюстраванне і раскрыццё асаблівасцей заходнепалескіх гаворак у цэлым і сістэмы іх структурных разнавіднасцей, а таксама складанага і стракатага тэрытарыяльнага пашырэння і ўзаемаразмяшчэння частак іх гаворак. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак, або, інакш, да гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся, ці паўднёвага захаду Беларусі, адносілі звычайна ўвесь абшар акаючых гаворак гэтай яе часткі. Традыцыйным з'яўляецца таксама, як адзначае Ф.Д. Клімчук, “дзяленне гаворак брэсцка-пінскага Палесся на паўночныя і паўднёвыя”.

Паўночныя гаворкі ў складзе брэсцка-пінскіх (заходнепалескіх) у іх традыцыйным вылучэнні называюцца звычайна *паўночнабрэсцкімі гаворкамі*. З фанетычных асаблівасцей, якімі характарызуюць і адрозніваюць іх ад паўднёвых брэсцка-пінскіх гаворак, – гэта найперш еканне, інакш, вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [e],

[ê], [o], [ô], [a] ($e < e, ь$): *в'есна□, з'емл'а□, кл'ено□вы, с'ереда□, погл'едз'ёў, дз'е□с'еу', уре□мье, па□л'еу, чеу'в'е□р, жена□ты, кошел'и□, редз'е□йшы, це□на* і т.д.(або вымаўленне гукаў [e], [o], [a]: *в'есна□, з'емл'а□, кл'о□новы, с'ереда□, погл'адз'е□ў, дз'е□с'ау', ур'е□мья, па□л'еу, чеу'в'е□р, жона□ты, кошел'и□, редз'е□йшы, цена□*).

Пашыранай асаблівасцю паўночнабрэсцкіх гаворак з'яўляецца вымаўленне ў складах перад націскам у становішчы пасля губных зычных галоснага гука [a] у адпаведнасці з націскным [e]. Губныя зычныя перад гэтым з'яўляюцца цвёрдымі (**Ѣ** > a, e (< e, ь) > a): *васна□, вадро□, бада□, мадо□вы, парабра□ц'і, парайе□хаў* і інш.

У націскным становішчы ў гэтых гаворках у адрозненне ад брэсцка-пінскіх паўднёвых у адпаведнасці з гістарычным **Ѣ** мае месца пераважна галосны гук [ê] "закрыты": *л'êс, с'в'êт, с'êно, поб'êг, на ноз'ê*.

У закрытых жа складах у адпаведнасці з галосным [o] у адкрытых складах выступае галосны гук [ô], а ў асобных гаворках – [ê]: *кôн', вôл, гôд, парôг, кôл'ко* або *кêн', вêл, гêд* і г.д.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з'яўляецца дзеканне і цеканне (*дз'ен', ц'ен'е□□р, дз'ес'а□ты, дз'а□дз'ко, ц'о□тка*), ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных у розных умовах перад галосным [i(ы)] (*з'іма□, с'і□ла, дз'і□к'і, л'і□па, гн'ілы□, н'і□ц'і* і *сы□ты, дым, лы□ко, позы□чыла*), наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], а таксама цвёрдага [ц] у пэўных умовах (*жа□ба, ка□ша, ча□сто, рêчка, па□леу, цêўка*), наяўнасць у становішчы перад [e] мяккіх зычных, акрамя губных (*з'емл'а□, кл'е□пк'і, с'естра□, ц'ена□р, дз'ес'а□ты, кон'е□ц*), саканне (*наіе□ўса, зобра□ласа, почало□со*), зычны [ў] у пэўных умовах (*стаў, пра□ўда, прыіе□хаў, воўк*) і інш.

Паўночнабрэсцкія гаворкі, як гэта выразна відаць з адзначанага комплексу найбольш характэрных для іх асаблівасцей, "вельмі блізкія, па словах Ф.Д. Клімчука, да гаворак заходнегомельскіх", г.зн. да гаворак ўсходнепалескай часткі слуцка-мазырскай групы паўднёва-заходняга дыялекту. На думку П.М. Гапановіч, Ю.Ф. Мацкевіч, яны з'яўляюцца, безумоўна, адзінымі з гэтымі гаворкамі па сваёй дыялектнай аснове і выступаюць фактычна іх працягам, хоць і своеасаблівым па геаграфіі. Паўночнабрэсцкія гаворкі ўтвараюць адносна нешырокі пояс, які прымыкае да ізагласнай мяжы паміж заходнепалескімі гаворкамі і гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Інакш кажучы, яны адносяцца да гэтага масіву, а не да ўласна заходнепалескіх гаворак. Загадкавым і незвычайным з'яўляецца, безумоўна, гэты пояс усходнепалескіх гаворак па яго ўтварэнні і паходжанні. Аднак гэта загадка для гістарычнай дыялекталогіі.

На сумежжы паўночнабрэсцкіх з уласна заходнепалескімі Ф.Д. Клімчук адзначае існаванне "пераходных" гаворак. Ён вылучае дзевяць відаў такіх гаворак (і адпаведна дзевяць іх тэрытарыяльных груп), якія аб'ядноўваюцца ім умоўна пад агульнай назвай **сярэднябрэсцкіх**.

Калі разглядаць іх па парадку з усходу на захад, гэта **сярэднепагарынская** гаворка – г. Столін і навакольныя вёскі: на месцы націскага **Ѣ** вымаўляецца [ê] “закрытае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [i] (Рэчыца, Церабяжоў): *б'элы, с'эно, б'ілы, с'іно*; на месцы націскага [o] у новых закрытых складах выступае [ô] “закрытае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [y] (Рэчыца, Церабяжоў): *вôз, кôн', вуз, кун'*; націскны [ы] пасля губных перайшоў у [i], зычныя перад ім мяккія: *м'і, в'і, б'ік, м'іло*; перад [e] (< e, ь), а таксама ненаціскным [e] (< **Ѣ**) зычныя губныя, пярэдняязычныя, акрамя [л'], цвёрдыя: *беда, тече, везе, несе, село, першы, ден'*; дзеканне і цеканне адсутнічае, аднак як факультатыўны варыянт гукаў [д'], [т'] часам ужываюцца сярэднія гукі паміж [д'], [дз'], а таксама паміж [т'], [ц'] (Столін, Струга), апошнія (г.зн. гукі сярэднія паміж [д'], [дз'], паміж [т'], [ц']) пераважаюць у некаторых гаворках (Бухлічы, Варані): *ход'іт'і, ход^{оз}'іт'і* і інш.; **беражнаўская** – вёска Беражное каля Століна (усходнепалеская фанетыка, але адсутнічае дзеканне і цеканне), **лунінецкая (лунінская)** – у вёсках на захад ад Лунінца: на месцы націскага **Ѣ** выступае [i]: *л'іс, сн'іг*; на месцы націскага [o] у новых закрытых складах пад націскам выступае пераважна [ы]: *выл, кын'*; перад [e] (< e, ь, ненаціскны **Ѣ**) вымаўляюцца мякка пярэдне- і заднеязычныя, перад [i] – губныя, пярэдне- і заднеязычныя: *с'ело, д'ен'ок, м'іска, з'іма, ног'і*, “аслабленае” дзеканне і цеканне (Вулька I) або яно (дзеканне і цеканне) адсутнічае (Лунін) (дарэчы, у маіх запісах у в. Лунін Лунінецкага раёна дзеканне і цеканне прысутнічае); **бобрыцкая** - вёска Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска: аканне ў пераднаціскных складах: *дарога, малако*; дзеканне-цеканне адсутнічае; перад [e] вымаўляюцца мякка пярэдняязычныя, перад [i] – пярэдняязычныя, губныя і заднеязычныя: *с'ело, з'емл'а, з'іма, м'іска, ног'і*; **паўночналагішынскія (валішчанска-аброўскія)** гаворкі – на поўначы Пінскага (вв. Хварасно, Валішча, Вулька Лаўская) раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім (вв. Аброва (раней належала да паўднёвацеляханскіх), Рэчкі, Рудня) (за аснову ўзята гаворка в. Рэчкі): на месцы націскага **Ѣ** вымаўляецца [ê]: *б'элы, с'эно*; на месцы націскага [o] у новых закрытых складах – [ô]: *вôз, бôл'ш, кôн'*; звужаецца гістарычны [ы]: *син, риб, воли, дим*; перад галоснымі [i] (< i, ы), [e] (< e, ь, ненаціскны **Ѣ**) усе зычныя, акрамя [л'], цвёрдыя: *миска, зима, ног, беда, с'ело, догвейе* (перад заднеязычнымі непаслядоўна: *тихвейе*);

дзекаанне-цеканне адсутнічае: *д'ед, т'ен', ходи□ти* і г.д.; **паўднёвацеляханскія** - на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім (вв. Коланск, Амяльная, Глінная, Гошча, Турная, Краглевічы), Пінскім (вв. Азарычы, Клятняя) і Бярозаўскім (в. Рэчыца) раёнах: на месцы націскага **Ѣ** выступае пераважна [ê]: *л'êс, с'êно*; на месцы націскага [о] у новых закрытых складах выступае пераважна [e] або [ê] “закрывае”, у асобных гаворках – [o] (Рэчыца): *вез, стел, вêз, стêл, воз, стол*; адзначана звужэнне этымалагічнага [ы] пасля губных зычных: *висо□□ко* і г.д.; губныя і пярэдняязычныя перад гістарычным [і] вымаўляюцца мякка: *м'і□ска, б'і□т'і, ход'і□т'і, з'іма□*; перад [e] (< e, ь) і ненаціскным [e] (< e, **Ѣ**) губныя, пярэдняязычныя, акрамя [л'], і задняязычныя вымаўляюцца цвёрда: *беда□, село□* (часам слабая велярызацыя), *до□вгейе*; дзекаанне-цеканне адсутнічае, некаторыя носьбіты гаворак вв. Краглевічы і Турная мяккія [д'], [т'] вымаўляюць з прыгукам [дз'], [ц']: *ход'і□т'і, т'і□хо, д'ед, т'ен', ход^{дз}'і□□□т^у'і, т^у'і□хо, д^д'ед, т^у'ен'* або [дз'], [ц'] з прыгукам [д'] [т'] *ходз^д'і□ц^м'і, ц^м'і□хо, дз^д'ед, ц^м'ен'* (в. Турная), адзначаны спецыфічныя асаблівасці гаворкі в. Клятняя; **малецкія** – Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна: на месцы націскага **Ѣ** выступае [іе], часам [ê]: *б'іелы, б'êлы, с'іено, с'êно*; на месцы націскага [о] у новых закрытых складах выступае [yo], часам [ô]: *вуоз, буол'ш, куон', вôз, бôл'ш, кôн'*; зычныя губныя, а таксама [д], [т], [з], [с], [н] перад этымалагічным [e] (< e, ь), рэфлексам [і], ненаціскным [e] (< **Ѣ**) цвёрдыя, зычны [л'] мяккі: *робы□□ты, ходы□ты, косы□ты, зыма□, возы□л'і, гоны□л'і, везе□, село□, ден', ал'е□*; дзекаанне-цеканне адсутнічае: *д'іед, т'іело, несу□т'*; **верхнясельдскія** гаворкі – у цэнтры і на поўначы Бярозаўскага, у цэнтры і на ўсходзе Пружанскага раёнаў, паводле ДАБМ, яны вызначаюцца вельмі выразна, як асобная дыялектная адзінка: на месцы націскага **Ѣ** вымаўляецца [іе], у некаторых гаворках – [ê] “закрывае”: *хл'іеб, с'іено, хл'êб, с'êно*; на месцы націскага [о] у новых закрытых складах вымаўляецца [yo], у некаторых гаворках – [ô] “закрывае”: *вуон, муой, куон', вôн, мôй, кôн'*; перад гістарычным [e] зычныя [б], [в], [м], [п], [д], [т], [з], [с], [н] цвёрдыя, [л'] мяккі: *бе□рог, змерз, пе□ршы, ден', те□плы, везе□, село□, нема□, ал'е□*; перад этымалагічным [і] зычныя губныя, задняязычныя, [дз'], [ц'], [з'], [с'], [н'], [л'] мяккія: *с'і□н'і, з'іма□, ходз'і□ц'і, л'і□хо, б'і□ц'і, гурк'і□*; мяккія [д'], [т'] пераходзяць у [дз'], [ц']: *ходз'і□ц'і, несу□ц'*

Зразумела, што сярэднябрэсцкія гаворкі – гэта звычайныя гаворкі сумежжа розных дыялектных відаў, у прыватнасці гаворкі месцапраходжання межавога пучка ізаглас адрозненняў гаворак асноўнага масіву і заходнепалескіх гаворак. Сярэднябрэсцкія гаворкі з'яўляюцца

агульнай прыналежнасцю абодвух беларускіх дыялектных абшараў і рэальнай мяжой кожнага з іх.

Заходнепалескія гаворкі як асобны структурны від гаворак у складзе беларускай мовы па пэўнаму агульнаму для іх комплексу асаблівасцей і як асобная тэрытарыяльная група – гэта, як лічыцца, паўднёвы абшар (частка, група) гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся. Ф.Д. Клімчук, зыходзячы з мясцовай назвы *Загароддзе* ў адносінах да тэрыторыі пашырэння гэтых гаворак (і адпаведнай назвы мясцовага населеніцтва), называе іх загародскімі.

Заходнепалескія, або загародскія, гаворкі, паводле групоўкі Ф.Д. Клімчука, складаюць чатыры досыць адрозныя структурныя разнавіднасці (адна з іх "пераходная"). Гэта істотная і паказальная асаблівасць загародскіх гаворак, вельмі важная пры разглядзе іх паходжання на тэрыторыі Заходняга Палесся.

Найбольш характэрнай і пашыранай разнавіднасцю загародскіх гаворак з'яўляюцца **сярэднезагародскія гаворкі**. Паводле Ф.Д. Клімчука, з боку фанетыкі яны характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі.

Націскны вакалізм сярэднезагародскіх гаворак вызначаецца наяўнасцю гука [i] у адпаведнасці з мінулым **ѣ**: *л'і□то, б'і□лій, hr'ix, см'ix, ц'in, тоб'і□, ййі□, с тойі□*.

Галосны [и (і)] выступае тут у закрытых складах пад націскам, як правіла, у адпаведнасці з галосным [о] у падобных умовах у адкрытых складах: *стил, hi□рка, ходи□вл'а, в'із, м'іст, к'ін', ж'інка, т'ітка, л'ih, конц'ів, брат'ів*. Але больш пашыраным у падобных умовах і становішчы пры мяккім або паўмяккім папярэднім зычным з'яўляецца галосны гук [у]: *к'ут, б'уб, в'уз, ж'у□нка, т'у□тка*.

Пад націскам у становішчы пасля мяккіх зычных у пэўных умовах выступае галосны гук [а]: *д'а□кувати, з'ат', йа□ма, hl'а□ну, hr'а□дка, ж'а□ба, душ'а□, ч'ас, ц'а□ц'ка*.

Не пад націскам пасля цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч] мае месца ў пэўных умовах галосны гук [о]: *жолу□д, пчола□, чолов'і□к, чоты□р'і*.

Мае месца не пад націскам галосны гук [о] у пэўных умовах і пасля мяккіх зычных: *св'окру□ха, йоho□, л'і□тн'оho, в'і□т'ор, д'овба□ти і інш.*

У сярэднезагародскіх гаворках у адпаведнасці з галосным [е] пад націскам і галосным [і] з **ѣ**, як і ў адпаведнасці з націскным [и (і)], не пад націскам рэалізуецца гук [и(і)]: *тipe□р, нixa□й, нима□□, снижо□к, чириви□к, зилинува□тий, писо□к, в'ййі□, ho□зиро, па□лцив* (як і *син'і□, лиса□, диві□тис'а* і інш.).

У канцавым адкрытым складзе не пад націскам галосныя [е] і [и (і)], у тым ліку і ў адпаведнасці з мінулым **ѣ**, ужываюцца ў тых жа ўмовах, што

і пад націскам: *по́ле, со́нце, бу́де, но́ве, ходи́те*, але ў *я́ми, до та́еі, у ха́ти, у ша́тці, з на́шій, з б'і́лой*.

Націскаму галоснаму [а] пасля мяккіх зычных у дадзеных гаворках у ненаціскным становішчы заўсёды адпавядае таксама гук [а]: *т'а́гну, йа́ліна, часі́, по́йаса, м'і́с'ац', ви́жав, клу́н'а*.

Кансанантызм сярэднезагародскіх гаворак у параўнанні з іншымі гворкамі адрозніваецца галоўным чынам пашырэннем і ўжываннем мяккіх зычных.

Мяккія зычныя ў гэтых гаворках паслядоўна выступаюць перад націскным галосным [і] у адпаведнасці з мінулым **Ѣ**: *б'і́лій, об'і́д, св'і́т, м'і́с'ац, д'і́д, л'і́то, то́б'і́, на ноз'і́, на миж'і́, у ко́нц'і́, на хор'і́*.

Мяккія губныя зычныя [б'], [п'], [в'], [м'], заднепаднябенныя [h'], [x'], [к'], мяккія [ж'], [ш'], [ч'], [р'], [ц'] маюць месца перад націскным галосным [і] у закрытым складзе, які адпавядае галоснаму [о] у адкрытым складзе: *б'і́б, в'і́л, п'і́зно, м'і́й, тв'і́й, св'і́й, h'і́рко, ко́нц'і́в, к'і́н', тх'і́р, ж'і́нка, пч'і́лка, ко́ш'і́в, р'і́н, в'і́н*. Іншыя зычныя ў гэтых умовах з'яўляюцца звычайна цвёрдымі, але могуць быць таксама і мяккімі: *стил і ст'і́л, тий і т'і́л, зи́рка і з'і́рка, ніж і н'і́ж*.

Перад галосным [а] у складзе пад націскам маюць месца ў пэўных умовах мяккія зычныя, у тым ліку і [ж'], [ш'], [ч'], [р']. У становішчы ж перад націскным [а] магчымы толькі цвёрдыя адпаведнікі гэтых зычных: *ж'а́ба, ш'а́пка, ч'ас, кри́ч'а́ти, hr'а́дка*, але *жа́бин'а, ша́по́к, коча́ні, кол'у́жа, ту́ча, hpáда*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [а] у падобных умовах выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – у спалучэнні з наступным мяккім [н']: *п'я́тка, св'я́то, мн'а́хкий, мн'а́со, зв'я́зати, п'я́та, жи́риб'я, пл'е́мн'а* (відаць, па аналогіі: *симн'а́ – сям'я, зимн'а́ – зямля*).

У сярэднезагародскіх гаворках пашырана ўжыванне мяккага зычнага [ц'] не толькі перад галоснымі [і] і [а], але і перад [о], [у], перад зычнымі і ў канцавым становішчы: *ц'а́ц'ка – ца́цка, ц'а́ц'о́к, рука́виц'у, у сто́лиц'у, хло́пц'і, ко́нц'і*.

Сярэднезагародскія гаворкі ўтвараюць некалькі тэрытарыяльных “масіваў”. Прыкметныя тэрытарыяльныя абшары гэтых гаворак маюць месца ў Іванаўскім раёне і на сумежжы з ім на захадзе Пінскага раёна. Невялікімі астравамі выступаюць мясцовыя гаворкі гэтай разнавіднасці ў многіх іншых месцах Загароддзя (асобныя вёскі або некалькі суседніх вёсак).

Другая па значнасці структурная разнавіднасць загародскіх гаворак – **паўночна-ўсходняя, або паўночназагародскія, гаворкі**.

У паўночназагародскіх гаворках у адпаведнасці з мінулым **ѣ** пад націскам мае месца галосны [i(и)]: *л'іс, хл'іб, д'ід, л'іто, поб'іh, ризати, цілий, на мижи*.

Адрознівае гэтыя гаворкі рэалізацыя пад націскам у закрытых складах гука [у] у адпаведнасці з галосным [о] у адкрытых складах. Пры гэтым папярэдні зычны перад галосным [у] застаецца такім жа цвёрдым або мяккім, як і перад галосным [о] у адкрытым складзе: *кун' – конь, вун – ён, стул – стол, кут – кот, поруh, нуч, сул', руй, हुrкий, жуnка, кл'ун, т'утка, по йуй*.

Факультатыўна ў падобных умовах і становішчы ў некаторых паўночназагародскіх гаворках выступае як бы дыфтонг [уо] або вельмі закрыты гук [ô] {*куон', куот, або кон', кот*). У гэтых мясцовых гаворках у адпаведнасці з [i(и)] з **ѣ** магчымы таксама дыфтонг [іе] або [ê] (*риезати, д'іед* або *рêзати, д'êд*).

Пасля мяккіх зычных у пэўных умовах тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, мае месца галосны гук [а] як у становішчы пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы: *д'аd'ко, подн'ати, л'ажу – лягу, йачний, кон'а, мн'ата, вйан'е, тйата, д'ад'ки, м'іс'ац, хоd'ат, клуn'а, кореn'n'а*.

У гэтых гаворках у адпаведнасці з галосным [е], а таксама [i(и)] з **ѣ** ў становішчы пад націскам мае месца ў ненаціскным становішчы гук [и]: *сниги, типеr, стриха, бижимо, йийи, бида, ризак, цина, кажимо*. Але ў закрытых паслянаціскных складах у падобных умовах мае месца, як правіла, гук [е]: *корен', оsem, налец, оsen', пишеш, буdеш*.

Галосны [е] у адпаведнасці з націскным галосным [е] мае месца не пад націскам у канцавым адкрытым складзе: *поле, св'іже (молоко), буде*. У адпаведнасці ж з [и(i)] з **ѣ** выступае гук [и(i)]: *у хати, на морози, на пороz'и, у шапці, новойі, у молодоіі*.

Найбольш характэрным і прыкметным адрозненнем паўночназагародскіх гаворак у галіне кансанантызму з'яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р] і [ц]: *ризати, цілий, цаца, жаба, часто, бироza, жоvтий, куру, кажу, молодица, сажа, нуж, нуч, косец*.

Большая тэрытарыяльная група гэтай разнавіднасці загародскіх гаворак, або, паводле Ф.Д. Клімчука, “масіў гаворак”, пашырана на паўночны ўсход і захад ад Пінска. Невялікія “масівы” гэтых гаворак маюць месца на паўночны захад ад Століна, на поўдні Бярозаўскага, на поўначы і захадзе Драгічынскага раёна, на паўднёвым захадзе Пружанскага і Камянецкага раёнаў, на ўсходзе Маларыцкага раёна. Астраўкамі гэтыя гаворкі, як і сярэднезагародскія, адзначаны ў розных іншых месцах.

Менш пашыранай, але вельмі своеасаблівай з'яўляецца трэцяя структурная разнавіднасць загародскіх гаворак, якія названы Ф.Д. Клімчуком *тараканскімі* (паводле былой назвы Таракань вёскі Імянін Драгічынскага раёна, адной з вёсак “масіву” падобных гаворак у раёне). Адрозныя асаблівасці тараканскіх гаворак, у прыватнасці фанетычныя, вызначаюцца значнай арыгінальнасцю і адметнасцю.

У галіне націскага вакалізму характэрнай асаблівасцю тараканскіх гаворак з'яўляецца паслядоўная рэалізацыя ў адпаведнасці з мінулым **Ѣ** галоснага гука [i] у спалучэнні з мяккім папярэднім зычным: *л'іс, хл'іб, р'і□дко, ц'ін, ц'і□лій, мн'і, на руц'і□, у вод'і□*.

Падобны гук [i] (або [и]) у сувязі з наяўнасцю мяккага або цвёрдага зычнага мае месца таксама ў закрытых складах у адпаведнасці з галосным [о] у аналагічных умовах у адкрытых складах: *ниж, сил', стил, зи□рка, к'іт, пор'і□һ, һ'і□ри, биз чоб'і□т, пч'і□лка, ж'і□нка, шч'і□тка, прив'і□з, прин'і□с, т'і□тка, ш'іс'т'.*

Адной з найбольш адметных якасцей націскага вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [e] у тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [и] (або [і] пасля мяккіх зычных): *сен – сын, бек – бык, хе□трий, ходе□в, дите□на, косе□в, ре□ба, же□то, ле□па, те□х'ій, се□ний, пей, мей, шей, рабе□й, старе□й, дубе□, столе□, соме□, з воде□, биз руке□, з на□ме, рука□ме, робе□те, те – ты, ме(мо) – мы, ве□те – вы, воне□ - яны.*

Праўда, галосны [e] у гэтых умовах і становішчы мае выразны характар не заўсёды. Нярэдка яго ўспрымаюць як вузкі гук [e], “сярэдні” паміж гукамі [e] і [и]. Ён як бы не зусім устойлівы ў гэтых гаворках па якасці, схільны да адвольных якасных ваганняў у межах ад гука [e] да вузкага [ê], блізкага да [и].

Таксама спецыфічнай і яркай асаблівасцю націскага вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца і рэалізацыя галоснага гука [а] у адпаведнасці з [e] у іншых загародскіх гаворках: *мад – мёд, ба□роһ – бераг, ва□чур – вечар, ода□жа, па□рышы – першы, читва□р, да□риво, да□вит', да□сит', на□бо, та□шча, віча□□ра, вра□мн'е, тас'т', са□рце, дан', кона□ц, варх, ова□чка, мижа□йу, шарс'т', кон'а□м – канём, ножа□м – нажом і г.д. Гук [а] у гэтых умовах выступае досыць паслядоўна і выразна.*

Нарэшце, да ліку характэрных прымет націскага вакалізму тараканскіх гаворак адносіцца і рэалізацыя гука [e] у адпаведнасці з галосным [а] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'е□ба – жаба, ш'е□пка – шапка, йе□ма, вз'ев, д'е□д'ко, з'ет', йе□чний,*

пйе□тка, пйе□тий, мн'е□со, пол'е□к – паляк, *тил'е□* – цяля, *миж'е□* – мяжа і інш.

З гэтымі асаблівасцямі націскага вакалізму тараканскіх гаворак звязаны і некаторыя іх асаблівасці ў вымаўленні галосных не пад націскам. Мае месца, у прыватнасці, рэалізацыя гука [а] у адпаведнасці з [е], характэрная ў становішчы пад націскам, а таксама нярэдка і тады, калі падобны галосны выступае не пад націскам (*ва□чур* і *ваче□□ра*, тое ж *мадо□к, бароге□* – берагі, *машо□□к, пасо□к, зала□ний, тапа□р* – цяпер, *мана□* – мяне, *таба□, саба□, на брав, на ба□чив*), заўсёды вымаўляецца гук [а] у канцавым становішчы ў дзеясловах у другой асобе множнага ліку абвеснага і загаднага ладу (*хо□дита, но□сита, ста□нита, ке□нита* – кіняце і *ходе□та, носе□та, ста□н'та, ке□н'та* – кіньце, *пе□йта*), таксама, як і пад націскам, рэалізуецца гук [е] у ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з галосным [и] у канцавым становішчы (*ле□пе* – ліпы, *зе□ме* – зімы, *не□тке, ха□те, ко□не, д'і□те, ходе□те* – хадзіць, *пе□те* – піць, *ле□те* – ліць, *носе□те* – насіць). Аднак пасля мяккіх зычных не пад націскам тут мае месца гук [а], у той час як пад націскам у адпаведных умовах выступае, як адзначалася, гук [е] (*вз'ала□, але вз'ев, йачма□н', пйат'і□рка, л'аж'е□те* – ляжаць, *те□с'ача, ко□с'ат, п'і□сн'а*).

Адрозненні ёсць таксама і ў галіне кансанантызму дадзеных гаворак. Але гэта толькі некаторыя асаблівасці ва ўжыванні цвёрдых і мяккіх зычных, і яны не з'яўляюцца такімі значнымі, як асаблівасці вакалізму.

Тараканскія гаворкі выступаюць асобнымі астравамі ў многіх месцах Загароддзя. Гэта, як адзначае Ф.Д. Клімчук, гаворкі некалькіх вёсак у Маларыцкім раёне, значны “масіў” такіх гаворак у Драгічынскім раёне. Невялікія астраўкі (адна-дзве вёскі) падобных гаворак ёсць у Кобрынскім, Іванаўскім, Пінскім і, магчыма, у іншых раёнах Загароддзя.

Чацвёртую, *паўднёвазагародскую* структурную разнавіднасць загародскіх гаворак Ф.Д. Клімчук лічыць “пераходнай” паміж сярэднезагародскімі і тараканскімі гаворкамі. Так, для паўднёвазагародскіх гаворак характэрны гук [е] над націскам у тых жа ўмовах, што і ў тараканскіх гаворках, пасля мяккіх зычных (*свйе□то, т'е□жко, пйет', йе□ма, ж'е□ба, мор'е□м'і*, хоць і непаслядоўна, але мае месца тут у становішчы пад націскам адначасова з [и] таксама і гук [е] (*син* і *сен, бик* і *бек, ходи□в* і *ходе□в, ри□ба* і *ре□ба, ми□ти* і *ме□ти*), у націскным становішчы выступае ў гэтых гаворках галосны [е], а іншы раз і гук [а] у адпаведнасці з ім (*мед* і *мад, ве□чур* і *ва□чур, пе□рший* і *па□рший, ове□чка* і *ова□чка*).

Разам з тым тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, рэалізуецца пад націскам гук [і] у адпаведнасці з мінулым **ѣ** (*л'іс, хл'іб, сн'іh, ц'і□лий*), гук [і] (або [и]) у адпаведнасці з [о] у закрытых складах (*в'із, м'і□цно, к'ін'*,

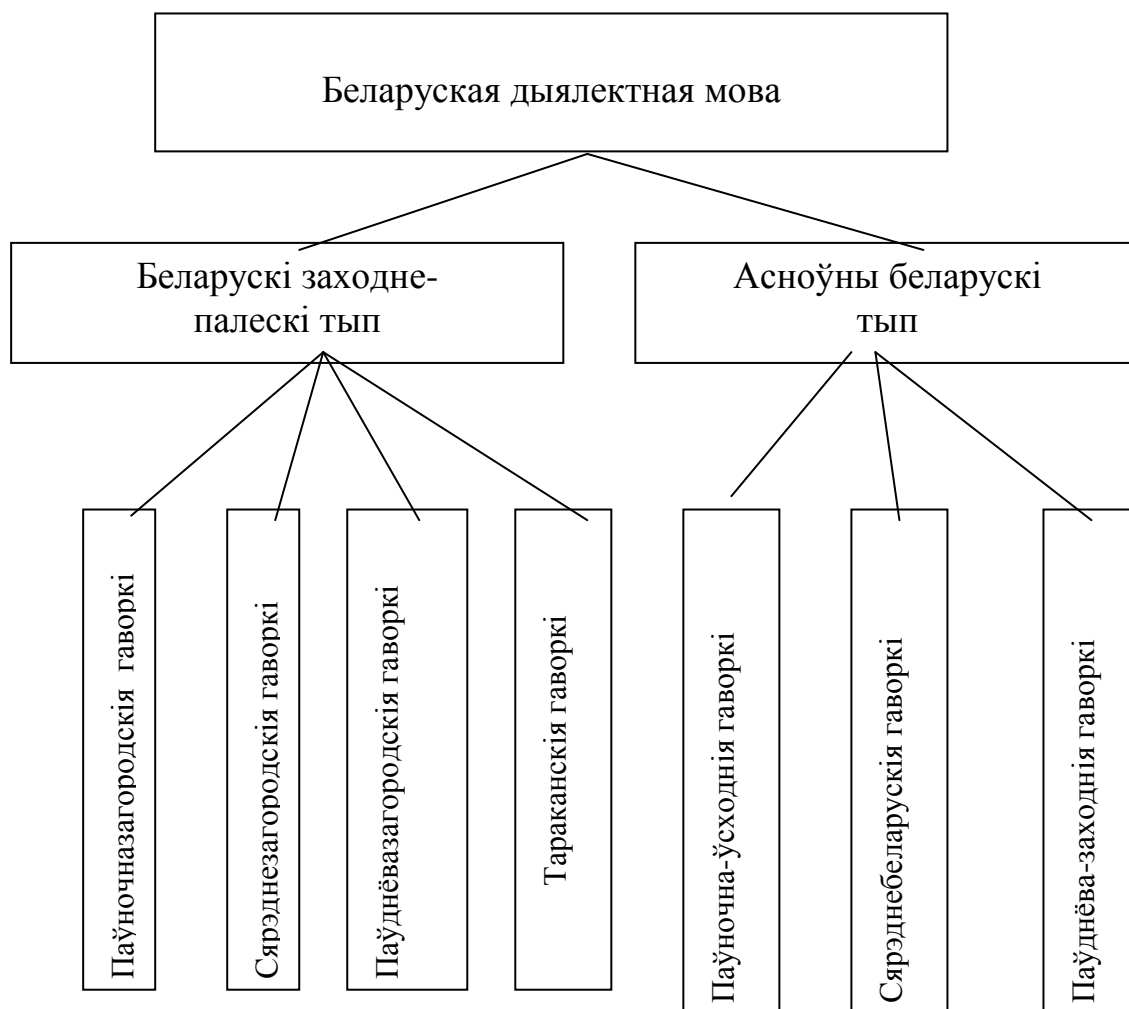
в'ін, ж'і□нка). Але магчымы ў падобных умовах у некаторых з гэтых гаворак і гук [і], які нагадвае [у]. Гэта як бы губны галосны [у] пярэдняга рада (в'уз, м'у□цно, к'ун', ж'у□нка). У закрытых складах пасля націску ў адпаведнасці з [е], [а] мае месца гук [и] {хло□тиц', камин', де□сит'}. Характэрны мяккі зычны [ц'] (рукови□ц'а, па□лиц', ц'а□ц'ка, коц'уба□, па□л'ц'ув, за□йц', коне□ц'). Але шумныя і [р] тут у становішчы перад галосным [а] не пад націскам з'яўляюцца толькі цвёрдымі (часи□, жарту□йе, праде□, на□ша). Толькі цвёрдымі яны выступаюць і перад галоснымі [о], [у], перад зычнымі і ў канцавым становішчы (шум, чу□йу, скажу□, жо□втий, чо□боты, жона□тий, ру□чка, п'іч, иде□ш, куру□, зи□рка, зв'ір, типе□р, ніж).

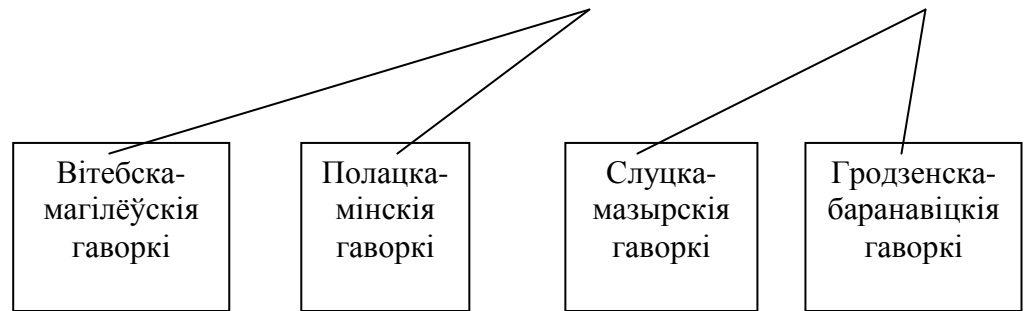
Мяжой загародскіх, або заходнепалескіх, гаворак на поўначы і ўсходзе з'яўляюцца, як адзначалася, сярэднябрэсцкія гаворкі, дзе мае месца пучок ізаглас адрозных асаблівасцей заходнепалескіх гаворак і гаворак асноўнага беларускага віду. Але, як зазначае Ф.Д. Клімчук, “галоўнымі фанетычнымі рысамі, якія выразна акрэсліваюць загародскія гаворкі з поўначы, усходу і паўночнага захаду, з'яўляюцца адсутнасць дзекання і цекання, цвёрдасць губных і пярэднеязычных перад галоснымі [е], [и], гук [и] не пад націскам у адпаведнасці з [е], [а] пад націскам, а таксама гук [і] у адпаведнасці з **ѣ** і [і] (або [и]), а ў асобных гаворках сярэдні паміж [і] і [у] у закрытых складах у адпаведнасці з [о] у адкрытых”. Кіруючыся гэтым, Ф.Д. Клімчук умоўную паўночную і ўсходнюю мяжу загародскіх гаворак праводзіць па поўначы Камянецкага раёна, па паўднёвым захадзе Пружанскага і далей па яго мяжы з Кобрынскім, праз Бярозаўскі раён, па мяжы Іванаўскага з Івацэвіцкім, па поўначы Пінскага, па паўднёвым захадзе Лунінецкага і па захадзе Столінскага раёна.

Размяжоўваецца гэта заходнепалеская група гаворак беларускай мовы, па заключэнню Ф.Д. Клімчука, выразным пучком ізаглас і на поўдні з валынскімі, або заходнепалескімі, гаворкамі ў складзе ўкраінскай мовы. Адпаведны пучок складаюць ізагласы такіх асаблівасцей, як оканне ў загародскіх гаворках і уканне ў заходнепалескіх украінскіх, галосны [о] пасля мяккіх зычных у пэўных умовах у загародскіх у адрозненне ад [е] у суседніх украінскіх (с'о□стри, зил'о□ний у адрозненне ад се□стри, зеле□ний}, гук [и] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах у загародскіх у параўнанні з [е] ва ўкраінскіх {типо□, висна□, сило□, до мине□ і тепло□, весна□, село□, ду мене□}, суфікс **-са** ў зваротных дзеясловах у загародскіх у адрозненне ад украінскіх з **-с'а**, а таксама адпаведна гук [о] у пэўных умовах не пад націскам у супрацьлегласць гуку [і] або [и] у суседніх украінскіх (св'о□кор, тоб'і□, топ'і□ро, подскочи□ти і св'і□кор, тиб'і□, тин'і□ро, п'ідскочи□ти), мяккі зычны [т'] у адрозненне ад [к'] ва ўкраінскіх {т'ітра□д', т'і□тка, т'і□л'ки і

к'ітра□д', к'і□тка, к'і□л'ки), пратэтычны [h] у параўнанні з [в] {ho□стров, hu□лиц'а), падоўжаныя зычныя ў пэўных умовах (нас'і□н'н'е, кло□ч'ч'е, вис'і□л'л'е) і інш.

У граматыцы – гэтыя формы *бабе□й, в'орсте□й, хате□й* у родным склоне множнага ліку ў загародскіх гаворках і *баб'і□в, версто□в, хато□в* у заходнепалескіх украінскіх, адпаведна *зил'о□ний, дубо□вий* у назойным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду і *зеле□ни, дубо□ви* (зеле□ні, дубо□ві), займеннік *ге□той* у адрозненне ад заходнепалескага ўкраінскага *отсе□й*, мяккі зычны [й], [л'] ва ўмовах тыпу *жириб'я□, дрімл'у□* і адпаведна зычны [н'] у адзначаных украінскіх у такіх умовах – *жеребн'а□, дремн'у□*, пачатковы галосны [о] – *осл'о□п, оho□н', хор'і□х* і зычны [в] – *вслеп, в'hon', вр'ix*, значная колькасць выяўленых Ф.Д. Клімчуком іншых фанетычных, марфалагічных, а таксама лексічных адрозненняў. Структурная дыялектная сістэма гаворак беларускай мовы, якую ўтвараюць два іх галоўныя тыпы (гаворкі, што можна назваць гаворкамі асноўнага беларускага тыпу, і гаворкі беларускага заходнепалескага тыпу) прадстаўлена схематычна (рысунк 1).

Рысунак 1 – Дыялектная сістэма гаворак беларускай мовы.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ

Тэма: Асноўныя паняцці дыялекталогіі

Тэарэтычныя пытанні:

1. Дыялекталогія, гаворка, групы гаворак, дыялект.
2. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.
3. Асноўныя дыялектныя адрозненні.
4. Паняцце дыялектнай зоны.
5. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць тэкст (дадатак: тэксты №№ 1–14), выявіць рысы, якія адрозніваюць гаворку ад літаратурнай мовы. Вызначыць, да якога дыялекту належыць гаворка.

2. Прааналізаваць прыклады, запісаныя ў розных гаворках Беларусі, і вызначыць супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні. Выпісаць іх па групам: фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя.

Боцян (Слуцкі р-н), доў, проўда, сказоў (Слоніўскі р-н). ідзэ, пяэ, вядзэ (Капыльскі р-н), па лясо.х, у грыбох (Клецкі р-н), нага, вадá, багáты (Мінскі р-н), ногá, водá, богáты (Столінскі р-н), ідзэць, пяэць, вядзэць (Аршанскі р-н), даў, праўда, сказаў (Рэчыцкі р-н), бусел (Мінскі р-н).

3. Па тлумачальным слоўніку беларускай мовы вызначыць значэнне наступных слоў (словы ўзяты з “Беларуска-рускага слоўніка” (1962)). Звярнуць увагу на стылістычныя паметы, патлумачыць розніцу падачы.

Аслізлы разг.; відны обл.; вокнішча обл.; гарышча обл.; гламазда обл.; гожа обл.; дзядзінец обл.; духмень обл.; журбота разг.; заёрзаць обл.; забарсаць разг.; клікун обл.

Тэма: Лінгвістычная геаграфія

Тэарэтычныя пытанні:

1. Асноўныя паняцці лінгвагеаграфіі.
2. Лінгвагеаграфічныя працы беларускай мовы.
2. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць параграфы з “Праграмы для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” Я.Ф. Карскага. Адказаць на пытанні: 1. Якія дыялектныя з’явы запісалі збіральнікі. 2. Ці адлюстраваны яны на

“Этнаграфічнай карце беларускага племені” Я.Ф. Карскага (ДАБМ, карта VII)? 3. Якім дыялектам беларускай мовы ўласцівы гэтыя асаблівасці?

2. Скласці карту “Групоўка гаворка на тэрыторыі беларусі”. Супаставіць яе з картай “Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII), вызначыць і патлумачыць адрозненні.

3. Якія два тыпы пытанняў прапануе праграма, па якой сабраны матэрыял для ДАБМ. Разгледзець карты №№ 228, 250, 336–337 ДАБМ і адказаць, як падаецца матэрыял сабраны па гэтыя пытанні.

“1. Як у вас называецца:

156. Як называецца столь у хаце: столь, паталок, пакот...

176. Як называецца пасуда для малака: кушын, збанок, гладыш, гарлач, стаўбун, кухлік...

2. Ці ўжываюцца ў вас словы і ў якім значэнні:

274. Мост – а) падлога; б) падмосткі, дзе спяць?

281. Ляда – а) высечаны ўчастак лесу, які раскарчоўваецца пад поле; б) сарнякі ў абмалочаным збожжы; в) набіліцы ў кроснах?”

Тэма: **Фанетычная транскрыпцыя**

Тэарэтычныя пытанні:

1. Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў.

2. Фанетычны алфавіт.

3. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць тэкст, запісаны арфаграфічным пісьмом, затранскрыбіраваць яго (дадатак: тэкст № 5).

Тэма: **Вакалізм і кансанантызм**

Тэарэтычныя пытанні:

1. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі.

2. Ненаціскны вакалізм.

3. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак.

4. Оканне ў беларускіх гаворках.

5. Еканне ў беларускіх гаворках.

6. Ікавізм беларускіх гаворак.

7. Уканне ў беларускіх гаворках.

8. Змены зычных у гаворках.

9. Асіміляцыя і яе віды. З’ява дысіміляцыі.

10. Падаўжэнне зычных у гаворках.

11. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў.

Практычныя заданні:

1. *З тэкстаў (дадатак: тэксты №№ 1–6) выпісаць усе фанетычныя з’явы, скласіфікаваць іх. Вызначыць, якому дыялекту яны характэрныя.*

Тэма: Граматычныя асаблівасці назоўніка

Тэарэтычныя пытанні:

1. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду.
2. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку.
3. Катэгорыя склону ў гаворках.
4. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў.
5. Асаблівасці другога скланення назоўнікаў.
6. Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Скланенне назоўнікаў множнага ліку.
7. Архаічныя канчаткі *-ох (-ôх, -уох), -ех* назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.
8. Рознаскланяльныя назоўнікі.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць, якія адрозненні ў катэгорыях роду, ліку і склону паказаны ў наступных словах. Назваць дыялектныя і агульнаўжывальныя рысы.*

Ляжалі ў ровя, у вёсца, кацялок супу, была жызня, многа песняў, селі на вароцех, аб дзяўкох, кот паловыў мышы, пры бацьковы, даць есці парасю, стаяла на дарозя, дзве градзе, паехаў за дравіма, чыстая бланка, літра малака, фіранкі на абедзве акне, выганяць у полё, бацько доў у пасагу, у дубох, нехта прадае куры.

Тэма: Граматычныя асаблівасці прыметніка і займенніка

Тэарэтычныя пытанні:

1. Асаблівасці ўжывання поўнай і кароткай форм прыметніка.
2. Сцягнутая форма прыметніка.
3. Скланенне прыметнікаў.
4. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі.
5. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, незначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэння ў гаворках.

6. Указальныя займеннікі.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць, якія з форм займеннікаў дыялектныя. Чым яны адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных форм (асновай, канчаткам, націскам)? На тэрыторыі якога дыялекту сустракаюцца?*

1. У тэй бабы была свая дачка. 2. Узаром кагалам, пасеім штоль у калхоз. А хтоль і на сабе араў. 3. Іна была і цётка і цётка ейная была адна. 4. Сёго року шэ нэ было. 5. Вітэ намы ганьбуэтэ. 6. Саша, ты. Верна, знаіш што, чаму твой цяёнок такей харошый. 7. Ім же трэбо кождому хозайство.

2. *Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў. Вызначыць асаблівасці ўтварэння ступеней параўнання; формаў ліку, роду і склону; поўных і кароткіх формаў.*

1. А бярозаў грып і чорны – велька разніца. 2. І шапка смачнейша, ён многа салошчы і многа смачнейшы. 3. Бліны пяклі йішменныі, аўсянныі, грецкіі. 4. А выхадноё было куплёнэ. 5. А балотна вада, дак яна ж гразна. 6. Наткуць юпак у клетачку: клетачка сінянька, клетачка зялёнянька, клетачка жоўцянька і фарсяць. 7. А цэп рабілі так: палка адна доўга, другая – карочайша. 8. У нас клуб вэлыкы. 9. У добрую пагоду едзіш у лес.

Тэма: Граматычныя асаблівасці лічэбніка

Тэарэтычныя пытанні:

1. Формы скланення колькасных лічэбнікаў адзін (адна, адно), два (дзе), тры, чатыры ў беларускіх гаворках.

2. Склонавыя формы колькасных лічэбнікаў ад пяці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць.

3. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

Практычныя заданні:

1. *Выявіць лічэбнікі. Растлумачыць, чым яны адрозніваюцца ад адпаведных форм літаратурнай мовы.*

1. Дзевіць гадоў мела, пашла службыць. 2. Пэцьяра дзяцей мая. 3. Троячка дзяцей мая й Маня мая. 4. У Мані тры комнаце, кухня чацвёрта. 5. Ужэ дзве сцяне вівалі. 6. У яе летась было дваццаць двоя. 7. Што я з вамы пяцерыма буду дзельць? 8. А Дунька ш чатыромы хлопцамы живе. 9. Еслі ў бацька тры сыны, йім же трэбо кождому хозайство. 10. На двох дзяўчат тры раткі даюць. 11.

Тэма: Граматычныя асаблівасці дзеяслова

Тэарэтычныя пытанні:

1. Разнастайнасць канчаткаў дзеясловаў.
2. Граматычныя формы будучага часу.
3. Формы загаднага ладу ў гаворках.
4. Зваротныя формы.

Практычныя заданні:

1. *Выпісаць дзеяслоўныя формы. Якія з іх агульнанапашыраныя, а якія – дыялектныя?*

1. Скіняцца хуста, круцячыся, далоў, хоць хто падымя, тады кіняш танцаваць, возьмяш хусту ды на галаву. 2. Хазячка, міленька, памажэця мне хоць адзецца! 3. Быў яшчэ кавалер, прынясець мне есці, у тварох накрышыўшы й хлеба, й бліноў. 4. Што ня робя – усё с песьнямы. 5. Даўней ні было такой яды, як цяпер ядзём. 6. Водзюцца белкі, заіц. 7. Расмы купалісі, плыла, адна галава відаць. 8. Мо дзве хаце асталосо пасля вайны. 9. Зожнэм жіто, у снопочкы пов'яжемо. 10. Што ш табе шчэ расказаці? 11. Лапцей ні было каму плесць. 12. Воны кормляць курэй. 13. Трэба будэ напісаці ёму. 14. Тата ўжо быў перш памёршы.

2. *Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў (дадаток: тэксты №№ 1–9). Ахарактарызаваць іх.*

Тэма: Граматычныя асаблівасці дзеепрыслоўя і прыслоўя

Тэарэтычныя пытанні:

1. Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках.
2. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на -а.
3. Формы ступеней параўнання прыслоўяў.

Практычныя заданні:

1. *Выпісаць прыслоўі, паказаць іх значэнне і ўтварэнне.*

Басанош ышла, хадзіць уваласах, хадзіць напяхату, дарога дрэнная, пакуль абуя, табе лацно, зранні ўстала, на стале няма, саўсім ніяк зроблена, як урэжу, урэжу наётлеў, обувала чобуты, була мэнча, йшлы надаўгат, нек вышлі, трэбо мусово йіхаты, зложы наопашкы, есць папоўніцы, цалюткі дзень, выпіў нагбом.

Тэма: Сінтаксіс у дыялектнай мове

Тэарэтычныя пытанні:

1. Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў.
2. Бяззлучнікавыя сказы.
3. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў дыялектнай мове.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць спосабы выражэння залежнага слова ў дзеяслоўных словазлучэннях.*

1. Пашукáй мяхá на траву́ (Валеўка Навагрудскага раёна).
2. Купілі зруп (Дземяшы Пастаўскага раёна).
3. Гусі заганю ў хлеў (Валеўка Навагрудскага раёна).
4. Сяджу сабе ды ўнукаў гадую (Зарачча Браслаўскага раёна).
5. Сыны пагадаваў (Трайчаны Любанскага раёна).
6. І забалелі яму ногі (Вараны Докшыцкага раёна).
7. У мяне так баліць галава (Карпавічы Вілейскага раёна).
8. Я тады на грыпу хварэла (Хоўхлава Маладзечанскага раёна).
9. У нас дачка балей зопам (Таль Любанскага раёна).

Тэма: Лексіка

Тэарэтычныя пытанні:

1. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.
2. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.
3. Супрацьстаўленыя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы).
4. Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.
5. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы.
6. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць значэнне слоў.*

Дордзік, свесь, вугна́, пабабіцца, трыб, барлёшы, змынюшчаты, галузувато, цвічыць, віткадок, кондлушыты, атопак, галашчок, грэбкі, кокора, лобакі, прыпусціць, оберэц, яружына.

Даведка: сястра жонкі, абутак з рызіны, пакрыцца бугаркамі, абрэзаныя гумавыя боты, блін з бульбы, сырое халоднае надвор'е,

надакучлівы чалавек, лясная просека, даць мянушку, моцны мароз, жорстка біць, трымаць у строгай дысцыпліне, пайсці хутчэй, клінковы тварог, зношаны лапаць, вёслы на ўключынах, невялікі вадаём, частка каркаса лодкі, купка поля сярод лесу.

2. З дыялектнага слоўніка выпісаць: а) 5–7 слоў, якіх няма ў літаратурнай мове; б) 7–10 слоў, якія адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных суфіксамі і прыстаўкамі; в) 3–4 словы, якія адрозніваюцца значэннем.

3. Выпісаць 2–3 слоўнікавыя артыкулы з “Дыялектнага слоўніка” Ф. Янкоўскага, прааналізаваць іх будову, параўнаць з будовай слоўнікавых артыкулаў “Глумачальнага слоўніка беларускай мовы”. Зрабіць вывад пра спецыфіку будовы слоўнікавага артыкула ў дыялектным слоўніку.

Тэма: Фразеалогія

Тэарэтычныя пытанні:

1. Агульнае азначэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма.
2. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў.
3. Мнагазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове.
4. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі.
5. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні:

1. Выпісаць са слоўнікаў прыказак 10–15 устойлівых адзінак, у склад якіх уваходзяць дыялектызмы. Раскрыць значэнне дыялектных лексем на дыялектных слоўніках.

2. Патлумачыць значэнне фразеалагізмаў.

Мўху зловыты, на свойі колэса оглянўтысь, накрытыся хвостом, носок заглядзе ў пысок, рогы положыты, стрыгчы зубамы, тараторы розводыты, як шчылюбыны шчытають, бы дурному свій, вівэрнуць кожу́ха, жму́рэм пойці, капорэ вонэ, нёмір стоіць, пойці скрэдомарозрэзаць хлеб.

3. Карыстаючыся фразеалагічнымі слоўнікамі, выпісаць на тры прыклады на варыянтнасць, сінанімічнасць, мнагазначнасць, антанімічнасць і аманімію ў дыялектных фразеалагізмах.

ТЭКСТЫ ДЛЯ МОЎНАГА АНАЛІЗУ

Тэкст № 1

Неколі казлі, шоб діты не топталі жЫта. А обычно дэты, і я знаю. Неколі, помню, в хованкі по жыте. Ну як хто-нэбудь побачыт, да накрычат, да кажут: “Вы знаэтэ, че не? Там Русалкі жывут с працáмі. Ну, такіе працá булі. Ну, такіе неколі працá булі. О тут неколі болото було за гэтымі хатамі. І вода, і жабы, жабы, жабы кругом крумкалі. Ручáйнік був тóто вот. І вот як наччут полóтён зімою. А весно́ю вжэ ростіла́лі вот так по водé. Так і лежалі по водé, отбéльваліся, а потóm іх вымáлі, ложылі на такі слон деревяны, і былі такіе працé. Тут дэржыш за ручко́ю. Хозя́ін іх усех посék на дрóва. Тут такéе шы́ршее, а под нізом зубы́-зубы́-зубы́ такіе ўжэ. І вжэ высно́ю бабы́ ты́мі працáмі лупя́ть. Выбéльвалі, выбéльвалі так ты́е полóтна. То неколі пужáлі нас русáлкамі: там русáлкі с працáмі – заб’é. Хто там боявсь тых русáлок. Бэгалі, ныдэ́ нэ ба́чылі. Русáлкі булі жэ́ншчыны. А я ны знаю́ якіе. Ну я імéла в віду́ неколі, шо воны́ не такіе ўжэ і злы́е. А як чыта́ла неколі про тую́ новогóднюю́ ноч. Хто ёго́ напісáв про тых русáлок. Як тáя бу́ла паны́чка, чы́ як е́і, па́нночка. То там наоборóт. Такéе во. А в нас это́ імéлі в віду́, шото́ такéе, ну, злэ́е, стра́шнэе, раз заб’é. Значы́ть, ужэ́ плохéе, раз заб’é. А тыпéр, тыпéр діты́ вжэ́ тако́го ны́ знаю́ть.

Шляжко В.І., 1922 г.н.,
уражэнка і жыхарка в. Рудня Ивацэвіцкага раёна, малапісьменная.

Тэкст № 2

На одні́х буська́х ужó дзі́вімся. А вот буська́ нема́. Она́ одзіно́кая. Дзéток вы́годовала́, а то ж яйца́ наі́граны. Той, мо́жэ з другі́мі наі́гровáла. Буські́ так як лю́дзі, он пропа́дзёт, то она́ за друго́го. У ты́я го́ды прылетáе, то б’ю́цца воны́, буські́, а цяпéра не. Я вы́йду сама́, той на гэ́тых бусéк но і дзі́влю́ся. А оні́ росту́т. Моло́дзенькі́х двóе. Это́ ж вона́ нэ́чы́м ко́рміць. Адзіно́кая. Прыля́тае па́ру раз яе́ провэ́даць, то мо́ друго́й. Як у молоды́х ёсця́ любóвнікі. Мо́жэ прапа́в, ці подо́х, вот яка́я бэ́да.

А неколі́ пойдзі́ у лес, то пта́шачкі́ спыва́юць. Да во, у пта́шачкі́ голы́вка малéнька і вуткі́ малéнькі. А вона́ знаé, колы́ адляцéці і колы́ прыляцéці. Да своé месцéчко найт́і, дзе вона́ была́. Это́ подумáць. Як жа́ зіму́ оны́ адлята́юць пта́шачкі́. А у мянэ́ пта́шачка́ бу́ла, я ку́рам ста́віла во́ду, а воны́ мне пі́лі, оно́ кіт сядзéў коло́ мэ́нэ, а пóсле раз, як скóчыў і забраў аднэ́, скóчыў і задушыў яе. А она́ тáя пта́шачка. А ча́сто ба́чу, як я іду́, а вона́ вы́леціць пэ́рэдо мно́ю да і поскáча тáя пта́шачка. А то кіт забраў, то бу́ла плі́ска, шо скáча з доўгі́м хвастóм. Да кіт задушыў. Задушыў, а вона́ засталáса́ адна́ і вжэ́ трэ́ці год як у тэ́і пта́шачкі́ нема́

па́ры. То гэ мне шко́да яе. Гэнь во іду́ да́жэ коло магазі́на вона́ менé встрéтиті і абы́дзе, встрéтит на даро́зе. Я іду́ і вона́ пэ́рэдо мно́ю побéгае кро́шкі, то́я пта́шэчка. Я на дашчэ́чку пасы́плю да под я́блоньку поло́жу. І вжэ она́ мэ́нэ зна́е. Ужэ мо тры годы́ однэ́нька. Ніко́лі шоб з кі́м. А я ду́маю, бо я одна́ жы́ву, то вона́ зо мно́ю.

Кура́тнік Г.А., 1922 г.н.,
уражэ́нка і жы́харка в. Свя́тая Во́ля Ива́цэві́цкага раё́на,
малапі́сьменная.

Тэ́кст № 3

Ра́ньшэй як жэ́ж бу́ло, ра́ньшэ ны так як за́ра хо́дять. Прыхо́дять у сваты́ ныділь дьві до сва́дьбы, догво́рця і сва́дьба. А сва́дьба тая: збыра́юця до невэ́сты невэ́стыны ро́дственнікі збыра́юця, а до жыні́ха жыні́ховы. І посні́дають, поку́шають і невэ́ста йы́дэ до цэ́рквы, а жыні́х собі́ йы́дэ до цэ́рквы. Ко́ньмы, ко́ны позапрага́ють. Ны вме́сте, ну, як з дру́гого сы́ла, то він йы́дэ сво́імы кі́ньмы. І в жыні́ха йы́дуть одны́ мужы́кы, мушчы́ны, а у дів́кы вжэ йы́дуть і свахы́ йы́дуть усі́. Ну й там пуд цэ́рквыю вжэ встрéтця. Пovýнчяю́ця, тогды́ жыні́х садо́вты невэ́сту на свй́й ві́з. І пойы́халы до нівэ́сты. Там посы́дять, посы́дять і вжэ вэ́чэр, вжэ жыні́х отпра́вляеця до́ому, одйі́жджя́е, бо нівэ́ста надво́дыть його́ із свата́мы. Шэ́ спыва́ють, пода́рки да́е ля ма́тэры і ба́тьковы, ну, бі́лы ма́терья́л. На дру́гый дэ́нь знов позбыра́еця родня́, посні́дае, прыйы́жджя́е жыні́х уже́ за нівэ́стою. Вэ́купля́ють ко́су, о, потом вэ́купля́ть, вжэ пі́дуть по жыні́ха на двір зва́ты, а нівэ́сту схава́ють, поса́дять стару́ю ба́бу, мужы́ка за невэ́сту вузьму́ть, от такы́ і посмы́юця. Но і тоды́ вжэ як усё конча́еця прыхо́дыть жыні́х, вжэ невэ́ста сы́дыть і вжэ жыні́ха обво́дять. Невэ́ста сы́дыть за сто́лом, а жыні́ха обво́дять круго́м сто́ла тры ра́зы. І вжэ невэ́ста но́гы ёму́ пэ́рэставля́е. Ну, ты сы́дыш за сто́лом і тако́ но́гі жыні́ху пэ́реста́выть. Сэ́б він пэ́рэступы́в, то бу́дэ покі́рний, а йы́ньшый то взьме́ пудо́бье но́гы і всё. Ну і вжэ сы́дять, сяда́ють, там погу́ляють трóхы, погу́ляють, поді́лять коро́вай молодухы́н і всё, і тоды́ сяду́ть шчэ́ пойы́дять трóхы і забыра́ють молодуху́. Забыру́ть ту́ю молодуху́, повэ́зуть, чырэ́з яку́ю годы́ну чі пувторэ́ вжэ пэ́рэзвы́ йы́дуть, вся роды́на йы́дэ молодухы́на і там ужэ́ сні́данне бэ́ру́ть, то за́ра нымá тако́го шо гэ́то, а колы́ як молодуха́ йдэ́ так трэ́ба ручны́кэ вышы́ва́ты, штук п'ять – ші́сть, насты́лныкы. Ну і вжэ як пэ́рэд сні́даннем тым, быру́ть зныма́ють з пэ́ршого сто́ла, всё скы́дають і вжэ вона́ там насты́лныкы стэ́лэ усі́, кі́ко там вона́ ма́е, всі́ на одён стыл́ і кладэ́ сні́данне, ну і на дру́гый стыл́ кладэ́, а ручны́кэ вжэ розві́шують на о́кнах, на ря́мкы, порозві́шують усю́ды і вы́шыты ручны́кэ. І вжэ потом гэ́того, сні́данне пойы́дять і забыра́юця

йїхаты. Пырэзвэ пойідуть, а коровай ділять вжэ на трэ́тій дэнь у кавалэра. А як молодухі ділять коровай, то там, ну тоже булы, ну то раньшэ булы, шо там подаркы ма́ло хто клав, там як по́ложить тры рублі, п'ять рублів. А вжэ як тако блысько дэ із сыла́ своёго, то вжэ на трэ́тій дэнь збыра́еця шчэ роды́на гэта, йїдуть там снідаты до молодухы, а молодуха тоды вжэ пырыдіва́юця в цыгань і, шчо там ны робылы. І докторі, узьму́ть у грэлку набыру́ть водкы і даю́ть, і вкóлы даю́ть з горі́лки, і з тэі, і промь́вку рóблять. І всячыну робылы. Ну як вжэ далэ́ко, то тако. А як твуй па́па жыны́вся, то тоже вже на дрúгый, не на трэ́тій дэнь уже попрыхóдылы. Уже тыі стовпы́вськы попрыхóдылы. Той Ва́ся с Пугачёвкы. Дя́тко Ва́ся, то той, вже одра́зу, із са́мого рання́. Мні там, ка́же, ны нара́выця, мні тут ліпш нара́выця. Потóм усі попрыїжджя́лы. Молодúху вызу́ть із собо́ю сюды́ вже, о. Прыставля́лыся такó.

Галавейка В.М., 1926 г.н.,
уражэнка і жыхарка в. Агароднікі Жабінкаўскага раёна,
малапісьменная.

Тэкст № 4

Ну ішла́ неvéста за́муж. В субóту собіра́лы, гэтых, подру́жок, выно́чкі плылы́, молодúй прывя́зувалы до кóсэй. А потом вішалы лэ́нты на той выно́чок. Молода́я з лэ́нтамы такі́мы була́, нівэ́ста.

Хвату́ шылы, пэ́сні спыва́лы, корова́я пыклы́, мысы́лы. Кулака́мы ны мысы́лы, бо потому шо б́удэ жыні́х нівэ́сту б́ыты, як кулака́мы. А так, па́льцaмы, потом на столі́ обва́лювалы, потом палы́лы пэ́чку. У нас такі́ большы́і ста́вылы вéтки, обвыва́лы ті́стом такі́м, тройча́ткі называ́лыся, двойча́ткі. В пэ́чке обпі́калы іх, ма́залы йїцэ́м. І вжэ як поса́дять корова́я на лопату́ такúю большúю, гэтого, поса́дять у піч тогó корова́я, потом мы́юць рúкі, выно́сять на двур і спыва́юць пі́сьню, пі́сьню вжэ пою́ть. Як гэто вжэ пою́ть, тую пі́сьню.

Корова́йнычкі рúкі мы́лы
Пуд вышы́ньку вóду лы́лы,
Коб вышы́нькі плоды́лыся,
Молоды́і любы́лыся.

І гэтак тры ра́зы, гэтого, спыва́юць. Потóм выйма́юць тогó корова́я. Собыра́юць родню́ і вжэ прыхóдыть жыні́х до нівэ́сты по хусткі́, называ́лысь, у нас называ́юць. І вжэ кві́ткі тогды́ вшчы́пляюць. Дру́жкі ля жыні́ха і ля свідéтеля. Свідéтеля тогды́ ны бу́ло, называ́вся ча́шнык.

Ча́шныковы даю́ть платка́ в карма́н. Тыпэ́р ужэ ны даю́ть. Платка́ в карма́н кладу́ть молодóму. І цві́ты бра́лы гэто вжэ тіпа́ нівэ́сту купля́юць. Ну, а на дрúгі дэнь вжэ іду́ть у цэ́ркву вынча́тысь. Тыпэ́р то вжэ в субóту. Чы як рóблять. Тогды́ то в ныді́лю була́ сва́дба.

А в поньдiлок прыданы. Вжэ быруць, тогды назывався кúхор. Быруць тогó кúфра на коня, становяць на повóзку. Садяцца, той чашнык, там, шэ хто. I йiдуть ужэ на тым кúхровы аж до жынiхá. Прыданэ ужэ называюць. Постiль вызуць ужэ тогда. Гэто постiль як забыраюць невэсту, постель з невэстою. Йiдуть двi чы тры постiльныцы, як у нас называюць, постiль слáты молодым. Постылаюць потóm, такii шуткi, вiлкi быруць у сарái, пэснi поюць. А потóm о так. А потом ужэ як у поньдiлок iдуть до жынiхá. Прыданэ у нас называюць. На скрыни туй йiдуть. Там жынiх ужэ той выхóдыть i сват. Там скупляюць ужэ. Кúльки скажут там грóшэй, вóткi.

Васiлеўская В.А., 1934 г.н.,
ураджэнка i жыхарка в. Здiтава Бярозаўскага раёна, малапiсьменная.

Тэкст № 5

Трыццаць тры гóда жыву́ одна, бэз мужыкá, мiй мужык умэр в колхóзе на робóтэ, дэнь робiв у Тышковiчах, солóму збыра́в, колiсь нэ булó чым кормыты скотыны. Пры́хав сюды в Глы́нную на гэту конáву i вот смэрть споткала його, прывэзлы́ мне нэ жыво́го. Дво́е дэток у мэнэ вмерлó. Пэршы хлóпчык вмер, затым по два гóдiка, родылася дэвочка, тожэ пубула́ гóдiка помэрла́, родóвся трэ́тi посла тых дэток, гэты слава Бóгу ну шчэ покúда жывий, в áрмii служы́в, iнстыту́т кóнчыв, до áрмii кóнчыв медучылишчэ. Прыйшóв з áрмii, пойшóв в iнстiту́т медеци́нскi гэтой, зэрэ рóбыть урачóм, дво́е з ёго дэтэй хлóпэть i дiвчына. Хлóпэть рóбыть пiсьмены пэрэвóдчык у Мiнску. До мэнэ прыезжаюць нэ вэльми чiсто, бо далéко. Во такó i жыву́, колупаюсь. Да i прожыла́ гэтак i зэрэз жыву́. А прожыла́ вжэш ужэ мнóго, вжэ вóсемдэсят шэсть год прожыла́, я i нэ думала, шо гэтульки прожыву́, а прожыла́, шо зрóбиш, тэжкая жызьнь моя́.

Краўчук М.С., 1927 г.
ураджэнка i жыхарка в. Карсынь Iванаўскага раёна, малапiсьменная.

Тэкст № 6

Я ўмею лён сэяць. Чэрыз плячó – вядрó, насыплiш сюды з мiшкá i пашóў сэиць. Мы ляшы́лi. Ляшыць ето што. Вот iдут тры, чаты́ри, пяць старiкóў рядкóм, у плячó. Нада ў дзве жмэни: раз во сюды кiнiш, раз во сюды. I слéдуюшчiй так. А кала паслэдняга, што б знаць дакúда пасэяна, прымэрна iду́ я – дзяўчóнка там ци́ мальчышка какей. Iдзэць рядам, iдзэць i нагу́ вот так ця́нiць, штоб смугá была́, штоб былó вiдаць. Тады́ ё́тат ряд кóнчыли́, пасéли, яшчó вот так захóдзюць, абрáтна так станóвюцца – вот так i сэюць. Пóтым узы́дзiць, вiрасцiць. Барану́юць апяць на людзях. Палóли, iдзём у какей фарту́х траву́ ёту, а тады́ аднесэш дзе-нiбúдзь кiнiш,

можа дзе пустое, можа дзе кусток там, дзе камень – туды траву сабіраім. Тады лён браць ілі ціребіць. Лён цірэбуюць ілі збіраюць. Набіреш-набіреш, а тады свяжыш ільнóm-зв'язкай. Закруціш, і во сюды паддзэніш і зацяніш. І называлася ета ручэшка, ручэшачка – звязана акуратненька, тут усё роўненька і кладзэш, і кладзэш, і кладзэш.

Качанава В.А., 1932 г.
ураджэнка і жыхарка в. Звягі Гарадоцкага раёна.

Тэкст № 7

Мама мне пералёт-траву давала. Казала: дачушка, хлопчыкі ў цябе, ужо ў армію будуць іці, дык і с сабою давай. Мой ужо на фронт ішоў мужык: дай тую траву пералёта. Я яму дам, ён і дамой прынясе. Ды кажа: у фінскую вельмі мароз быў, мёрзлі, падалі, кругом людзі сиплюцца, а я астаюсь. Насіў ля сябе ў карманчыку, к цэлу сюды.

А ён ужо жоўты, отканюшына, то галюўкі такія, яна от красненькая, канюшына, а то жоўценькая. Але точна канюшына. Эта пералёт.

Сын мой малады памёр, бедны. Семнаццаць год прадсадацелем работаў, пійсят не было, памёр. Ёздзілі на дзень ражжэня к сыну, а там сын нявэсчынай сястры кажа: бапка, мілая. Падумаі мне, каб я вярнуўся с фронту. Леччыкам быў. А ў мяне пералёт у карманчыку, я барджэй выняла, кажучы: на, толькі не ў самалёце трымай эту траўку, а ля сябе. Ён ваяваў, ваяваў. Запалілі самалёт, гарбіць і думае: можа мяне бапчына траўка спасе? І паў, ужо ніяк парашута ні мог узяць, і так паў, як у падушку. Каб хаця галаву пабіў ці руку. Ці нагу – нармальна. Устаў, пахрысціўся: Божа мой, бапка спасла міне, буду ве.рыць.

Дзенісевіч А.с., 1923 г.
ураджэнка і жыхарка в. Хутар Чэрвеньскага раёна

Тэкст № 8

Раньша была бура такая, што яблыны паабварочвала ў саду, рогам яно як-то ішло да Дарасіно, да паўкручвало воду ў калодзежах, там і хаты паўваляло ў Дарасіно. Ведаю, што ля Градак разбівалі навоз, развозілі, на машынках вазілі атсюль, а браты там аткрываюць і з машын мы скідалі, разбівалі і бачылі, як пыл ёты ішоў страшно і на Дарасіно. Дак тады трохі канюшню нашу пазрываў і сат – паўварочвала яблыны, і на Дарасіно. А ў Дарасін дак крышы пазрываў, папёрціло вобшчэм хаты. Ты ж знала Валодзю Шарманку, ён вучыўся с табою, дак ім наўвэрно фінскі домік далі, хату папёрціло ім, а мы пазіралі, як шыфер лятаў. Відно было, што бурэн, бо белы і як туман які. Это ўсягда-ўсягда, вот як тут такое ўрэмя. Вот кажуць, рабінавая ноч. Это цэленечку ноч бывае грыміць і бліскае, і канца німа, аткуль яно ідзе, і цэлу ноч.

Трухан В.Г., 1934 г.,
ураджэнка і жыхарка в. Замошша Любанскага раёна

Тэкст № 9

Пумынтаю, кончылася вуйна. Пупрыходылы мужыкі дудому, а наш бацько ны вырнувся. Усталыся мэ з матырыю. Трэба было самэм кусэты, ураты і вузэты. Грошы ны было. От, тугдэ я задумала купэты собі ровыра – дэ кулэ свэннюм зілья мышок прывызтэ, і то дэбрэ. Рувырыв тугдэ мало было, а як і був, то сто.ів доруго. Пумынтаю, скілько я рубэла, шоб купэты туго ровыра. Грыбэ збырала, сушэла, а путом прудаваала – всё ныяк ны мугла грошы зубраты. А тут хлэпці якраз ровыра прудаваалы, от я в их і купэла. То шэ в дубавок ду грошы дэбрый кусок сала удвале.ла.

Данілюк П.В., 1921 г.,
ураджэнка і жыхарка в. Алешкавічы Камянецкага раёна

Тэкст № 10

Тыпэр можна в ліс ходэтэ колэ хоч і кому хоч. А колэсь, шоб пуйтэ в ліс, траба было купэтэ білета. Білет стоів одэн злот і дасыть грошый. Ек купыть бацько білета, то каждый дань ходэлэ в ліс по ёгодэ і по грыбэ. А в когэ нымá білета і гаёвы злёвыть в лісэ, то забыра ёгодэ або грыбэ і прогэныть з лісу, ша й заплатыш штрап. Во ек было пры па.новэ.

Грыцук В.М., 1916 г.,
ураджэнка і жыхарка в. Брашэвічы Драгічынскага раёна

Тэкст № 11

Высною і літом у нас вэльмы хорошэ. Всё кругом зылэнэ. У нас скрісь ростэ дэрво. Колысь тут був ліс. Егэ вьрубалы, болотá осушылы, люды насылылыся, і сыло стáло. Е і зары ліс ныдалёко. Тут ростэ бырэзына, хвоіна, гарабыны, госына, вульшына, вырба. Ек зайдыш высною в ліс, то й выходыты ны хэчыця. Усэ маныть: ландыш, звонэчкы, огонёк. А пот конэць літа шэ ны вспé дэбры розвідняты, ек усі вжэ на ногáх. Коші побыруть – і за грыбáмі, ёгодьмы. Ёгоды в нас всякы е: лухачі, ожыны, суныцы, малыны. А гэсынню і своё всё в садэвы спіе. Дэбры, ек е дома і вьшнына, і слы.вка, і ёблына, і навыть горіхы дэ в когэ ростуть. Зымэю е чым літо спомынаы.

Панасюк Т.А., 1905 г.,
ураджэнка і жыхарка в. Вялікі Лес Драгічынскага раёна.

Тэкст № 12

Посыдэть, посмыюцца, поспувають, да й росходяца – гэто ек буў піст. Ек танцу ны было. Хто когэ лю.быть, той тогэ додому прово.дыть. По

дорозэ цылу́юца. Колэ́сь та.нцэ́ булэ́ оно́ на Па́ску – трэ́ дні і на Ко́лядэ – цілы́ тэ.ждынь. Гэ́нчі раз і на Тры́йцу, алэ́ тоді́ ны́чка малэ́нька, то з вэ́чора погра́юць. Да й росхо́дзяца.

Батьке́ ны зна́юць, шо́ ді́тэ́ ло́бляца. Потом́ сэн і ка́жэ́ батька́м, шо́ хо́чэ́ жынэ́тысь, шо́ хо́чэ́ тую́ і тую́ бра́тэ. Алэ́ ўсе́к було́.: гэ́нчі раз і батьке́ ка.жу́ть, кого́ бра́тэ.

Батьке́ со́гласнэ́. Тоді́ ўвэ́чырэ́ которо́гось там дне́ батько́, ма́тэ, сэн і шэ́ кого́ з родні́ позову́ць і йду́ць у сватэ́. Захо́дзяць. Посыде́ць каля́ стола́. Ба́тько ді́ўкэ́ й пыта́йіца. Чого́ вонэ́ прышлэ́. А вонэ́ ка́жучь, шо́ хо́чуть те́лку (чы́ коро́ву) купэ́тэ. Еќ ска́жучь батьке́ ді́ўкэ́, шо́ нымá прода́жнэйі,то сватэ́ ска́жучь, шо́ хо́чуть бысхво́сту. Пыта́юца, чы́ ді́ўка со́гласна. Еќ котора́ гонорэ́цца, то зра́зу нэ́бысьто со́гласна, і вэ́п'е́ на́выць, а потом́, кыры́з дён кі́лькэ́ нысэ́ ййі́ ті́тка чы́ дэды́на гро́шэ за то́е, шо́ горі́лку ді́ўка вэ́пыла, а за́муж за сэ́на йтэ́ ны хо́чэ.

Лучыц-Федарэц А.Т., 1909 г.,
жыхарка в. Акропна (Нямержа) Драгічынскага раёна

Тэкст № 13

Пяку́ць у нас і бліны́, і пірапэ́чкі, і крывя́нікі. Са́мыя інцірэ́сныя блю́да – ета́ крывя́ннікі. У крывя́ннікі ня сы́плюць со́ду. І яны́ дзэ́лаюцца із крыві́. У кроў сы́плюць муку́, замéшваюць і заты́м жа́руць. Пяку́ць ко́ржыкі і ла́дкі, пяку́ць і пірапэ́чкі, учы́няныі на дры́жжах. Бяру́ць дзэ́жку, у дзэ́жкі замéшваюць муку́, дыб'у́ляюць дро́жжы, са́хыр па ў́кўсу і ста́вюць на це́плаю печ увэ́чары. Утра́м дыста́юць с пэ́чы й дыла́жываюць муку́, замéшы́ваюць, тады́ буты́лккый – паўлі́трый або кыча́лккый разме́шы́ваюць ці рыска́чы́ваюць. Заты́м ло́жаць на ско́ўрады́ й ста́вюць у лёгкаю́ печ на жар, кап спя́кліся. Калі́ пы́джару́юцца, дыста́юць, і мо́жна е.сці́.

Сідарэнка А.А., 1941 г.,
жыхарка в. Канаўка Хойніцкага раёна

Тэкст № 14

Ці́ ба́чыла ты ма́тыльку́ сяго́лета? Як уба́чыш ма́тыльку́ чырво́ну, бу́дзяш хлэ́п э́сці́ чырво́ны, жарна́вы. Як уба́чыш бе́лу ма́тыльку́, бу́дзяш піра́гі э́сці́ . Як уба́чыш жучка́ чо́рнаго́ (ну, като́рыя ў́ зямлю́ лэ́зуць, у гнайі́ като́рыя), як бу́дзя ё́н зь дзэ́ткамі́, у яго́ ш дзэ́ткі пад ла́пкамі́, пат трыбу́шкком, а дзэ́ткі як гні́ды не́йкія, то бу́дзяш ба́гата на гро́шы, а як го́лы, бу́дзяш го́ла гэты́ гот. А як ба́цяна ўба́чыш ляту́чы, бу́дзяш ба́гата й здаро́ва, як сэ́дзючы, – бу́дзяш сядзе́ць, хварэ́ўшы. Як уба́чыш жа́бу ў́ лес іду́чы, той гот́ пя́ляц бу́дзя ба́лэць.

Кеўра Ф.К., 1907 г.,
жыхарка в. Кагаліншчына Лідскага раёна

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Дыялекталогія як навука. Асноўныя паняцці дыялекталогіі.
2. Паняцце пра тэрытарыяльныя дыялекты і іх паходжанне.
3. Сацыяльныя дыялекты (сацыялекты).
4. Народныя гаворкі і сучасная беларуская літаратурная мова.
5. Дыялекталогія і нормы беларускай літаратурнай мовы.
6. Народныя гаворкі і духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа.
7. Дыялекталогія і анамастыка.
8. Лінгвагеаграфія як раздзел мовазнаўства і яе асноўныя паняцці (тэрміны).
9. Лінгвістычная карта і спецыяльная сістэма ўмоўных знакаў.
10. Дыялектная зона і дыялект і іх дыферэнцыяцыя.
11. 3 гісторыі лінгвагеаграфіі і дыялекталогіі (Г. Венкер, Ж. Жыльерон).
12. Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК) і яе дзейнасць.
13. Навуковая дзейнасць П. А. Бузука.
14. Я.Ф. Карскі – заснавальнік беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі.
15. Польская славістыка і беларускія народныя гаворкі.
16. Дыялекталагічная праца на Беларусі ў пасляваенны час.
17. “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” і яго сутнасць.
18. “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” (ЛАБНГ) і яго сутнасць.
19. Беларуская дыялекталогія і міжнародныя праграмы па лінгвістычнай геаграфіі.
20. Сучасная навуковая кваліфікацыя лінгвістычных атласаў.
21. Супрацьстаўленія фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.
22. Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту.
23. Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту.
24. Сярэднебеларускія гаворкі (асобны структурны міждыялектны тып) і іх пашырэнне.
25. Моўныя асаблівасці заходнепалескай групы беларускіх гаворак.
26. Націскны вакалізм.
27. Ненаціскны вакалізм.
28. Асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках.
29. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду, ліку, склону назоўніка.
30. Асаблівасці ўжывання і ўтварэння формаў прыметніка ў дыялектнай мове.

31. Формы скланення колькасных лічэбнікаў у беларускіх гаворках.
32. Дыялектныя асаблівасці ўжывання дзеясловаў. Асаблівасці ўтварэння лексіка-граматычных формаў.
33. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі.
34. Складаныя сказы ў дыялектнай мове.
35. Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.
36. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове.

КАРОТКІ ДАВЕДНІК

Аналітычная карта – якая служыць для аналізу, разбору, разгляду састаўных частак моўнай з’явы.

Арэал – тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з’явы.

Астраўная дыялектная група – асобнай астраўной дыялектнай групай гаворак называецца тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Беларускія гаворкі – беларускамоўны абшар у адрозненне ад абшараў гаворка суседніх моў (рускай, украінскай, польскай, літоўскай).

Гаворка – сукупнасць моўных сродкаў і асаблівасцей, якая выступае ў маўленні патомных жыхароў у адным ці некалькіх суседніх сельскіх паселішчах пры іх вусных моўных зносінах.

Гаворкі беларускай мовы – гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы.

Дысімілятыўнае аканне – вымаўленне гука [а] пасля цвёрдых зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [а]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ъ] або [ы].

Дысімілятыўнае яканне – вымаўленне гука [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [а]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ъ] або [і].

Дыялект – найбольш буйное адзінства беларускіх гаворак па агульных асаблівасцях і звычайна іх узаемнаму тэрытарыяльнаму размяшчэнні.

Дыялекталагіны атлас – сістэматызаваны набор лінгвістычных карт, на якім паказана пашырэнне дыялектных асаблівасцей пэўнай мовы на тэрыторыі, занятай яе носбітамі.

Дыялектная мова (народна-дыялектная мова, народная мова, простая мова, жывая мова) – структура, якую ўтвараюць моўныя з’явы па асаблівасцях (агульнасці і адрозненнях) у сваёй рэалізацыі ў гаворках мовы.

Дыялектная зона – рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-ністарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі.

Дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі адну ад другой.

Еканне – рэалізацыя галоснага гука [e] ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ê], [ô].

Ізагласа – лінія на геаграфічнай карце, якая паказвае межы, тэрыторыю распаўсюджання пэўнай моўнай з’явы.

Ікавізм – рэалізацыя галоснага гука [i/ы] пад націскам у адпаведнасці з мінулым **ѣ**, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [o], [e].

Лакалізацыя – абмежаванне дзеяння той ці іншай з’явы пэўнай прасторай.

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў, іх узаемаразмязчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі.

Недысімілятыўнае аканне – вымаўненне ў нанеціскным становішчы пасля мяккіх зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o], [e], [ê] пад націскам.

Недысімілятыўнае яканне – вымаўненне ў нанеціскным становішчы пасля цвёрдых зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o] пад націскам.

Несупрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў.

Няпоўнае дысімілятыўнае аканне – вымаўленне [a], [o], [э] ў канцавым адкрытым складзе, ва ўсіх астатніх складах галосныя няверхняга пад’ёму супадаюць у [a].

Пераходныя гаворкі – змешаныя або пераходныя гаворкі ўзнікаюць на мяжы дыялектаў у выніку іх сумязчэння і ўзаемадзеяння.

Перыферычныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай структурай.

Поўнае недысімілятыўнае аканне – супадзенне галосных [a], [o], [e] ў гуку [a] ва ўсіх ненаціскных складах.

Поўнае недысімілятыўнае яканне – вымаўленне пасля мяккіх зычных гука [a] на месцы [a], [e] не толькі ў першым, але і ў другім і далейшым пераднаціскных складах, а таксама ва ўсіх паслянаціскных складах.

Оканне – захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам (вода, голова, болото).

Пучок ізаглас – ізагласы, якія праходзяць у адным напрамку, блізка адна ад другой.

Саканне – вымаўленне цвёрдага варыянтку постфікса ся ў зваротных дзеясловах.

Сацыяльныя дыялекты – асаблівыя размоўныя прафесійныя адгалінаванні ў мове.

Сінтэтычная карта – якая злучае ў адно цэлае асобныя элементы; абагульненая.

Супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты ў другіх гаворках. Найбольш ярка выяўляюцца ў фанетыцы і марфалогіі.

Тэрытарыяльныя дыялекты – дыялекты, замацаваныя за пэўнай тэрыторыяй. У наш час новыя тэрытарыяльныя дыялекты не ўтвараюцца.

Уканне – вымаўленне гука [у] ў адпаведнасці з галосным [о] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных.

Цоканне – неадрозненне гукаў [ц] і [ч].

Літаратура

Асноўная:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. 2-е выд. – Мінск : Выш. школа, 1980. – 304 с.
2. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск : Выш. школа, 1991. – 287 с.
3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. школа, 2003. – 294 с.
4. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. – Мінск : Выш. школа, 2005. – 29 с.
5. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. – Мінск : Выш. школа, 2005. – 47 с.
6. Гапоненка І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Выш. школа, 2002. – 22 с.

Дадатковая:

1. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
2. Карский, Е.Ф. Белорусы: В 3-х т. (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі) / Е.Ф. Карский. – Мінск : БелЭН, 2006.
3. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. / пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (К. Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выш. школа, 1969. – 318 с.
4. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы [карты]. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. VIII + 338 карт.
5. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. – Мінск : Фонд фундаментальных даследаванняў РБ, 1993–1998.
6. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : у 2 ч. / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзПІ, 1993. – Ч. I. – 52 с., Ч. II. – 66 с. (ратапрынт).
7. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія : вучэбны дапаможнік / Л.В. Леванцэвіч Брэст : БрДзПІ, 1994. – 82 с. (ратапрынт).
8. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзУ, 2001. – 135 с.
9. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2005. – 94 с.

10. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Лексіка / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
11. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся / Я.Р. Самуйлік. – Брэст : БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2009. – 199 с.
12. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / укл. Г.Ф. Вештарт [і інш.] ; Інс-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 353 с.
13. Чарнякевіч, Ю.В. Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны / Ю.В. Чарнякевіч. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 255 с.

ЗМЕСТ

Уступ.....	3
Змест курса “Беларуская дыялекталогія”	
Курс лекцый	
Прадмет і задачы дыялекталогіі.....	13
Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне.....	21
Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі.....	31
З гісторыі беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі.....	35
Дыялектная групоўка гаворак.....	57
Марфалагічныя дыялектныя асаблівасці.....	76
Мова Брэсцка-Пінскага Палесся.....	83
Практычныя заняткі.....	101
Тэксты для моўнага аналізу.....	108
Пытанні да заліку.....	115
Кароткі тэрміналагічны даведнік.....	117
Спіс літаратуры.....	122